

Emir Fejzić
Irma Fejzić

Sarajevska čaršija

Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala

Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu
2018

Emir Fejzić
Irma Fejzić

Sarajevska čaršija

Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala

Sarajevo
2018

Emir Fežić
Irma Fežić

Sarajevska čaršija / Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala

Izdavač:
Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Recenzenti:

dr. sci. Jela Božić,
redovna profesorica

dr. sci. Ibrahim Krzović,
redovni profesor

Lektorica:
Sanja Juruć, profesorica književnosti i bosanskog jezika

Dizajn:
dr. sci. Irma Fežić, d.i.a.

Štampa:

Tiraž:
100 kom.

Izdanje:
2018

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
72(497.6 Sarajevo)
FEJZIC, Emir
Sarajevska čaršija [Elektronski izvor] : od Mustaj-pašinog mejdana do Telala /
Emir Fežić, Irma Fežić. - El. knjiga. - Sarajevo : Arhitektonski fakultet, 2018
Nacin dostupa
(URL): http://af.unsa.ba/pdf/publikacije/Fejzic_Emir_Fejzic_Irma_Sarajevska_carsi_ja_od_Mustaj_pasinog_mejdana_do_Telala.pdf. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana 28. 12. 2018.
ISBN 978-9958-691-80-5
1. Fežić, Irma
COBISS.BH-ID 26788870

Sadržaj

Sadržaj	I	2.3.4.- Kasnija kartiranja Sarajeva i Sarajevske čaršije	19
Predgovori	V			
1.- Historijski kontekst	3	3.- Zastupljenost pisanih i grafičkih izvora po vremenskim razdobljima i lokalitetima koje obrađuju	23
1.1.- Vrijeme upravljanja Austro-Ugarske Bosnom i Hercegovinom	3	4.- Primijenjena naučna metodologija	24
1.2.- Period između dva svjetska rata	9	5.- Razlozi proučavanja probijanja Nove teste - današnjih Telala - centralnim dijelom Sarajevske čaršije	25
1.3.- Period nakon Drugog svjetskog rata do 1992. g.	10	6.- Osnovne karakteristike ulice Telali	33
1.4.- Period nakon 1995. g.	11	6.1.- Ime	33
1.5.- Pokrivenost pojedinih graditeljskih razdoblja literaturom	11	6.2.- Osnovne morfološke osobine	37
2.- Dokumentacija i literatura	13	6.3.- Označavanje objekata za potrebe pisanja ove knjige	38
2.1.- Pisana dokumentacija	13	7.- Nastanak ulice Telali	39
2.2.- Fotodokumentacija	15	7.1.- Nastanak dijela Telala od Šeherehajine ćuprije do istočnog početka Kračula	39
2.3.- Planovi grada	16	7.2.- Nastanak dijela Telala od Oprknja do ulice Baščaršija - uz jugozapadnu stranu Čekrekčijine džamije	40
2.3.1.- Plan grada iz 1882. g.	16			
2.3.2.- Plan Sarajevske čaršije iz 1882. g.	17			
2.3.3.- Katastarski snimak Sarajeva iz 1882. g.	17			

7.3.- Nastanak dijela Telala od istočnog kraja Kračula do Oprknja i Čekrekčijine džamije	42	10.1.2.- Južni fasadni niz Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do do istočnog početka Kračula nakon izgradnje Vijećnice	75
7.4.- Nastanak dijela Telala od Čekrekčijine džamije do Čemaluše	43	10.2.- Sjeverni fasadni niz Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do istočnog početka Kračula	78
7.4.1.- Pojava ideje o novoj trasi četvrtog dijela Nove teste	50	- Inat kuća i legenda o njoj	78
7.4.2.- Vrijeme gradnje četvrtog dijela Nove teste	52	- Konaci Mustaj-paše Babića, kat. br. XCVIII/2 i XCVIII/7	80
7.5.- Zaključak o vremenu nastanka dijelova Telala	55	- Ostali objekti sjevernog fasadnog niza, ka početku Kračula kat. br. XCVIII/8 i XCVIII/9	82
8.- Prosijecanje dijela Telala od Čekrekčijine džamije do istočnog početka ulice Čemaluša	57	11.- Fasadni nizovi Nove teste na drugoj dionici: od Kračula do Oprknja	85
8.1.- Trasa prosijecanja Nove teste	58	11.1.- Sjeverni fasadni niz Nove teste od Kračula do Oprknja	85
8.2.- Vrijeme prosijecanja Nove teste	60	- Han Topal Osman-paše, kat. br. XXV/20	86
8.3.- Dovršenje prosijecanja Nove teste	65	- Han Halačevića, kat. br. XXV/49 i XXV/53	91
9.- Izgled Nove teste između 1893. i 1896. g.	69	- Objekti kat. br. XXV/57, XXV/58 i XXV/59	95
10.- Fasadni nizovi Nove teste na prvoj dionici: od Šeherćehajine ćuprije i Mustaj-pašinog mejdana do istočnog početka Kračula	71	- Objekti kat. br. XXV/60 i XXV/63	97
10.1.- Južni fasadni niz Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do istočnog početka Kračula	71	11.2.- Južni fasadni niz Nove teste od Kračula do Oprknja	101
10.1.1.- Južni fasadni niz Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do do istočnog početka Kračula prije izgradnje Vijećnice	73	- Han Mehage Kestendžića, kat. br. XCVIII/117	101
		- Objekti kat. br. XCVIII/148 i XCVIII/158	103

- Parcela i objekat na kat. br. XCVIII/119	105		
- Objekat kat. br. XCVIII/120	106		
- Zaključak o južnom fasadnom nizu druge dionice Nove teste	109		
12.- Fasadni nizovi Nove teste na trećoj dionici: od Oprknja do ulice Baščaršija	111		
12.1.- Sjeverni fasadni niz Nove teste uz Čekrekčijinu džamiju	111		
- Dućan kat. br. XXV/82 jugozapadni ugao Čekrekčijine džamije	111		
- Dućani kat. br. XXV/84 i XXV/86 - sredina jugozapadnog niza dućana u sklopu ansambla Čekrekčijine džamije	113		
- Dućani kat. br. XXV/3, XXV/4, XXV/5 i XXV/6 - istočna polovina jugozapadnog niza dućana u sklopu ansambla Čekrekčijine džamije	115		
- Mogući značaj dućana kat. br. XXV/6	119		
12.2.- Južni fasadni niz Nove teste uz Čekrekčijinu džamiju	120		
- Dućani kat. br. XXV/62 i XXV/63	122		
- Objekat kat. br. XXV/18	124		
- Dućani kat. br. XXV/8, XXV/9 i XXV/10	125		
			13.- Fasadni nizovi Nove teste na četvrtoj dionici: od ulice Baščaršija i Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša 127
			13.1.- Sjeverni fasadni niz Nove teste od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša 127
			- Zidani objekat kat. br. XXVII/58 127
			- Dućan uz zidani objekat kat. br. XXVII/58, prvi lijevo - neoznačen 129
			- Dućan kat. br. XXVII/49 131
			- Dućan kat. br. XXVII/12 (33) 132
			- Dućan kat. br. XXVII/10 135
			- Dućan uz zidani objekat kat. br. XXVII/58, desno - neoznačen 137
			- Zbirni izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša 139
			13.2.- Južni fasadni niz Nove teste od ulice Baščaršija do ulice Čemaluša 140
			- Dio južnog fasadnog niza između Halvadžiluka i Čemaluše 141
			- Dio južnog fasadnog niza između Baščaršije i Halvadžiluka 146
			- Zbirni izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od ulice Baščaršija do ulice Čemaluša 149

14.- Zaključna razmatranja	151	Izvodi iz recenzija	183
14.1.- Ukupni izgled fasadnih nizova Nove teste, današnjih Telala, od Šeherćehajine ćuprije do ulice Čemaluša	151	- Emeritus dr. sc. Ibrahim Krzović, redovni profesor	183
14.2.- Deficit podataka neophodnih za detaljno proučavanje Nove teste, današnjih Telala	151	- Dr. sc. Jelena Božić, redovni profesor	183
14.3.- Druge posljedice prosijecanja Nove teste	152			
14.4.- Osvrt na “Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije” iz 1974. g.	153			
14.5.- Kako sanirati, konzervirati, restaurirati i revitalizirati Sarajevsku čaršiju?	155			
Bibliografija	159			
- Knjige	159			
- Deklaracije, povelje, konvencije i preporuke o zaštiti graditeljskog nasljeđa i druge	162			
- Dnevna i druga štampa	163			
- Planovi, karte, geodetske podloge, ZK izvaci	163			
- Zapisnici sjednica i druga dokumentacija	166			
- Intervjui	166			
Indeks	167			

Predgovori autorā

Emir Fejzić

Rođen sam u Sarajevu, u kući rahmetli dede Agana, u dijelu grada koji se zove Medrese. Kada sam napunio pet godina, moja porodica se preselila u novi stan. On se nalazi u ulici koja je u to vrijeme nosila ime Samardžije, a prije toga stoljećima, jednako kao i danas, Kračule^I.

Djetinjstvo sam proveo na Baščaršiji^{II}. Spočetka nedovoljno stručno obrazovan i još manje prostorno odmaknut, nisam primjećivao promjene kroz koje je ona prolazila. Iako su zbivanja bila značajna i odvijala se svakodnevno, stalna i bliska prisutnost njima nije mi dozvolila da ih na pravi način shvatim, a još manje pravilno i protumačim. U mom dječaćkom poimanju stvari sve što se pred mojim očima odvijalo izgledalo je kao da upravo tako treba i mora biti.

Pohađanjem studija pri Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu usvojio sam znanja koja su mi omogućila da mijene Sarajevske čaršije sagledam i iz drugog ugla. Shvatio sam da mnogo toga i nije moralo biti urađeno, da su mogli zahvati pogrešno provedeni, te da je tom dijelu Grada vremenom pričinjena ozbiljna šteta.

Sprečavanju potpune degradacije i očuvanju Sarajevske čaršije svoj doprinos dali su mnogi vrsni stručnjaci. Među njima je, kao posebno značajne, potrebno istaknuti Vladislava Skarića, Josipa Pospišila,

^I Uličica podno Kovača koja vodi ka Vijećnici.

^{II} Čaršija u Sarajevu u stručnoj literaturi imenuje se kao Baščaršija, Sarajevska čaršija ili samo Čaršija (sa velikim početnim slovom).

Hamdiju Kreševljakovića, Aliju Bejtića, Huseina Karišika, Džemala Čelića, Husrefa Redžića... Juraj Neidhardt i Dušan Grabrijan svojom knjigom *Arhitektura Bosne i put u savremeno*^{III} dali su izvanredan doprinos razumijevanju Sarajevske čaršije, kao i njenog odnosa prema mahalama. Međutim, realiziranje – da se kojim slučajem desilo – njihovog prijedloga o saniranju Čaršije, iznesenog u drugom dijelu spomenute knjige, a koji je bio na tragu arhitektonsko-urbanističke filozofije Le Corbusiera^{IV} (u čijem birou je Neidhardt jedno vrijeme radio), značilo bi kraj čaršijske aglomeracije, onakve kakva je vijekovima postojala i kakvu znamo.

Proučavanje dostupne arhivske građe ukazuje na činjenicu da Sarajevska čaršija, a posebno njeni pojedini dijelovi, mjereno današnjim standardima, nisu svojevremeno bili dokumentacionom građom na odgovarajući način pokriveni. Katastarskih podloga, koje bi bile korištene za izradu njenih tačnih planova, u momentu dolaska Austro-Ugarske na ove prostore, nije bilo. I druge vrste odgovarajuće dokumentacije bile su rijetke, a sredinom druge polovine XX st. i teško dostupne. Autentične fotografije skraja XIX i spočetka XX st., kao osnova za bilo kakav ozbiljniji rad, bile su odložene po ličnim arhivama, te tako sklonjene od očiju javnosti, ali i stručnjaka kojima su mogle pomoći.

^{III} Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1957.

^{IV} Vidjeti *Plan Voisin*, koji je Le Corbusier, u svrhu rekonstrukcije Pariza, načinio u periodu od 1922. do 1925. g.

Situacija se u značajnoj mjeri izmijenila krajem XX i, posebno, početkom XXI st. Danas su suvremene tehnologije, prije svih personalni računar i – u nerazdvojnem dopunjavanju s njim – internet, približile i načinile općim i lako dohvatljivim dobrom sve ono do čega su Skarić, Pospišil, Kreševljaković, Kruševac, Neidhardt, Bejtić, Čelić, Redžić, i drugi, uz neizmjereno strpljenje i ogroman trud, teškom mukom dolazili.

Elektronski pohranjena foto- i druga dokumentacija ukazuje na činjenicu da se nakon dolaska Austro-Ugarske Monarhije na ove prostore Sarajevska čaršija počela brzo, radikalno i kontinuirano mijenjati. Već nakon kratkog vremena njeno stvarno stanje nije bilo onakvo kakvim je zabilježeno u prvom planu grada Sarajeva izdatom u Beču 1882. g., a na koji se općepoznata literatura najvećim dijelom poziva.^V Stoga se čini vrijednim truda istražiti te mijene i rezultate istraživanja ponuditi na uvid i ocjenu stručnoj, ali i široj javnosti. Bio bih veoma zadovoljan ukoliko bi reakcije bile pozitivne, a veoma sretan ako bi ponuđeno bilo od koristi stručnjacima koji će se u budućnosti također zanimati Čaršijom, njenom zaštitom i prilagođavanjem suvremenim tokovima života kroz odgovarajuće zaštitarske postupke.

Želja mi je bila da ovu knjigu može sa zanimanjem čitati i “običan svijet”. Zato je, iako joj ne nedostaje istraživačkog materijala, napisana jednostavnim jezikom i bez pretjerivanja u demonstriranju primjene naučne metodologije. Kao neku vrstu nadomjestka, koautorica i ja odlučili smo ponuditi obilje arhivskog fotografskog materijala, koji će čitalac, uz pomoć odgovarajućih komentara,

^V *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije*, Sarajevo, Skupština grada Sarajeva, 1975.

moći prepoznati i dovesti u vezu sa današnjim lokalitetima u Gradu. Dodatni razlog ovakvoj odluci leži i u činjenici da jedna dobra ilustracija gradnju ili ono o čemu se govori prezentira bolje nego nekoliko stranica teksta.

Osim toga, i ne manje važno, kvalitetne fotografije omogućavaju samostalno analiziranje, upoređivanje i donošenje zaključaka, koji mogu biti i drugačiji od onih iznesenih u tekstu i na taj način inicirati polemiku.

Irma Fejzić

Graditeljska baština jedno je od najspektakularnijih, a njeno proučavanje jedno od najzanimljivijih područja arhitekture. Postalo mi je blisko pohađanjem doktorskog studija pri Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu. Značajna historijska zdanja, njihov odnos prema kontekstualnom okruženju, interakcija sa suvremenim gradnjama, memorija mjesta i sve ono što je tvori i slični aspekti arhitektonske i urbanističke problematike postali su predmetom moga interesovanja.

Pisanje knjige o Sarajevskoj čaršiji i njenim mijenama bilo je nešto u čemu sam mogla pronaći sebe i udovoljiti svojim naučnim htijenjima. Način na koji je problemu prišao moj otac, prof. dr. sci. Emir Fejzić omogućio mi je da, uz jednovremeno korištenje usvojenih metodoloških i naučnih saznanja i prikupljenih podataka, ovoj knjizi (do)dam od mene očekivani doprinos. Zaključci ponuđeni tekstem sigurno će biti predmetom daljnjih naučnih rasprava. Smatram da će već samo otvaranje dodatne diskusije o njima, bilo da budu potvrđeni ili osporeni, doprinijeti produbljavanju saznanja o ovom biseru graditeljske baštine koji posjeduje Bosna i Hercegovina.

1.- Historijski kontekst

Historija, koju nerijetko nazivaju i učiteljicom života, svojim hirom, pod koji se vrlo često podvodi i splet trenutačnih međunarodnih političkih i drugih okolnosti, odlučila je krajem XIX st. upravljanje Bosnom predati iz ruku jednog u ruke drugog velikog carstva. Tako je vlast nad tom nevelikom balkanskom zemljom Sanstefanskim mirom 1878. g., umjesto Otomanskoj, dopala Austro-Ugarskoj carevini.

1.1.- Vrijeme upravljanja Austro-Ugarske Bosnom i Hercegovinom

Austro-Ugarska, jedna od najmoćnijih, najnaprednijih i namodernije organiziranih svjetskih zemalja, susrela se 1878. g. sa malom i po evropskim mjerilima u svemu zaostalom zemljom. Promjena vlasti, iako je bilo za očekivati da će sobom donijeti boljitak u svim oblastima života i rada, nije prošla bez otpora bosanskog stanovništva i to posebno muslimanskog življa.

Nova vlast odmah je krenula sa obimnim reformama, od kojih je prva i vjerovatno najdalekosežnija bila promjena imena zemlje iz Bosna u Bosna i Hercegovina.

Slijedila je obimna izgradnja infrastrukture, prije svega željeznice i drumskih saobraćajnica, ali i mnogih industrijskih, upravnih, obrazovnih, zdravstvenih, turističkih, sportskih i drugih objekata. Premda se u mnogim naučnim radovima kasnije tvrdilo da je primarni cilj svih tih aktivnosti bilo eksploatiranje različitih bosanskohercegovačkih resursa – rudnih, šumskih i drugih bogatstava, već na prvi pogled jasno je da su investiciona ulaganja značajno nadmašivala eksploatacione profite.

Jedan od najboljih dokaza tome bilo je podizanje osnovnih i srednjih škola, čime se htio povećati opći obrazovni i kulturni nivo društva i zemlja evropeizirati. Time je Austro-Ugarska htjela pokazati da na ove prostore nije došla nakratko, što je 1908. g. potvrdila i činom aneksije. Svojim ukupnim ponašanjem htjela je domicilno stanovništvo “okrenuti sebi” i napraviti ga lojalnim.

Epicentar svih zbivanja u Bosni i Hercegovini bilo je Sarajevo. Bio je to najveći i najznačajniji i grad, koji je i u vrijeme prethodne, otomanske vlasti, bio središtem države, tj. ejaleta.

U Sarajevu se uspostava austrougarske uprave osjetila skokovitim napretkom u svemu. Postignuti boljitak potom se iz glavnog grada planski i promišljeno prenosio u ostale dijelove države.

Jedno od najizraženijih polja djelovanja nove vlasti bilo je građevinarstvo. S jedne strane, pristupilo se urbaniziranju Grada primjereno novom vremenu i njegovom opremanju adekvatnom neophodnom infrastrukturom, a s druge, izgradnji arhitektonskih zdanja potrebnih za funkcioniranje države i državnih službi. Podignut je niz značajnih objekata, koji i nakon više od jednog stoljeća čine kičmu fizičke strukture Sarajeva.

Nove koncepcije graditeljstva nisu mogli pratiti domaći majstori jer nisu bili osposobljeni za podizanje gradnji evropskog tipa. U vrijeme otomanske uprave Bosnom uobičajene, jednostavne i nevelike objekte – kuće i dućane – gradili su dunderi, a za krupnije, složenije, gradnje od značaja – džamije, bezistane, hamame, mostove i slične – iz drugih dijelova carstva pozivani su ugledni

mimari. Zatečena saobraćajna infrastruktura bila je izrazito loša i neadekvatna potrebama novog doba.

Kako se za velike graditeljske poduhvate, osim kao na pomoćnu radnu snagu, nije mogla osloniti na domaće majstore, nova vlast je povoljnim uvjetima rada iz dugih dijelova Monarhije privukla u Bosnu i Hercegovinu sve vrste stručnjaka, među kojima značajan broj vrsnih građevinaca i poznatih arhitekata.

Među njima su se kao posebno uspješni istakli Josip pl. Vancaš (1859-1932)¹, Karel Pařík (1857-1942)², Josip Pospišil (1867-1918)³, Carlo Panek (*Karl Panek*, 1869-?), Aleksander Wittek (*Aleksandar Vitek*, 1853-1894), Rudolf Tönnies (*Rudolf Tenis*, 1869-1929)⁴... Osim

¹ Više o arhitekti Josipu Vancašu vidi u:

Božić, Jelena: *Svjedoci istorije*, Banja Luka, Urbanistički zavod Republike Srpske, 2001, str. 36-44.

kao i u:

Božić, Jela: *Arhitekt Josip Vancaš - značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske okupacije*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2001 (doktorska disertacija).

² Više o arhitekti Karel Pariku vidi u:

Kudela, Jiri i dr.: *Arhitekt Karel Pařík 1857-1942, Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo*, Sarajevo, Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini, 2007,

kao i u:

Dimitrijević, Branka: *Arhitekt Karl Paržik*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Zagrebu, 1989 (doktorska disertacija).

³ Više o arhitekti Josipu Pospišilu vidi u:

Hrasnica, Mehmed: *Arhitekt Josip Pospišil - život i djelo*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2003.

⁴ Više o arhitekti Rudolfu Tönniesu vidi u:

Cico, Jasenka: *Djelo arhitekta Rudolfa Tönniesa u Bosni i Hercegovini 1897-1918*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2004 (magistarski rad).

pobrojanih, u Sarajevu su djelovali i drugi izvanredni arhitekti⁵, ali i akademski obrazovani stručnjaci drugih umjetničkih i naučnih profila.

Broj isprojektiranih i izgrađenih arhitektonskih i infrastrukturnih objekata vrlo brzo postao je imponozantan. Živa graditeljska aktivnost nametnula je potrebu da se ukupna zbivanja u toj oblasti čim prije zakonskim i tehničkim propisima uredi. Već 1879. g. u okviru Zemaljske vlade počelo je djelovati Odjeljenje za unutrašnju upravu, kojem su bili stavljeni u nadležnost poslovi građenja. Ovo odjeljenje imalo je zadatak da vodi i kontrolira gradnju svih većih i objekata i saobraćajnica od posebnog značaja. Hijerarhijski je odgovaralo Zemaljskoj vladi, a njemu su bili podređene okružne i kotarske vlasti na terenu.⁶ U Sarajevu je to bilo Gradsko zastupstvo.⁷

Brojnost stručnjaka i njihova iznimna aktivnost nametnuli su i potrebu uređenja njihovih međusobnih i odnosa spram sredine u kojoj su djelovali. Godine 1896. osnovan je Tehnički klub za Bosnu i Hercegovinu. Sebi je u zadatak stavio podsticanje razvoja nauke, tehnike, umjetnosti i kulture, kao i organiziranje tehničara i

⁵ Detaljan spisak arhitekata koji su u vrijeme Austro-Ugarske djelovali u Bosni i Hercegovini, kao i popis njihovih djela nalazi se u:

Kurto, Nedžad: *Arhitektura Bosne i hercegovine: razvoj bosanskoga stila*, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 1998, str. 336-386.

⁶ Više o organiziranju i djelokrugu rada Odjeljenja za unutrašnju upravu Zemaljske vlade vidi u:

Božić, Jelena: *Svjedoci istorije*, Banja Luka, Urbanistički zavod Republike Srpske, 2001, str. 11-18.

⁷ Više o organiziranju i djelokrugu rada Gradskog zastupstva vidi u:

Zaimović, Haris: *Zapisnici sarajevskog gradskog zastupstva (1878-1881)*, Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo, 2018.

inženjera i zaštitu njihovih staleških interesa. Bila je to organizacija u svemu slična današnjim strukovnim komorama.⁸

Kao logična posljedica ukupnih graditeljskih dešavanja, koja su postajala sve obimnija i zahtjevnija, javila se i potreba za obrazovanjem domaćeg stručnog kadra. Na osnovu Odluke Zajedničkog ministarstva finansija u Beču od 12. augusta 1889. g. osnovana je Tehnička srednja škola u Sarajevu. Počela je sa radom u oktobru te godine, sa nastavom organiziranom u tri smjera: građevinskom, poljoprivrednom i rudarskom. Smatra se najstarijom školom ove vrste na Balkanu.⁹

U svrhu eliminiranja alarmantnog nivoa nepismenosti, koji je dosezao procenat od 97%, prosvjeđivanja stanovništva i podizanja općeg kulturnog nivoa sredine, što je Austro-Ugarska smatrala jednim od svojih strateških ciljeva, osim navedene, osnovan je i niz osnovnih, ali i drugih različitih strukovnih škola. One i njihovi svršeni učenici će nakon odlaska Austro-Ugarske iz Bosne i Hercegovine biti nukleusom bosanskohercegovačkog obrazovnog sistema, koji se može smatrati domicilnim.

Osim navedenog, oblast građenja uređena je i nizom različitih normativnih akata.

Prvi korišteni građevinski normativni akt po dolasku Austro-Ugarske na prostore Bosne i Hercegovine bio je *Zakon o građenju*

⁸ Više o organiziranju, djelokrugu rada, doprinosu praksi i članstvu Tehničkog kluba za Bosnu i Hercegovinu vidi u:

Božić, Jelena: *Svjedoci istorije*, Banja Luka, Urbanistički zavod Republike Srpske, 2001. str. 19-31.

⁹ Više o svrsi osnivanja, osnivanju, organiziranju, djelokrugu rada, nastavnom planu i programu, smještaju itd. Tehničke srednje škole u Sarajevu vidi u:

Božić, nav. dj., str. 32-35.

i drumovima koji je 1863. g. objavila turska vlast¹⁰. Od strane nove vlasti preuzet je interventno i nakratko.

Već 1880. g. objavljen je *Građevinski red za Zemaljski glavni grad Sarajevo*.¹¹ On je u Sarajevu na snagu stupio odmah, a u ostatku zemlje po potrebi, ukoliko bi to Zemaljska vlada izričito propisala naredbom.

Ovaj zakonski akt zamijenjen je novim *Građevinskim redom za Zemaljski glavni grad Sarajevo* 1893. g.¹² Ovim normativnim propisima bile su detaljno uređene oblasti visoko- i niskogradnje.

Dodatno je Eugen vitez Pagliaruci (*Eugen Paljaruči*) početkom 1888. g. završio dokument o nivelaciji Grada.¹³

Nakon više katastrofalnih požara, a napose nakon onog koji je 1888. g. uništio dio Halvadžiluka i Kazandžiluka, usvojen je 1890. g. prvi *Generalni regulacioni plan grada Sarajeva*.¹⁴ Time je bila zaokružena dokumentacija, koja je trebala biti osnovom za urbaniziranje Grada i svakovrsnu drugu izgradnju. Ona će najvećim dijelom biti poštivana, ali će se od nje ne tako rijetko i odstupati.

¹⁰ Spasojević, Borislav: *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Sarajevo, Svjetlost, 1988, str. 14.

¹¹ Puni tekst za *Građevinski red za Zemaljski grad Sarajevo* iz 1880. g. nalazi se u: Spasojević, nav. dj., str. 155-167.

¹² Puni tekst za *Građevinski red za Zemaljski grad Sarajevo* iz 1893. g. nalazi se u: Spasojević, nav. dj., str. 169-182.

¹³ Zapisnik sastavljen dne 14. maja 1888 u redovitoj javnoj sjednici občinskog zastupstva, tačka IX, str. 19. (občinskog/obćinskog – preneseno iz zapisnika bez korigiranja)

¹⁴ Zapisnik sastavljen dne 21. oktobra 1890 u javnoj redovitoj sjednici občinskog zastupstva u Sarajevu, tačka IV, str. 182-183, br. 10702 (občinskog/obćinskog – vidi uz p. n. 13).

Polovinom XIX st. osnovne konceptualne premise zaštite graditeljskog nasljeđa nisu bile u potpunosti iskristalizirane niti u svjetskim okvirima. Na naučnim polovima nalazili su se Francuz Violett-le-Duc (*Viola le Dic*, 1814-1879) sa svojom obnovom u stilu, s jedne, i Englez John Ruskin (*Džon Raskin*, 1819-1900) i njegova teorija konzervacije, s druge strane. Krajem tog i u prvoj polovini XX stoljeća kao jedan od nespornih autoriteta nametnuo se i Italijan Gustavo Giovannoni (*Gustavo Dovanoni*, 1873-1947) sa svojim stavovima o značaju kontekstualnog okruženja šticehkih objekata.

U takvom ambijentu arhitekti koji su djelovali u Bosni i Hercegovini, informirani i u toku suvremenih zbivanja, nastojali su afirmirati bosanskohercegovačko graditeljsko nasljeđe. To su činili na dva načina. Prvim su nastojali uspostaviti “kreativni odnos sa autohtonim graditeljskim izrazom, prelazeći dug razvojni put od pseudoorijentalnog stila krajem 19. vijeka do misli i prakse bosanskog stila pred Prvi svjetski rat”.¹⁵ Drugi način ogledao se u donošenju normativnih akata kojima se željelo urediti zaštitarske aktivnosti unutar ukupne oblasti graditeljskog djelovanja. Tako je Zemaljska vlada, ponukana brojnim arheološkim nalazima širom zemlje, već 1892. g. donijela *Naredbu o očuvanju istorijskih spomenika*.¹⁶ Godine 1911. donesena je i *Rezolucija o očuvanju*

¹⁵ Božić, Jelena: *Svjedoci istorije*, Banja Luka, Urbanistički zavod Republike Srpske, 2001, str. 8.

¹⁶ *Naredbu zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 27. juna 1892., br. 50.243/I. o očuvanju historičkih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u historičkom ili kulturno-historičkom pogledu znamenitim objektima* vidi u:

Hrasnica, Mehmed: *Arhitekt Josip Pospišil - život i djelo*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2003, str. 178-179.

*istorijskih spomenika*¹⁷, kojom je područje zaštite graditeljskog nasljeđa dodatno uređeno.

Rezultat sveukupnih aktivnosti bilo je osnivanje Zemaljskog muzeja 1888. g., koji je 1913. g. dobio jedan od najreprezentativnijih muzejskih kompleksa na Balkanu.¹⁸

Pokušaje iznalaženja “autentičnog” bosanskog stila danas ne bi bilo moguće podvesti pod afirmaciju autohtonog bosanskog graditeljskog nasljeđa ili pod brigu o njemu. Ti pokušaji svjedoče samo o misaonim lutanjima arhitekata i njihovom nastojanju kreiranja estetskog izražaja koji bi bio primjeren novopriključenom dijelu Monarhije, a zapravo takvom koji bi kako-tako korespondirao sa domicilnom arhitekturom, s jedne, a bio i prihvatljiv ostatku carevine i Evropi, s druge strane.

Prvi koji je ukazao na vrijednost orijentalnog graditeljskog nasljeđa, kao i na to da se u odnosu spram tog nasljeđa griješi, bio je Josip Pospišil. Dolaskom u Sarajevo 1908. g. upoznao je orijentalnu arhitekturu, otkrio je njene vrijednosti i priklonio im se. Uočio je kvalitete vrtnog, po padinama amfiteatralno posloženog grada kakvo je bilo orijentalno Sarajevo. Također je zamijetio njegovo uspješno urbaniziranje i jasnu funkcionalnu podjelu.

Za razliku od orijentalnog dijela Grada, koji je stoljećima organski rastao, novi, austrougarski dio, izgrađen u kratkom vremenskom razdoblju, posebno njegove stambene dijelove, nije smatrao tako

¹⁷ Isto.

¹⁸ Više o historijatu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine vidi u:

Božić, Jelena: *Svjedoci istorije*, Banja Luka, Urbanistički zavod Republike Srpske, 2001, str. 87-95.

uspješnim. Smetao mu je nesklad starog i novog, za šta je krivio novu gradnju. Bio je prvi kritičar mjesta na kojem je i stila u kojem je izgrađena Vijećnica,¹⁹ umanjujući joj nekritički date pohvale. Slično mišljenje imao je i o drugim austrougarskim gradnjama kojima su u zoni Sarajevske čaršije popunjavane požarima upražnjene lokacije, kakav slučaj je bio npr. sa zgradom Srpsko-pavoslavne opštine.

Josip Pospišil je prvi ukazao i na unutarnji sklad orijentalnih stambenih zona - mahala, u kojima je njegovan kult susjedstva i prava na vidik. Još 1908. g. skrenuo je pažnju na neadekvatne, modernističke mahalske interpolacije, apostrofirajući zbivanja u Mjedenici uz komentar da (parafir.) ako se tako nastavi, u Sarajevu uskoro neće ostati ništa za uništenje.²⁰

Sa svojim stavovima, popraćenim nizom izvanrednih grafičkih priloga, upoznao je javnost, kao i druge arhitekta, koji su ih prihvatili kao potpuno logične i ispravne. Od velikog značaja bilo je to što je takva razmišljanja dijelio i Josip pl. Vančaš. Rezultat svega bilo je donošenje spomenute rezolucije, kao i uočavanje potrebe za detaljnom regulacijom Grada kao cjeline.

Situacija na terenu ipak je bila unekoliko drugačija. Arheološkim nalazištima u cijeloj zemlji i pronađenim artefaktima iz različitih perioda: prehistorijskom, rimskom i srednjovjekovnom posvećivala se potrebna pažnja i na odgovarajući način su šticeeni.²¹ Suvremeni,

¹⁹ Hrasnica, Mehmed: *Arhitekt Josip Pospišil - život i djelo*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2003, str. 39.

²⁰ Hrasnica, nav. dj., str. 105.

²¹ Benac, Alojz i dr.: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1984.

austrougarski objekti su, s druge strane, bili u odličnom stanju. Na vjetrometini, iako joj je priznata vrijednost, bila je i ostala orijentalna arhitektura.

Dokaz tome, osim izgradnje spomenutih Vijećnice i zgrade Srpsko-pravoslavne opštine, bilo je i podizanje mnogih drugih arhitektonskih i infrastrukturnih objekata. Iz današnje perspektive zaštite graditeljskog nasljeđa čini se gotovo nevjerovatnim da su, uz džamije, bezistane, hamame i hanove, najznačajnije sarajevske gradnje – stari kameni mostovi – regulacijom korita Miljacke bili praktično desetkovani. Careva ćuprija 1897. g. porušena je u potpunosti, dok su Šeherehajina i Latinska ćuprija izgubile po jedan otvor, prva lijevi, druga desni, da bi im ubrzo zbog prilagođavanja novim saobraćajnim okolnostima bili uklonjeni i korkaluci. S obzirom na takva zbivanja opravdano se postavlja pitanje koliko je uistinu bila dobra Pagliarucijeva nivelacija Grada i koliko je orijentalno graditeljsko nasljeđe uistinu štitiio prvi *Generalni regulacioni plan grada Sarajeva* načinjen 1890. g. Sasvim logično je danas promišljati o tome da li je krivudava Miljacka morala biti u toj mjeri ispravljena, kao i da li je njeno korito moglo biti šire, a time i obalni zidovi niži. Sve su prilike da su se, bar kada su sarajevske kamene ćuprije u pitanju, mogla iznaći i sretnija rješenja.²² Slično je bilo i sa mnogim drugim iz različitih razloga upražnjenim lokacijama, koje su popunjavane novim objektima.

²² Rušenjem Careve ćuprije nemjerljiva šteta kontekstualne prirode nanosena je njenom širem urbanom okruženju. Ćuprija je bila izgrađena na osovini ulaza u Carevu džamiju, s južne, i ulaza u Kolobara han, sa sjeverne strane. Sokak ka hanu - Bazerdžane - uokvirivali su dućani i Brusa bezistan.

Ova jedinstvena urbanističko-arhitektonska kompozicija nekritičkim rušenjem ćuprije je dezintegrirana.

Sl. 1 - Careva džamija sa Osman-šehdijevom bibliotekom u uglu dvorišta

Sl. 2 - Careva džamija sa Pařikovim Ulema-medžlisom i mnogo kasnije, 2016. g., loše obnovljenim šerefetom i kacom munare

Na jednom kapitalnom islamskom objektu – radi se o Carevoj džamiji – na zahtjev same Islamske zajednice u tom je razdoblju zaštitarski intervenirano. Arhitekt Karel Pařik dogradio je 1911. g. sa sjeverne strane džamije zgradu Ulema-medžlisa. Objekat se danas, nakon što je postao dijelom memorije mjesta, smatra uspješnim. Ipak, čini se da struka, nakon uspostavljanja dovoljne vremenske distance, nije dala odgovore na pitanja poput sljedećih:

- Da li je osnovni koncept dogradnje (uopće) ispravan?
- Da li je gradacija māsa Pařikove kompozicije kompleksa bolja od onē kada se u uglu džamijskog dvorišta nalazila Osman-šehdijeva biblioteka (sl. 1)?
- Da li je putanja pogleda od kupole biblioteke, odnosno kupolā Ulema-medžlisa, preko kupole džamije do vrha munare prirodjnija u starom ili novom rasporedu gabarita?
- Da li bočne kupole medžlisa dominiraju kompozicijom, i veličinom konkuriraju glavnoj, i da li je iz određenih uglova zaklanjaju (sl. 2)?
- Da li je odnos postojećeg i novog u skladu sa odgovarajućim suvremenim teoretskim postavkama?

Moguće je postaviti još mnogo ovakvih i sličnih pitanja. Njihovo razmatranje bi, između ostalih, trebalo dati odgovore i na to kakvo je bilo razumijevanje prakse zaštite kako od strane arhitekata i službenika Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade, tako i od strane tadašnjeg društva kao cjeline, kao i kakvi su uopće bili realni dometi te prakse.

U ovakvom razvoju događaja o čaršijskim dućanima, osim kao o nečemu trulom i prljavom, nije se ni razmišljalo. Posljedica je bilo rušenje centralnog dijela Čaršije, onog između ulica Halvadžiluk, Bašćaršija i Nova testa, i to pod prilično nejasnim okolnostima.

1.2.- Period između dva svjetska rata

Građevinska djelatnost u razdoblju između dva svjetska rata najvećim je dijelom zamrla i njeni obim i dinamika ni na koji način nisu uporedivi sa istovrsnim zbivanjima iz vremena austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom. Identična situacija bila je i kada je u pitanju zaštita graditeljskog nasljeđa. U tako lošoj općoj situaciji – zbog pomanjkanja svijesti o njenoj vrijednosti – ponovno je najmanje brige bilo posvećeno najranjivijoj kategoriji objekata - ambijentalno izuzetno vrijednoj strukturi sitnih čaršijskih gradnji: dućana, trgovki i zanatskih radnji.

Graditeljska stagnacija između dva svjetska rata bila je posljedicom više različitih, prije svega geopolitičkih faktora. Skromni vlastiti resursi Bosne i Hercegovine, zanemarenog dijela najprije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom i Kraljevine Jugoslavije, nisu bili dostatni za zadovoljavanje narastajućih graditeljskih potreba.

Dodatni problem bio je odlazak stranih stručnjaka, za koje nije bilo odgovarajuće zamjene u domaćem kadru. Činjenica je da je u Sarajevo u tom periodu došlo nekoliko poznatih arhitekata iz Srbije i Hrvatske, poput Mate Baylona (1903-1995)²³, ali oni nisu pokazali adekvatno razumijevanje spram graditeljskog nasljeđa, posebno orijentalnog (sl. 3), čemu je dokaz Baylonova škola na Vratniku (sl. 4), podignuta 1937. g. Samo se po sebi postavlja pitanje šta bi o jednom takvom graditeljskom poduhvatu, da je bio u prilici, rekao Josip Pospišil. U konačnici se može reći da se između dva

²³ Više o arhitekti Mati Baylonu vidi u:

Milošević, Predrag.: *Mate Bajlon, arhitekta (1903-1995)*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 2008.

Sl. 3 - Vratnik prije izgradnje osnovne škole, fotografiran devedesetih godina XIX st.

Sl. 4 - Vratnik tokom izgradnje osnovne škole u ljeto 1937. g.

svjetska rata gradilo malo i to uglavnom javnih objekata (Gradska štedionica i sl.). Organizirana zaštita građevinskog nasljeđa u tim uvjetima praktično i nije postojala.

1.3.- Period nakon Drugog svjetskog rata do 1992. g.

Vrijeme nakon Drugog svjetskog rata donijelo je značajne političke i društvene promjene. Posljedično tome je i situacija u građevinarstvu značajno evoluirala. Ponovno se javio graditeljski zamah, ali baziran na sasvim drugačijim društvenim i socijalnim premisama, koje su se svodile na jačanje radničke klase i njenog životnog standarda i industrijalizaciju zemlje.

Rezultat takvih društvenih stremljenja bilo je masovno podizanje kolektivnih stambenih zgrada i naselja, kao i brojnih tvornica i energetske objekata. Nešto kasnije počele su se graditi i druge vrste objekata koji su podupirali opći rast kvaliteta života, poput dječijih vrtića, osnovnih i srednjih škola, fakulteta, domova zdravlja, bolnica i klinika, domova kulture, kina, pozorišta, manjih i većih sportskih objekata, hotela, turističkih kompleksa itd. U potrebnom mjeri izgrađeni su i suvremeni saobraćajni sistemi: željezničke pruge, putevi, aerodromi, telefonske i televizijske mreže, sve sa neophodnom pripadajućom infrastrukturom.

Na taj način je Bosna i Hercegovina, zajedno sa zemljom u čijem sastavu je bila – SFR Jugoslavijom – iz zaostale agrarne pretvorena u srednje razvijenu industrijsku zemlju.

Već 1949. g. osnovan je Tehnički fakultet u Sarajevu, koji je počeo školovati kadar sposoban nositi se sa općim povećanjem obima gradnje, kao i sa problematikom graditeljskog nasljeđa, njegovim

značajem i imperativom zaštite. Jednovremeno su u Sarajevu počeli djelovati Dušan Grabrijan (1899-1953)²⁴ i Juraj Neidhardt (1901-1979)²⁵, koji su, kada je orijentalna arhitektura u pitanju, u potpunosti preuzeli i dalje nastavili razvijati stavove i ideje Josipa Pospišila. Svoje stajalište predočili su javnosti u knjizi *Arhitektura Bosne i put u savremeno*²⁶, čiji prvi, analitički dio je od strane stručnjaka bio visoko ocijenjen, što se nije desilo i sa njenim drugim dijelom, koji se odnosio na Sarajevsku čaršiju i viđenje njene budućnosti. Radikalne ideje, na tragu Le Corbusierovog odnosa prema graditeljskom nasljeđu, iznesene i elaborirane u tom dijelu knjige, ipak (na svu sreću) nisu realizirane. Korektivni faktor u svemu bili su arhitekti tadašnje mlađe generacije: Alija Bejtić, Džemal Čelić, Husref Redžić... Uz to je djelatnost zaštite graditeljskog nasljeđa osnivanjem odgovarajućih gradskih i republičkih institucija – zavoda za zaštitu spomenika, muzeja i arhiva – institucionalizirana, čime je dobila zadovoljavajući tretman. Zajedničkom djelovanju pobrojanih, kao i specifičnih društvenih događaja, kakve su u jednom momentu bile XIV zimske olimpijske igre (1984. g.), ima se zahvaliti za današnji izgled Sarajevske čaršije, kao i za očuvanje najznačajnijih orijentalnih stambenih kompleksa u mahalama, poput Svrzine, Saburine i kuće Alije Đerzeleza.

²⁴ Više o arhitekti Dušanu Grabrijanu vidi u:

Čelić, Džemal: *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva - Grabrijan i Sarajevo*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1970.

²⁵ Više o arhitekti Juraju Neidhardt u vidi u:

Karlić-Kapetanović, Jelica: *Juraj Neidhardt - život i djelo*, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1990.

²⁶ Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije uz pomoć N.R. Bosne i Hercegovine i N.R. Slovenije, 1957.

1.4.- Period nakon 1995. g.

Graditeljski period u Bosni i Hercegovini nakon 1995. g. je specifičan.

Ratovi na Balkanu između 1991. i 1995. g. imali su za rezultat državnu samostalnost Bosne i Hercegovine. Značajan politički dobitak plaćen je devastiranom zemljom, koja se još uvijek oporavlja od svekolikog razaranja. Niti dva i po desetljeća obnove nije bilo dovoljno da bude dosegnut nivo općeg socijalnog standarda na kojem je bila pred otpočinjanje ratova, a o obnovi industrijskih, posebno velikih pogona ne može se ni govoriti.

Ratom su u Bosni i Hercegovini, pa tako i Sarajevu, razorene sve vrste objekata visoko- i niskogradnje. Obnova je krenula od najpotrebnijeg, od kolektivnih i individualnih stambenih objekata i komunikacija.

Veliki industrijski giganti, koji su zapošljavali desetine hiljada radnika i zbog kojih je Bosna i Hercegovina bila srednje razvijena industrijska zemlja, bukvalno su nestali. Razvoj industrije prepušten je privatnoj inicijativi i malim pogonima koji zapošljavaju nekoliko desetina do najviše nekoliko stotina radnika. To je nadirektnije uticalo na arhitektonsku profesiju, jer je projektiranje složenih, konstruktivno, tehnološki, instalacijski, zanatski i oblikovno vrlo zahtjevnih objekata zamijenjeno jednostavnim slaganjem malih montažnih hala.

Graditeljske i aktivnosti na zaštiti graditeljskog naslijeđa u periodu iza 1995. g., zbog male vremenske distance i nezaokruženosti razdoblja, teško je detaljnije vrednovati. *Aneksom 8 Dejtonskog mirovnog sporazuma* definiran je zakonski okvir i na osnovu njega formirana Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika. Njene

aktivnosti svode se na proglašenje pojedinih dobara nacionalnim spomenicima, utvrđivanje liste ugroženih i privremene liste nacionalnih spomenika.

Od izuzetnog značaja je i to da su sve predratne institucije – zavodi za zaštitu spomenika, muzeji i arhive – nastavile sa svojim djelovanjem.

Konkretni zahvati zaštite i revitalizacije provedeni su na većem broju i to uglavnom kapitalnih objekata porušenih ratom. Najznačajniji su svakako potpuna – faksimilska – obnova Starog mosta u Mostaru, džamije Ferhadija u Banjoj Luci, Aladža džamije u Foči, Vijećnice u Sarajevu, Saborne crkve u Mostaru, Starog mosta u Konjicu itd.

1.5.- Pokrivenost pojedinih graditeljskih razdoblja literaturom

Premda se pojedini teoretičari arhitekture razilaze u svojim razmišljanjima o tome u kojoj mjeri i koliko detaljno su naučno i literarno obrađena pojedina građevinska razdoblja u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, ipak se sa njima moguće složiti u tome da nisu podjednako.

Izgradnja u doba austrougarske uprave ovim krajevima, inače vrlo intenzivna, bila je interesovanjem mnogih već navedenih, ali i drugih autora. Literaturom različitih vrsta i usmjerenja: knjigama, monografijama, naučnim i stručnim člancima, almanasima, katalogima, novinskim serijalima, brošurama i sl. prilično detaljno su obrađene sve oblasti građevinske djelatnosti, počev od podizanja objekata visokogradnje, do gradnje različitih infrastrukturnih sistema. Kada je o objektima visokogradnje riječ, pokrivene su, i to iz različitih uglova, sve vrste javnih, kao i stambene, i najamne zgrade. Mnogo materijala napisano je i o njihovim pojedinim

autorima. Infrastrukturni sistemi tekstovima su zahvaćeni različito. Najdetaljnije je to učinjeno sa željezničkim i drumskim saobraćajem, nešto slabije sa električnom energijom, dok su najslabije obrađeni industrija i pojedinačni industrijski pogoni. O projektantima posljednje navedenih, kao i autorima infrastrukturnih postrojenja pisano je vrlo malo i ostali su uglavnom nepoznati.

Graditeljska djelatnost između dva svjetska rata bila je depresirana. Gradilo se sporadično, pa je o objektima iz tog razdoblja i njihovim autorima napisano malo literature. Dovoljno je spomenuti da je monografija o Mati Baylonu, značajnom poborniku modernizma na ovim prostorima, napisana tek 2008. g. i to ne u Bosni i Hercegovini (vidi ponovno podnožnu napomenu 23).

Nakon Drugog svjetskog rata graditeljstvo je doživjelo puni zamah. O većini objekata podignutih u tom razdoblju je pisano, premda ne obimom koji bi bio u skladu sa njihovim značajem. Različitim vrstama tekstova bile su nešto bolje pokrivenne velike javne gradnje, prije svih osnovne i srednje škole, ali nisu zaobiđeni fakulteti, sportske dvorane, bolnice, robne kuće, željezničke stanice, kao ni objekti i naselja kolektivnog stanovanja. Međutim, niti za jednu od ovih grupa objekata nije napisana specijalizirana knjiga, serijal članaka ili nešto slično. O autorima tih objekata pisano je malo i sporadično. Tek za nekoliko njih, onih najznačajnijih, poput Zlatka Ugljena (1929-)²⁷, Ivana Štrausa (1928-2018)²⁸, Juraja Neidhardta

²⁷ Više o arhitekti Zlatku Ugljenu vidi u:

Bernik, Stane: *Arhitekt/Architect Zlatko Ugljen*, Tuzla, Međunarodna galerija portreta, 2002.

²⁸ Više o arhitekti Ivanu Štrausu vidi u:

Pašić, Adnan: *Ivan Štraus arhitekt*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu/ Sarajevo Green Design, 2011.

(vidi ponovno pod. nap. 25) ili Muhameda Kadića (1906-1983)²⁹, napisane su monografije. Privredna zdanja bila su obrađena još slabije. Industrijski i poljoprivredni objekti i kompleksi gotovo se i nisu pojavljivali u bilo kojoj vrsti literature, a njihovi autori ostali su najvećim dijelom anonimni.

Nakon Drugog svjetskog rata djelatnost zaštite graditeljskog nasljeđa djelovanjem sarajevskog Arhitektonskog fakulteta, zavoda za zaštitu spomenika, muzeja, arhiva i pojedinaca bila je živa i dobila je zadovoljavajući literarni tretman. Pisano je o graditeljskom nasljeđu iz svih vremenskih epoha. Ipak se mora naglasiti da su neka graditeljska razdoblja, poput austrougarskog, zahvaćena vrlo detaljno, neka su obrađena zadovoljavajuće, poput antičkog, srednjovjekovnog ili kapitalnih orijentalnih objekata, dok su orijentalni mali – kontekstualni – čaršijski objekti obrađeni vrlo uopćeno. U ovom periodu je na prethodno pobrojane teme objavljen niz naučnih knjiga, kataloga i drugih brošura, a izlazio je i niz specijaliziranih časopisa³⁰.

Ova knjiga napisana je zbog toga što se u gotovo svim graditeljskim razdobljima kroz koje je prošla Bosna i Hercegovina odnos prema orijentalnim malim čaršijskim objektima, osim u rijetkim sredinama, kakve su npr. Mostar i Foča, pokazao nedostatnim.

²⁹ Više o arhitekti Muhamedu Kadiću vidi u:

Janković, Živorad: *Muhamed Kadić - Život i djelo*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2007.

³⁰ Npr:

- *Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine;

- Glasnik Zemaljskog muzeja.

2.- Dokumentacija i literatura o Sarajevu i Sarajevskoj čaršiji

Dokumentacije i literature u kojima je obrađeno evoluiranje Sarajeva i Sarajevske čaršije nema mnogo. Arhitektonski nacrti, posebno oni stariji, veoma su rijetki, a urbanistički i kartografski iz vremena prije dolaska Austro-Ugarske Monarhije u ove krajeve uopće ne postoje.

Kao osnovni izvor podataka istraživačima je služila i služi pisana dokumentacija različitih tematskih usmjerenja i starosti, planovi grada Sarajeva koje je načinila Austro-Ugarska i kasniji i obimna fotodokumentacija skraja XIX i početka XX stoljeća, stavljena na uvid javnosti putem interneta. Posljednje navedeno je od posebnog značaja, jer predstavlja direktno vizuelno svjedočanstvo o određenom vremenu i prostoru.

2.1.- Pisana dokumentacija

Otomanska Imperija bila je uređena država, koja je na svojoj teritoriji sistematično vodila kompleksnu, iscrpnu i veoma tačnu dokumentaciju. U defterima je bilo detaljno zadokumentirano privatno vlasništvo, demografski, ekonomski, topografski i drugi podaci, te zapisana sva značajna događanja. Defteri danas predstavljaju izuzetno važnu arhivsku građu od najvećeg značaja i naučni su izvor prvog reda.

Naučnim izvorom prvog reda smatra se i dokumentaciona građa nastala dolaskom i upravljanjem Austro-Ugarske Monarhije Bosnom i Hercegovinom. Ta građa je obimna i raznorodna i u vrijeme nastanka bila je detaljno i veoma uredno vođena. U tom smislu svojim značajem posebno se ističu zapisnici sjednica Gradskog

zastupstva³¹, te zapisnici drugih državnih organa. Od velike važnosti je i različita dnevna i periodična štampa, koja krajem XIX st. počinje u Sarajevu izlaziti što redovno što povremeno.³²

³¹ Gradsko zastupstvo bilo je tijelo koje je upravljalo Sarajevom. Osnovano je 1879. g. Svoju funkciju obavljalo je do odlaska Austro-Ugarske iz Bosne i Hercegovine (1918. g.).

³² U Sarajevu je od 1878. g. pa dalje izlazio cijeli niz listova. To su (abecednim redom):

- Behar
- Bosanska vila
- Bosanskohercegovački signal (1910-1914)
- Bosnische post (izlazio 35 godina)
- Bošnjak (1891-1910)
- Činovnički list (1908-1918)
- Franjevački glasnik (nastavio izlaziti nakon 1918. g.)
- Gajret
- Glasnik sv. Ante (1906 do iza 1918)
- Glasnik zemaljskog muzeja (nastavio izlaziti nakon 1918. g.)
- Glas slobode (1909 do iza 1918)
- Hrvatska narodna zajednica (1913-1918)
- Hrvatski dnevnik (1906-1918)
- Istočnik
- Muslimanska sloga (1910-1914)
- Nada
- Polizei-Blatt (30 godina)
- Prosvjeta
- Sarajevoer Tagblatt (1908-1918)
- Sarajevski list (izlazio cijelo vrijeme austrougarske uprave)
- Srce Isusovo (1882-1886)
- Srpska riječ (1905-1914)
- Srpska škola (1907-1912)
- Školski vjesnik (1894-1909)
- Težak (1902 do iza 1918)
- Učiteljska zora (1911-1919)
- Vatan
- Vrhbosna (nastavio izlaziti nakon 1918. g.).

Ova dokumentacija omogućila je da Sarajevo i Sarajevska čaršija budu predmetom interesovanja i proučavanja mnogih poznatih historičara i arhitekata, koji su, svako iz svog ugla, dali doprinos bilježenju njihove hronike. Tako je Vladislav Skarić napisao knjigu *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*³³, Hamdija Kreševljaković knjigu *Sarajevo za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*³⁴, Todor Kruševac knjigu *Sarajevo pod austrougarskom okupacijom 1878-1918*³⁵, Alija Bejić knjigu *Ulice i trgovi Sarajeva*³⁶, Dušan Grabrijan i Juraj Neidhardt knjigu *Arhitektura Bosne i put u savremeno*³⁷, Džemal Čelić knjigu *Grabrijan i Sarajevo*³⁸, Ibrahim Krzović katalog za izložbu: *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*³⁹, itd.

Iznimno značajnim svojevremeno se pokazao i *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije* iz 1974. g.⁴⁰

³³ Skarić, Vladislav: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, Izdanje opštine grada Sarajeva, 1937 / Veselin Masleša, 1985.

³⁴ Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969.

³⁵ Kruševac, Todor: *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1960.

³⁶ Bejić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973.

³⁷ Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije uz pomoć N.R. Bosne i Hercegovine i N.R. Slovenije, 1957.

³⁸ Čelić, Džemal: *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva - Grabrijan i Sarajevo*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1970.

³⁹ Krzović, Ibrahim: *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*, Sarajevo, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1987.

⁴⁰ Grupa autora: *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije, knjige I - IV*, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, oktobra 1974.

Navedene i ovdje navedene knjige i publikacije⁴¹ pobrojanih, a i drugih autora, detaljno su obradile što Sarajevo što njegovu čaršiju i njima je moguće malo šta dodati. Predstavljaju veoma vrijedne naučne izvore drugog reda. Vrijednost im uvećava činjenica da je dostupne fotodokumentacije, na koju su se oslanjale, a koja predstavlja naučni izvor prvog reda par excellence, krajem XIX i početkom XX stoljeća bilo veoma malo, te da se do nje, kako je već naglašeno, dolazilo uz velike poteškoće i zalaganje. Bilo ju je moguće pronaći samo u specijaliziranim ustanovama, pa je bila poznata samo najupućenijima.

⁴¹ Npr.

- Kreševljaković, Hamdija: *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo, Islamska dionička štamparija, 1939;

- Benac, Alojz i Ljubica Mladenović: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, Izdanje muzeja grada Sarajeva, 1954;

- Kreševljaković Hamdija: *Hanovi i karavanasaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957;

- Kreševljaković, Hamdija *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961;

- Bejić, Alija: *Stara sarajevska čaršija jučer danas i sutra - osnove i smjernice za regeneraciju*, Sarajevo, Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajevo, 1969;

- Spasojević, Borislav: *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Svjetlost, 1988;

- Ademović, Fadil: *Baščaršija i njena zaštita - Hronika aktivnosti Fonda na revitalizaciji starog gradskog jezgra od 1983. do 1990. godine*, Sarajevo, Fond za zaštitu Baščaršije - Izvršni odbor, 1991.

Potrebno je spomenuti i sljedeće knjige:

- Heuberger, Valeria i Heinz Ilming: *Bosnien - Herzegovina 1878 - 1918 - Alte Ansichten vom gelungenen Zusammenleben*, Wien, Verlag Christian Brandstatter, 1994;

- Vidaković, Siniša: *Doprinos čeških arhitekata formiranju novije arhitektonske slike Bosne i Hercegovine*, Banja Luka, Arhitektonsko-građevinski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, 2012.

2.2.- Fotodokumentacija

Fotografija je izum prve polovine XIX stoljeća.⁴² Do dolaska Austro-Ugarske u Bosnu⁴³ 1878. g., ona se u Evropi, a i šire, u potpunosti etablirala.

Bez obzira na to, fotografija načinjenih na prostorima Bosne prije 1878. g. nema ili su ekstremno rijetke. Autori ove knjige nisu imali prilike držati u rukama, pa čak ni vidjeti, bar jednu takvu, sa sigurnošću datiranu fotografiju. Međutim, time se ni na koji način ne isključuje postojanje fotomaterijala takve starosti.⁴⁴

Do kraja XIX i početkom XX st. napravljeno je obilje fotografskog materijala. Fotografirano je sve: Grad kao cjelina (tj. panorame Grada urađene sa gotovo svih okolnih brda), njegovi dijelovi (mahale), pojedine ulice, različiti objekti (značajne zgrade, sakralne gradnje, mostovi, spomenici itd.), Miljacka, parkovi, gradske i mahalske česme, dućani i zanatske radnje, različite životne situacije (rad, trgovanje, svečanosti, šetnja, bavljenje sportom, samarenje tovarnih životinja itd.), ljudi u narodnim nošnjama, pojedinci (portreti ili cijele figure), porodice, društvene grupe, različiti upotrebnii, ukrasni i drugi predmeti itd.

Danas veći dio stručne javnosti drži da su prve fotografije Sarajeva urađene 1878. g. Najčešće su to bile panorame Grada (sl. 5 i sl. 6).

⁴² Iako su se prvi pokušaji pravljenja fotografije desili na samom početku XIX st., zvaničnim datumom njenog nastanka smatra se 1839. godina.

⁴³ Tek je Austro-Ugarska Monarhija ejaletu Bosna dala naziv Bosna i Hercegovina.

⁴⁴ Miroslav Prstojević tvrdi da su prve fotografije Sarajeva načinjene još 1862. g.

Detaljnije vidi u:

Prstojević, Miroslav: *Zaboravljeno Sarajevo*, Sarajevo, PP Ideja, 1992, str. 203.

Sl. 5 - Jedna od prvih razglednica Sarajeva, načinjena 1878. g.

Sl. 6 - Jedna od najstarijih panorama Sarajeva, također oko 1878. g.

Načinjeni fotografski materijal najvećim dijelom nije bio pristupačan široj javnosti. Bio je pohranjen u kućnim arhivama, ali ga se ipak nešto našlo u antikvarnicama. One su bile izvorište u kojem su zaljubljenici pronalazili stare fotografije, a pojedini su ih, uz odgovarajuće komentare, objavili u knjigama.⁴⁵

U međuvremenu je svojom pojavom značajne promjene donio internet. Omogućio je da stare fotografije, sklonjene od očiju javnosti, budu izvađene na svjetlo dana, postajući tako dostupne svima, postajući na taj način opće društveno i kulturno dobro. Njihovo bogatstvo suvremenim istraživačima omogućava da temi Sarajeva i Sarajevske čaršije pristupe na drugačiji i sasvim nov način. Omogućava da se npr. centralni dio Čaršije analizira i rekonstruira nešto detaljnije negoli je to bio slučaj do sada, pa da se, čak, prati i njegovo evoluiranje.

2.3.- Planovi grada

U Otomanskoj Imperiji geodetske i katastarske podloge grafičke naravi, kakve je Evropa poznavala već u XVII i XVIII stoljeću, nisu rađene. Umjesto toga, sve je zapisivano u defterima. Situacija je bila jednaka u cijelom Carstvu, pa tako i u ejaletu Bosna, koji po tom pitanju nije pretstavljao nikakav izuzetak.

Za razliku od Turske, Austro-Ugarska, kao jedna od najnaprednijih zemalja Evrope XIX stoljeća, imala je veoma razvijenu geodetsku

službu. Po dolasku na prostore Bosne odmah je počela sa radom na katastarskom premjeru, izradi geodetskih podloga i kartografiranju novopriključenih teritorija. Sve je bilo dijelom aktivnosti na izradi ukupnih demografskih analiza odgovarajućih područja.

Hamdija Kreševljaković o tome kaže: “Prvih dana 1879. obavilo je Poglavarstvo sve pripreme za popis pučanstva u Sarajevu, kao i u ostaloj zemlji, što je objavljeno 16. juna iste godine. Za ovaj popis sačinjen je popis ulica i numeracija kuća. Tom je zgodom ustanovljeno da je u Sarajevu tada bilo 4.827 kuća, 173 prazna kućna mjesta, 923 dućana i 284 ulice. Među inim pripremama za ovaj popis prikupljeni su i podaci za plan Sarajeva. ... Prvi plan Sarajeva izašao je tek 1882. godine.”⁴⁶

2.3.1.- Plan grada Sarajeva iz 1882. g.

Prvi plan grada Sarajeva (*Plan von Sarajevo*) izdat je u Beču. Smatra se da je to učinjeno 1882. g. od strane tamošnjeg Vojno-geografskog instituta (*K. k. Militär-geografischen Instituts zu Wien*).

Na planu nije naznačena godina izdavanja, ali je navedeno da je riječ o Redukciji katastarskog snimanja iz 1882. g. (*Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882*).⁴⁷ Izrađen je u mjerilu 1:3125 i to pod vodstvom poddirektora kapetana Antuna Kovačevića. Poslove snimanja obavili su geometar kapetan Josip

⁴⁵ Npr:

Prstojević, nav. dj.;

Škoro, Magbul: *Pozdrav iz Sarajeva*, Sarajevo, Graphic Car, 2002;

Huseinović, Ismet i Džemaludin Babić: *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Buybook, 2004.

⁴⁶ Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969, str. 28.

⁴⁷ Sintagma *Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882* znači da je geodetsko snimanje terena bilo obavljeno 1882. g. Odabir (redukcija) podataka koji će biti prikazani na kartama i izrada i štampanje karata obavljeni su nešto kasnije, nije poznato kada.

Matasić i njegovi pomoćnici Felix Naganowski (*Feliks Naganovski*), Gustav Riefs (*Gustaf Rifs*) i Ludwig Tautscher (*Ludvig Taučer*).

Plan grada činilo je 16 pojedinačnih tabli.⁴⁸ Na prvoj su bili navedeni podaci od značaja za izradu, izdavanje i iščitavanje plana, na četrnaest su bili obrađeni dijelovi grada, a na šesnaestoj je detaljnije bila prikazana Čaršija. Plan se mogao posmatrati i kao jedna cjelina. Nije poznato da li je štampan i u tom obliku.

Detaljno snimanje Sarajeva okončano je 1882., a cijele Bosne i Hercegovine 1884. g. i to u mjerilu 1:6250.⁴⁹

Smatra se da plan Sarajeva iz 1882. g. pokazuje egzaktn izgled Grada u momentu njegovog potpadanja pod vlast Austro-Ugarske Monarhije i u tom smislu je od neprocjenjive vrijednosti.

2.3.2.- Plan Sarajevske čaršije⁵⁰ iz 1882. g.

Plan Sarajevske čaršije predstavlja šesnaestu tablu plana grada Sarajeva iz 1882. g. Iz toga proizlazi da je oba plana, u sklopu jednog zaduženja, radio isti stručni tim.

Za razliku od plana grada, plan Čaršije rađen je u mjerilu 1:1562,5.⁵¹

⁴⁸ Sačuvanih primjeraka plana ima više, a jedan se nalazi u Historijskom arhivu Grada.

⁴⁹ Frankić, Krešimir i dr.: *Društveni aspekti geodezije*, u; Osvrti, br. -, str. 82.

⁵⁰ Riječ *sarajevski* je pridjev i stoga bi je trebalo pisati malim početnim slovom. Sintagma *Sarajevska čaršija* predstavlja ime i trebala bi biti pisana velikim početnim slovom.

⁵¹ Frankić, Krešimir i dr.: *Društveni aspekti geodezije*, u; Osvrti, br. ?, str. 82.

Izrađene su i geodetske podloge Bosne u mjerilu 1:12500, pa je očiglednim da je Austro-Ugarska svoje planove derivirala iz mjerila 1:50000 i to njegovim opetovanim i dosljednim polovljenjem.

Manja mjerila bila su 1:150000 i 1:300000.

Veće mjerilo nije, kako bi se očekivalo, rezultiralo značajno većim obimom grafičkih detalja, premda je, iz današnjeg ugla posmatrano, ono povoljnije za elektronsku obradu, posebno za skeniranje. Ipak, na planu Čaršije je u svim ulicama osjetno detaljnije data numeracija objekata, ali su izostavljeni neki njihovi nazivi, kojih u planu Grada, iako je urađen u manjem mjerilu, ima. Tako u planu Čaršije nisu unesena imena ulica Potok, Đulagina i Predimare (Pred Imaretom).

Jednako tako je na planu Grada unesena putanja potoka Bug, koji je već tada, na dijelu koji je prolazi Čaršijom, bio pokriven, što je i naznačeno. Tog detalja na planu Čaršije nema. Danas je ovaj potok pokriven od Ramića banje pa sve do ušća u Miljacku.

Opisani plan Čaršije (sl. 7, str. 18) bio je polazište na osnovu kojeg je Husein Karišik, potpomognut podacima Hamdije Kreševljakovića, nakon Drugog svjetskog rata napravio svoju čuvenu maketu.

2.3.3.- Katastarski snimak Sarajeva iz 1882. g.

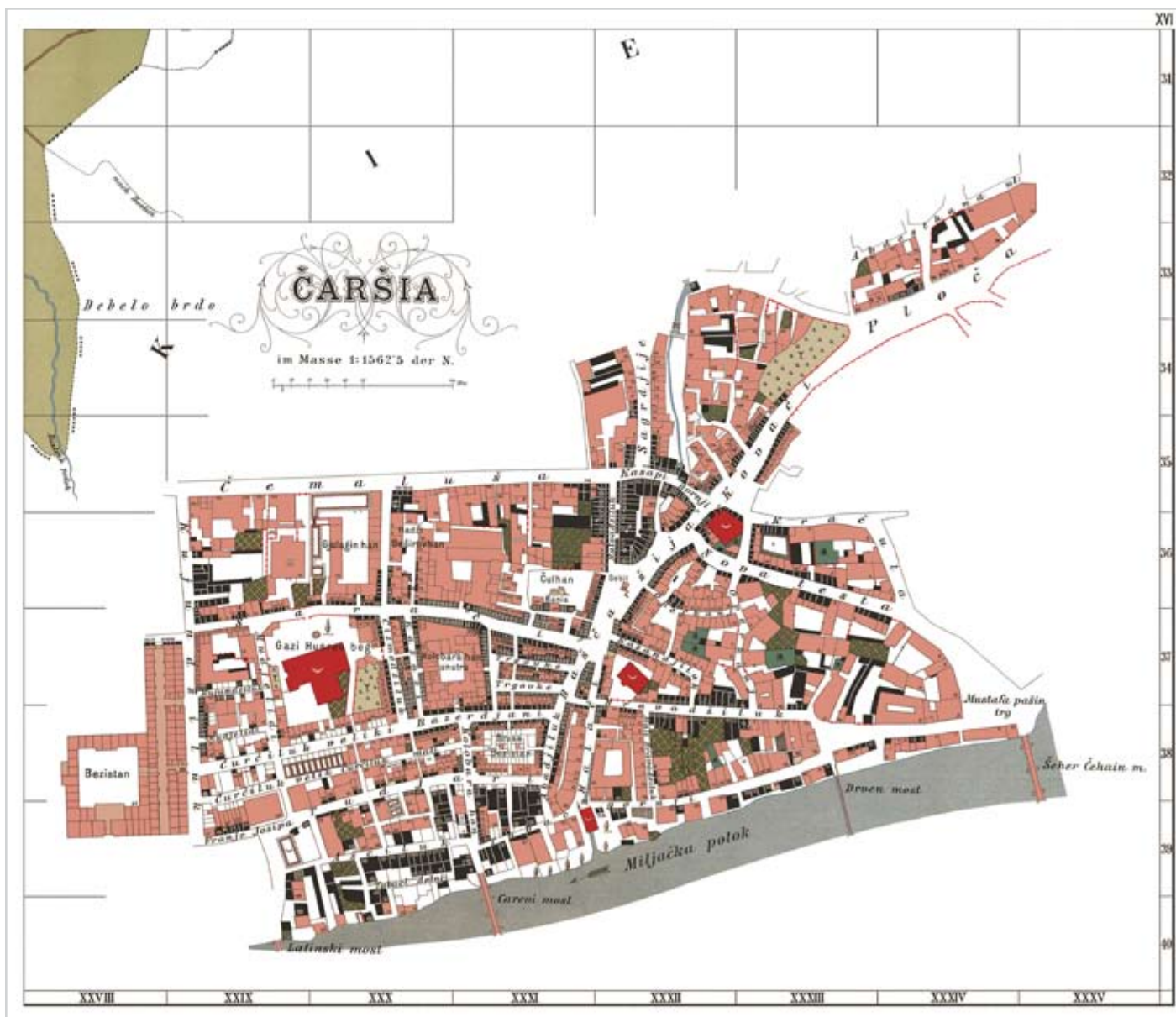
Istražujući moguće naučne izvore za pisanje ove knjige autori su naišli i na listove nereduciranog katastarskog snimanja iz 1882. g. Riječ je o 26 tabli⁵², koje se nalaze u posjedu Urbanističke službe Općine Stari Grad Sarajevo.

Table nereduciranog katastarskog snimanja su u lošem općem stanju. Urađene su na kartonima i po rubu oblijepljene platnenom trakom. Na njima nema podataka koji bi upućivali na to kada su, u

⁵² Izgleda da je ovih tabli bilo više. Numerirane su slobodnom rukom. Na njima su oznake: 2, 3, 4, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 16a, 23-24, 23-25, 24, 25, 26, 28, 29, 29 (iščišćena), 35, 36, 37, 38, 39 i 40, dok su dvije table bez oznake.

Sl. 7- Plan Sarajevske čaršije, koji su, kao dio reduciranog plana Sarajeva, 1882. g. načinile austrougarske vlasti.

Skarić u svojoj knjizi za identičnu kartu, koja se od prikazane razlikuje u nazivu Tašlihana i nepostojanju njemačkog naziva za mjerilo, kaže da je plan Sarajevske čaršije iz vremena Topal Osman-paše (reprint knjige iz 1985. g., šesta tabla iza str. 272)

kojem mjerilu i s kojom namjerom urađene i ko su bili neposredni izvršioci snimanja i kartiranja.

Ipak, na osnovu sadržaja jasno je o kakvom materijalu na tablama je riječ. Tako npr. tabla br. 23-25 daje identičan prikaz Čaršije i njenog okruženja kakvi su prikazani na reduciranom Planu Sarajeva iz 1882. g., ali sa mnogo više detalja i podataka. Logično je pretpostaviti da je riječ o osnovnom katastarskom snimku, posebno zbog toga što su na njemu jasno vidljive kasnije ispravke i dopune – unesene crvenim tušem – kojima su praćene promjene stanja na terenu (sl. 8). Očigledno su ovaj snimak, kao podlogu reduciranom Planu, uradili već spomenuti Matasić, Naganowski, Riefs i Tautscher.

Interesantno je uporediti reducirani Plan Sarajeva iz 1882. g. sa nereduciranim nedopunjenim⁵³ i nereduciranim dopunjenim snimkom, kao i sa snimcima koji će biti načinjeni između 1901. i 1910. g. (sl. 9, str. 18), a o kojima će biti riječi u dijelu teksta koji slijedi.

2.3.4.- Kasnija kartiranja Sarajeva i Sarajevske čaršije

Grad Sarajevo i njegova čaršija i kasnije su u više navrata što grubo što detaljno kartirani.⁵⁴

⁵³ Nereducirani plan Grada kao nedopunjeni postojao je samo u momentu izrade. Čim su unijete prve promjene on je postao dopunjenim. Originalni nedopunjeni plan sasvim sigurno više i ne postoji (osim možda u arhivama u Beču). Korištenjem kompjuterskih tehnologija i programa, prije svih Photoshopa, on bi mogao biti u potpunosti restauriran.

⁵⁴ O kartografiranju Sarajeva vidi u:

Mulahusić, Admir: *Kartografija Sarajeva*, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet, 2007.

Sl. 8 - Tabla br. 23-25 katastarskog snimanja iz 1882. g. - nereducirana. Crvenim tušem naznačene su promjene koje su se dešavale protokom vremena, a nastale su nakon prvog uzimanja podataka sa terena.

Najznačajnije naknadno unesene dopune jesu Šerijatska škola u Sagrdžijama i sokak, danas ulica Kasima-efendije Dobrače, koja na tabli br. 23-25 povezuje Ploča ulicu, današnje Kovače, s jedne, i ulice Potok i Piruša, koje su zadržale svoja imena, kao i ulicu koja je naknadno probijena, a danas nosi ime Safvet-bega Bašagića, s druge strane

Sl. 9a - Reducirani katastarski snimak iz 1882. g.

Sl. 9d - Feldskizze 92 (lijevo) i Feldskizze 96 (desno) iz 1905. g. Johanna Bašea

Sl. 9b - Nereducirani katastarski snimak (tabla 23-25) iz 1882. g.

Sl. 9c - Nereducirani dopunjeni katastarski snimak (tabla 25) iz 1882. g.

Sl. 9 a/d - Poređenje reduciranog (a), nereduciranog (b) i nereduciranog dopunjenog (c) katastarskog snimanja Sarajeva iz 1882. g. i Feldskizze 92 i 96 snimljenih 1905. g. (d)

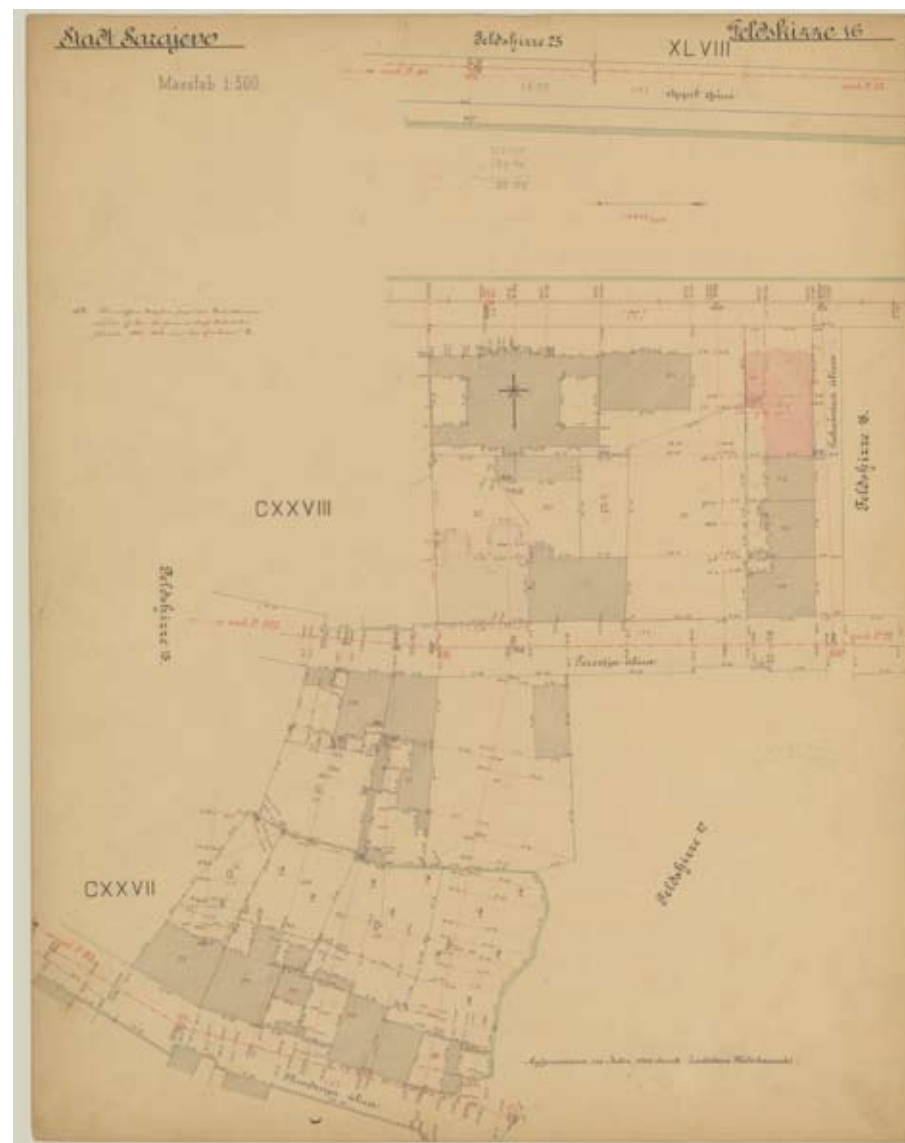
Gruba kartiranja, kartiranja orijentacione prirode, radila su se za potrebe izrade turističkih vodiča Grada. Iako do 1878. g. nepoznati, već krajem XIX st. ovi vodiči bili su brojni i popularni. Poznatiji među njima su npr. *Kajon's Plan von Sarajevo und Umgebung* iz 1906/7. g., *Walnyjev nacrt Sarajeva i okoline* iz 1908. g., *Karta za turiste i strance* iz 1909. g., *Sarajevo - plan grada* Leona Fincija bez naznačene godine štampanja, *Sarajevo - plan grada* A. Studničke i dr., također bez naznačene godine štampanja, *Priručni plan grada Sarajeva* iz 1932. g., *Priručni plan grada Sarajeva* iz 1949. g. i drugi.⁵⁵ Pobrojane i slične karte i planovi nudile su samo približan uvid u urbanističko-morfološku strukturu pojedinih dijelova Sarajeva, pa je njihova vrijednost, iako u historijskom smislu značajna, u naučnom ipak ograničena.

Kada je riječ o detaljnom kartiranju, veoma iscrpan snimak Grada između 1901. i 1905. g. uradili su geometri Johann Kremser (*Johan Kremzer*), Ladislaus Walichnowski (*Ladislaus Valinovski*), Stanko Poljašević, Julius Grauner (*Julijus Grojner*) i Johann Baše (*Johan Baše*) (sl. 10). Posljednjenavedeni je nekoliko snimaka uradio i 1906., te 1910. g. Riječ je o ukupno 98 skica (*Feldskizze*) i 27 priloga pojedinim skicama (*Beilage zu Feldskizze*)⁵⁶, rađenim u različitim mjerilima (1:250, 1:300, 1:390,625, 1:400, 1:500, 1:600 i 1:781,25). U njima je moguće pronaći poziciju i veličinu svakog, pa i najmanjeg objekta u Gradu (npr. svakog pojedinačnog kreveta

⁵⁵ Podaci o svim pobrojanim vodičima dobijeni su u Historijskom arhivu grada.

⁵⁶ Autori su ljubaznošću gosp. Saliha Išerića, tada zaposlenog u Općini Stari Grad u Sarajevu, na raspolaganje dobili navedeni broj skica i priloga pojedinim skicama. Njima, kao i gosp. Išeriću, nije poznato da li je i jednih i drugih bilo još.

Ove skice, kao i prilozi pojedinim skicama nisu navedeni u knjizi Admira Mulahusića.

Sl. 10 - Feldskizze 16, koju je 1901. g. načinio Ladislaus Walichnowski. Snimljena je evangelistička crkva i dio grada oko nje. Obratiti pažnju na bogatstvo detalja

Sl. 11 - Karta situacionog plana Čaršije iz 1939. g., koja je po Ferhadu Kapetanoviću, koji je “vodio nadzor i odgovarao za ispravnost”, u stručnim krugovima kolokvijalno nazvana njegovim imenom

na zapadnoj strani Halvadžiluka), pa je očigledno da su one služile uspostavi katastra nekretnina, danas poznatom kao *stari premjer*. Količina ponuđenih detalja i njihova preciznost su iznimni, pa je značaj i važnost ovih snimaka utoliko veći. Stoga čudi činjenica da za njihovo postojanje zna veoma mali broj stručnjaka.

Značajnim se smatra i snimak Sarajeva koji je načinjen u periodu od 1931. do 1935., a dovršen je (kartiran) 1936. g. Po Ferhadu Kapetanoviću, gradskom geometru, koji je “vodio nadzor i odgovarao za ispravnost”, karte načinjene tom prilikom kolokvijalno se nazivaju “Ferhadovim”. Bile su rađene u mjerilu 1:1562,5, koje se za to vrijeme već može smatrati neobičnim i jednim od atavizama austrougarskog perioda. Situacioni plan Čaršije dovršen je 1939. g. i to u mjerilu 1:500 (sl. 11).⁵⁷

I nakon Drugog svjetskog rata Sarajevo je premjeravano i kartografiранo u nekoliko navrata. To je u većim mjerilima (1:500, 1:1000, 1:2500, 1:5000 i 1:10000) učinjeno 1968., 1974. i 1977. g.

U nekim knjigama pojavljuju se i skice gradskog tkiva od postanka Grada do XIX st.⁵⁸ Te skice veoma su uopćene i, s obzirom na vremenski odmak od perioda koji obrađuju i nedostatak neophodnih egzaktnih podataka, njihova preciznost i tačnost orijentacione su prirode. Stoga su one informativnog karaktera.

⁵⁷ Ferhad Kapetanović u potpunosti je preuzeo katastarsku numeraciju mahala i objekata koju su početkom XX st. u svojim snimcima Grada uveli Johann Kremser, Ladislav Walichnowski, Stanko Poljašević, Julius Grauner i Johann Baše.

⁵⁸ Npr. u: Skarić, Vladislav: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Sarajevo, Opština grada Sarajeva, 1937, str. nije nav. ili u: Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt: *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije uz pomoć N.R. Bosne i Hercegovine i N.R. Slovenije, 1957, str. 44;

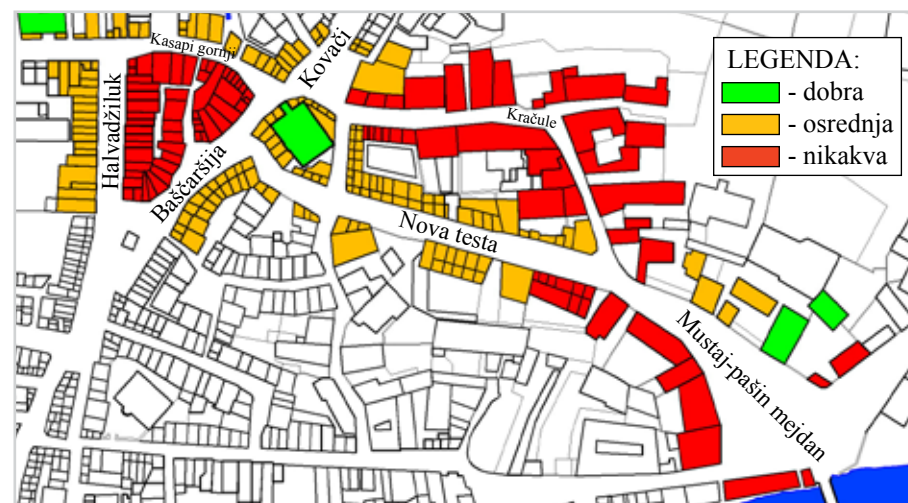
3.- Zastupljenost pisanih i grafičkih izvora po vremenskim razdobljima i lokalitetima koje obrađuju

Izvori prije dolaska Austro-Ugarske u Bosnu, kako je to već naglašeno, pisanog su karaktera i stoga nisu u potrebnoj mjeri precizni. Ipak, oni, zajedno sa kasnijim dokumentima jednake vrste, veoma dobro upotpunjuju kartografski i fotomaterijal i pomažu u formiranju ispravnih saznanja, stavova i mišljenja o jednom interesantnom, osebujnom i turbulentnom vremenu koje su ovi prostori proživjeli. Istraživanje nastanka i razvoja Sarajeva i Sarajevske čaršije značajno otežava činjenica da dostupni pisani izvori, grafička i fotodokumentacija nisu ravnomjerno raspoređeni po vremenskim razdobljima i mikrolokalitetima koje obrađuju.

Pisani izvori su što stariji – to oskudniji i neprecizniji. Kada je u pitanju ulica Telali i prostorno su neravnomjerno raspoređeni (sl. 12).

Iskoristiva grafička i fotodokumentacija (fotografije, umjetničke slike arhitektonski nacrti i skice itd.) iz vremena prije 1878. g. za ulicu Telali ne postoje ili bar autori ove knjige na njih nisu naišli. Izvori te vrste, nastali nakon dolaska Austro-Ugarske u Bosnu, slično pisanim, u prostornom smislu također su raspoređeni neujednačeno (sl. 13).

Neravnomjerna zastupljenost i po vremenskim razdobljima i po mikrolokalitetima svih vrsta dokumentacije koja obrađuje Telale rezultirala je time da su i pojedini dijelovi te ulice, silom prilika, različito tretirani. Dok je nastanak i evoluiranje njenih pojedinih dijelova, starih oko pola milenija, obrađen šturo i kratko, noviji dijelovi, a takvima se mogu smatrati oni nastali prije stoljećeipo ili nešto manje, obrađeni su detaljnije i opširnije. Zato diskrepanca u pristupu problematici i pisanju ne treba čuditi, a za očekivati je da će vremenom, pronalaskom novih relevantnih dokumenata, biti sve manja.

Sl. 12 - Pokrivenost posmatranih mikrolokaliteta pisanim izvorima

Sl. 13 - Pokrivenost posmatranih mikrolokaliteta grafičkom i fotodokumentacijom

4.- Primijenjena naučna metodologija

Pisanje jednostavnim jezikom često se poistovjećuje s nedostatkom naučnih argumenata ili s manjkavostima u primjeni naučnog instrumentarija ili metodologije, ili oboga. Nerijetko se i mali broj pobrojanih referentnih naučnih izvora smatra neozbiljnim pristupom izučavanju nekog problema. Međutim, ni prvo ni drugo ne mora biti, i najčešće nije, tačno. Prije bi se moglo kazati suprotno. Naime, bliže je istini tvrdnja da se složenim, “filozofičnim”⁵⁹ izražajem nastoji maskirati manjak sadržajne supstance od suštinske važnosti za predmet proučavanja, te da nedovoljan broj navedenih referentnih naučnih izvora prije ukazuje na neistraženost određene problematike i hrabrost autora da se njome bavi, negoli na njegovu neozbiljnost.

Ova knjiga pisana je, kako je to već naglašeno, izrazito jednostavnim jezikom. Težnja je bila da je svi mogu čitati i razumjeti. Stoga je naučna metodologija primijenjena transparentno, ali ne i invalidno i stranputično. Korišteni su svi raspoloživi tekstualni i slikovni izvori, koji su brižljivo prikupljeni, svrhovito sistematizirani i detaljno analizirani. Iz svega su sintezom izvučeni zaključci, ali i, što su autori ove knjige sebi dozvolili, ponuđene hipotetske pretpostavke, koje je u budućnosti potrebno dodatnim argumentima dokazati.

Kako je otvaranje pojedinih tema i definiranje i dokazivanje kredibilnih novih tvrdnji (plodnih hipoteza!) samo po sebi veoma odgovoran i osjetljiv posao, obiman teret njihovog potvrđivanja

⁵⁹ Termin “filozofičan” kovanica je autorâ, koji smatraju da primjena termina “filozofski” ne bi odgovarala stvarnom stanju stvari i bila bi na štetu samog termina.

– ili osporavanja – prepušten je naučnicima koji će se u nekom budućem vremenu također baviti problematikom iznesenom u ovoj knjizi.

U konkretnom slučaju – na primjeru Telala – pokazano je koliko detaljan može biti pristup nekom problemu i kakvim sve zaključcima može rezultirati. Sasvim je sigurno da sličan pristup zavređuje svaka, pa i najmanja uličica Sarajevske čaršije, da svaka zavređuje da je se počne gledati onakvom kakvom je ona uistinu bila, odnosno da Čaršija, kao cjelina, zavređuje da njena romantizirana predodžba, kakvoj smo danas skloni, bude zamijenjena realnom – ma kakva ona bila.

Potpuno je jasno da Sarajevska čaršija nije mogla, ne može, niti će moći biti revitalizirana u onom obliku u kakvom je bila u momentu dolaska Austro-Ugarske u Bosnu ili, recimo, prije 200, 300 ili više godina. To su profesori Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu Husref Redžić i Džemal Čelić veoma dobro znali, pa je obnova Čaršije, okončana uoči XIV zimskih olimpijskih igara, urađena u tzv. stilu, tj. načinom kojim je to uradio čuveni Viollet-le-Duc nastojeći vratiti u život zamak Carcassonne (*Karkason*) u Francuskoj.

Da bi bilo kakvo revitaliziranje, a posebno ono u stilu, bilo uspješno, potrebno je imati na raspolaganju što je moguće više relevantnih podataka. Ova knjiga ima za cilj i trebala bi biti u stanju za jedan mali segment Sarajevske čaršije – za samo jednu njenu ulicu – ponuditi tih i takvih podataka u potrebnoj, a nadati se i dovoljnoj mjeri da se ta ulica, ukoliko bude volje i sredstava, u skladu sa suvremenim principima aktivno zaštititi.

5.- Razlozi proučavanja probijanja Nove teste – današnjih Telala – centralnim dijelom Sarajevske čaršije

Jedan od najinteresantnijih, a danas najmanje poznatih i proučenih dijelova Sarajevske čaršije bio je onaj između ulica Kasapi gornji, Baščaršija i Halvadžiluk. Obuhvatao je i najniže dijelove Sagrdžija, Potoka i Kovača, kontaktne dijelove Čemaluše⁶⁰, Kazandžiluka i Oprknja, kao i proširenje oko Sebilja, tvoreći jednu zaokruženu i jasno definiranu urbanističku cjelinu.

Urbanističko-arhitektonska zbivanja u ovom dijelu Čaršije bila su veoma burna i kasnije su odredila sudbinu cijele čaršijske aglomeracije.

U momentu dolaska Austro-Ugarske Monarhije u ove krajeve, a i dugo prije toga, tu su se, centralno pozicionirane, nalazile dvije grupe dućana. Formirale su trougaonu prostornu formaciju, koju je nejednako dijelio uski krivudavi sokak čije ime nije zabilježeno. Najstarije egzaktne podatke o tome koliko je objekata tu bilo, kakva im je bila tlocrtna forma i na koji način su bili urbanizirani daje prvi plan Grada, odnosno Sarajevske čaršije, koji je, kako je to već navedeno, 1882. g. izdao Vojno-geografski institut iz Beča (sl. 14). Na njemu je između tri spomenute ulice moguće izbrojati 52 trgovke i zanatske radnje, od kojih su njih 14, koje su činile istočnu stranu Halvadžiluka, imale kreveta⁶¹. Na zapadnoj strani ove ulice bilo je 17 dućana i svi su također bili sa krevetima. Južna

⁶⁰ Ime ove ulice bi gramatički ispravno trebalo pisati početnim slovom Ć. Kako je ono u dokumentima iz austrougarskog vremena, o kojem ova knjiga govori, pisano slovom Č, takav način njenog imenovanja je zadržan. Danas je to ulica Mula Mustafe Bašeskije.

⁶¹ Krevet(a): dućan pred dućanom (pod pultom), u kojem je obrtnik mogao raditi samo sjedeći.

Prenešeno iz:

Grabrijan, Neidhardt, nav. dj., str. 501.

Sl. 14 - Dio Sarajevske čaršije ograničen ulicama Kasapi gornji, Baščaršija i Halvadžiluk

Sl. 15 - Kasapi gornji. Većina ljudi naknadno je interpolirana u fotografiju (dvije žene u prvom planu, čovjek oslonjen na štap i trojica ljudi na sredini ulice).

U pozadini se vidi bočni (kalkanski) zid hotela Orient

Sl. 16 - Ulazak iz ulice Baščaršija u Halače (lijevo) i Abadžiluk (desno)

Fotografija je načinjena prije rušenja dućana između ove dvije ulice, kao i dućana ispred Čaršijske džamije, negdje oko 1892. g.

strana Kasapa gornjih (sl. 15) brojala je 16, istočna strana Baščaršije (oko⁶²) 30 (sl. 16), zapadna 17, dok se na Čekrekčijinu džamiju, u rijetko susretanoj organskoj kompozicionoj simbiozi, naslanjalo 19 trgovki i zanatskih radnji.

Plan iz 1882. g. bilježi da do momenta njegovog nastanka Nova testa (današnji Telali) još uvijek nije bila spojena sa Čemalušom, odnosno nije bila “probijena” kroz samo srce Čaršije.

Alija Bejtić navodi da je dio Nove teste od Kračula do Čekrekčijine džamije prosječen na insistiranje tadašnjeg bosanskog vezira Topal Osman-paše kroz njegove bašče 1863. g.⁶³ Do tada su Kračule (nakon Drugog svjetskog rata do 1992. g. Samardžije – dalje u tekstu samo Kračule) izlazile direktno na Mustaj-pašin mejdan, pa preko njega na Šehercéhajinu ćupriju. To je bila i najkraća veza Kovača sa lijevom obalom Miljacke tj. Brodcem i Hadžijskom džamijom i Alifakovcem.

Međutim, Alija Bejtić ne govori ništa o tome šta, kada i kako se zbivalo sa Novom testom na potezu od Čekrekčijine džamije do Čemaluše i tadašnjeg hotela Orient⁶⁴, niti o tome nudi bilo kakve podatke. Postoji fotografija panorame centralnog dijela Čaršije iz nešto kasnijeg perioda, načinjena vjerovatno u posljednjih pet godina XIX st., na kojoj se jasno uočava dio Nove teste probijen od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša. I ako se to desilo nakon dolaska Austro-Ugarske u Bosnu, u vrijeme kada su sve vrste

⁶² Ovaj broj ovisan je o tome gdje prema jugu završava ulica Baščaršija, a gdje počinju Halači i Abadžiluk, što na planu Čaršije iz 1882. g. i nije sasvim jasno.

⁶³ Bejtić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973, str. 212 i 213.

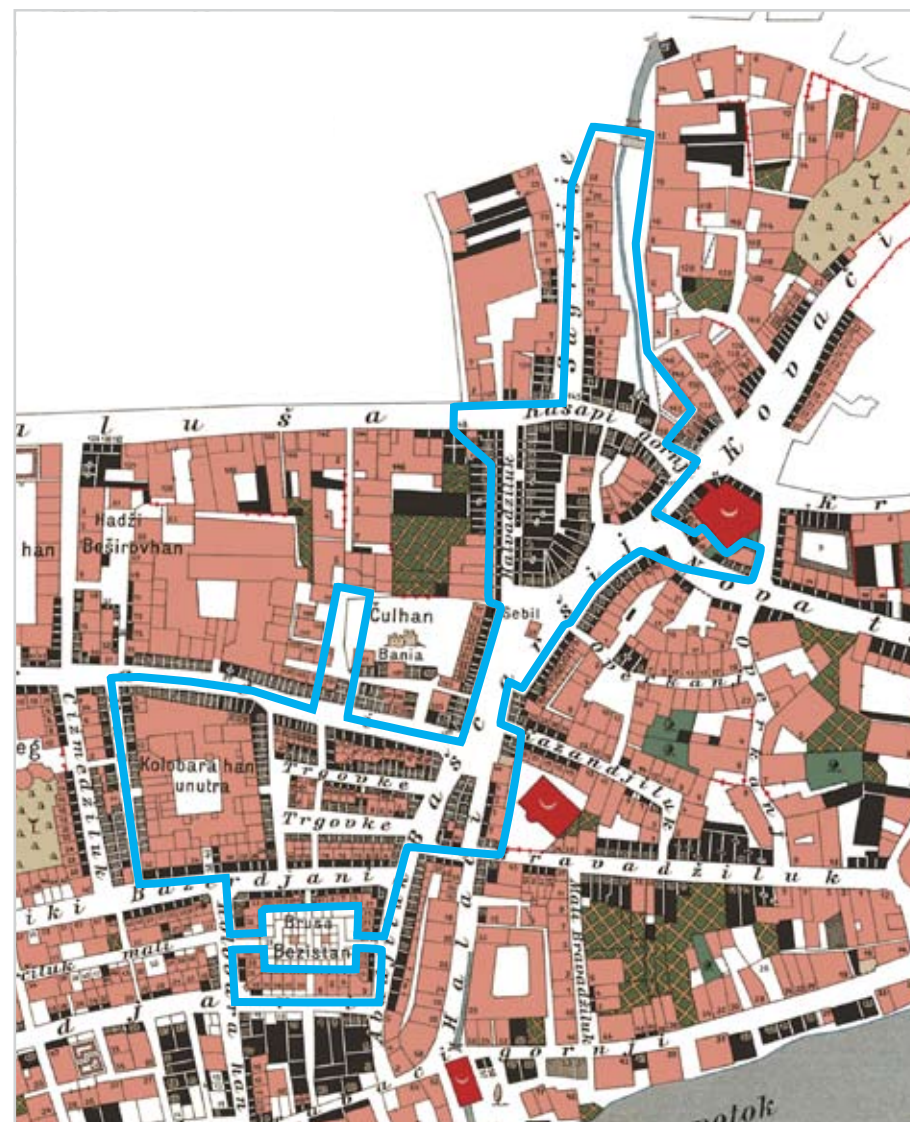
⁶⁴ Hotel Orient (op.a.: ne Orijent) podigao je 1873. g. Jovo Jovanović. U prvo vrijeme tu je bila smještena trgovina, potom hotel, a danas se u tom objektu nalazi hostel.

dokumentacije već bile vrlo uredno i detaljno vođene, događaj nije zadovoljavajuće zabilježen. Razlozi tome nisu dovoljno jasni, posebno ukoliko se zna da je to bio jedan od najznačajnijih i najobimnijih građevinskih zahvata u najstrožem središtu Čaršije ikad. Zato zbivanja vezana za njega zahtijevaju detaljno istraživanje i odgovarajuće rasvjetljavanje.

Opravdanje navedenom zahtjevu može se naći i u činjenici da se izgradnja tog – četvrtog i posljednjeg – dijela Nove teste kasnije pokazala krucijalno značajnom. Bila je začetkom brzih i veoma važnih kako urbanističkih, tako i arhitektonskih promjena koje će se desiti u narednih šezdesetak godina, a koje će odrediti tadašnji, ali i kasniji izgled ne samo tog mikrolokaliteta, nego i cijele Sarajevske čaršije.

Naime, probijanje četvrtog dijela Nove teste bilo je neka vrsta “okidača” za rušenja koja su se, uz različita objašnjenja i bez neophodne doze kriticizma, počela sukcesivno provoditi ne više samo na pojedinačnim trgovkama i dućanima, nego i na njihovim manjim, pa čak i većim grupacijama (sl. 17).

Već na kartama (u)rađenim od 1901. do 1905. g. nema trgovki između ulica Baščaršija i Halvadžiluk.⁶⁵ Njihovo uklanjanje nije bio najobimniji, ali je bio najznačajniji demolijski zahvat koji je bilo kad proveden u okviru cijele Sarajevske čaršije. Porušen je njen najkarakterističniji i najeksponiraniji dio, segment koji je, zajedno sa Kasapima gornjim i naslanjajućim tj. najnižim dijelovima Sagrdžija, Potoka i Kovača, bio od najvećeg mogućeg

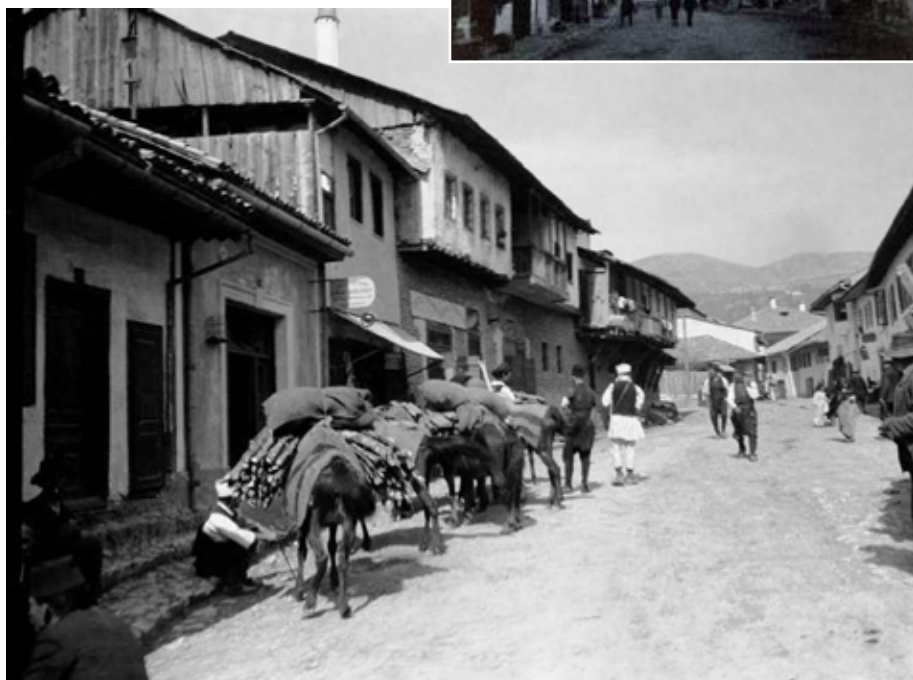

Sl. 17 - Dijelovi Sarajevske čaršije koji su, nakon probijanja četvrtog dijela Nove teste, dijela od Čekrekčijine džamije do Čemaluše, porušeni u kratkom vremenskom okviru od oko šezdeset godina. Porušen je i niz pojedinačnih radnji

⁶⁵ Pogledati *Feldskizze 90* i *Feldskizze 91*, urađene od strane geometra Johanna Bašea 1905. g.

Sl. 19 - Ulica Potok oko 1908. g. (snimak načinjen u pravcu juga).

U dnu ulice vidi se zidani objekat kat br. XXVII/58 i sve nadvisuje munara Čaršijske džamije

Sl. 18 - Ulica Potok prije 1895. g. Objekti sa njene lijeve strane porušeni su neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Danas je tu kombibus- i taksi-stajalište. Iznad krovova proviruje munara Bakijske džamije. U daljini se kroz izmaglicu naziru Sedrenik i Sedam šuma (snimak načinjen u pravcu sjevera).

Ulica Potok, zajedno sa Pirušom, zadržala je svoje ime. Paralelno ulici Potok kasnije je ka Medresetu, pokrivanjem potoka Bug, izgrađena nova soabračajnica. U naletima srbiziranja toponima u Bosni i Hercegovini, nakon Drugog svjetskog rata nazvana je ulicom Miloša Obilića

ambijentalnog, kontekstualnog i svakog drugog značaja. Umjesto njega dobijen je trg, kakav do tada Sarajevska čaršija nije posjedovala.

Ubrzo nakon toga, između dva svjetska rata, nestao je dio dućana i zanatskih radnji naslonjenih s južne strane na Čekrekčijinu džamiju. Učinjeno je to radi obezbjeđivanja povoljnijih parametara tramvajskoj pruzi, ali je rezultiralo degradiranjem neposrednog okruženja džamije i značajnim umanjnjem ambijentalne vrijednosti džamijske grupacije.

Požar koji je nepovratno uništio Kolobara han, progutao je 1938. g. i trgovke naslonjene na njega u ulicama Sarači, Trgovke, Bazerdžani i Kazazi.

Potom je srušeno “ostrvo” između Kasapa gornjih i Nove teste, čiji posljednji objekat je nestao odmah po okončanju Drugog svjetskog rata. U to vrijeme porušeni su i dućani između najnižih dijelova Kovača i ulice Miloša Obilića⁶⁶ (op.a.: u toj zoni nekadašnje ulice Potok). Umjesto njih izgrađena je dvospratnica velikih etažnih visina, koja kao kulisa zaklanja pogled iz pravca Čaršije prema Nadkovačima i mahalskoj džamiji šejha Feraha, u narodu poznatoj kao Abdesthana.

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata nestala je i grupacija objekata između Sagrdžija i ulice Miloša Obilića (sl. 18 i sl. 19).

⁶⁶ Narod je ulicu Miloša Obilića, poslije pokrivanja potoka Bug, gradnje stambenih objekata braće Kadić i njene potpune obnove ubrzo po okončanju Drugog svjetskog rata, kolokvijalno naz(i)vao imenom *Nova cesta*. Zbog toga su moguće zabune i zamjene sa *Novom testom*, prije i nakon rata ulicom Petra Kočića.

Danas ulica Miloša Obilića nosi ime bosanskog pisca Safvet-bega Bašagića.

Ubrzo su porušene i trgovke između ulica Baščaršija i Halači, kao i ispred Čaršijske džamije.

Slijedili su dućani u Gornjim i Donjim trgovkama, odnosno njihove tri grupacije između Kolobara hana, Sarača i Bazerdžana (sl. 20). I taj demolicijski zahvat bio je iznimnog obima i značajem ga je moguće uporediti sa uklanjanjem grupacije između ulice Baščaršija i Halvadžiluka.

Trgovke i zanatske radnje rušene su i u drugim dijelovima Čaršije, ali u manjoj mjeri i ne tako dosljedno. Kao jedan od karakterističnih primjera djelomičnog uklanjanja moguće je spomenuti dućane koji su opasivali Brusa bezistan (sl. 21) i s njim činili izuzetno vrijednu ambijentalnu cjelinu.⁶⁷

Pobrojana i druga rušenja su tokom prve polovine pedesetih godina XX stoljeća, zalaganjem stručnjaka, zaštitara graditeljske baštine, zaustavljena. Za sobom su ostavila značajne posljedice. One su se ogledale kako u bitnoj promjeni morfološkog i kontekstualnog karaktera Sarajevske čaršije, tako i u, što je još od većeg značaja, suštinskom narušavanju memorije mjesta. Masivno demoliranje njenih usitnjenih središnjih elemenata otvorilo je slobodne prostore tamo gdje ih nikad nije bilo, dozvoljavajući pogledu da, kako to prije nije mogao, novodobijenim prospektima bludi u daljinu. Do tada to nije bilo osobinom organski izniklih orijentalnih gradova i kasaba, posebno ne onih malih na Balkanu. Sarajevo, najviše

⁶⁷ O tome kada i na koji način su rušene trgovke i dućani na Sarajevskoj čaršiji poslije Drugog svjetskog rata ima veoma malo podataka. Ipak, neke od njih moguće je pronaći u:

Ademović, Fadil: *Baščaršija i njena zaštita*, Sarajevo, Fond za zaštitu Baščaršije - Izvršni odbor, 1991, str. 15.

Sl. 20 - Prazne lokacije porušениh dućana uz Kolobara han, Trgovke i Sarače

Sl. 21 - Dućani oko Brusa bezistana – najprije djelomično uklonjeni, a potom na mjestu pojedinih proizvoljno izgrađeni novi objekti

urbano naselje u Bosni i Hercegovini, time je platilo cijenu svoje i evropeizacije zemlje čijim glavnim gradom je bilo.

Pobrojana rušenja pokazala su i odnos vlasti i stručnjaka prema izuzetno vrijednom arhitektonskom nasljeđu.

U vrijeme austrougarskog upravljanja bosanskohercegovačkim prostorima vlast je, u smislu vlasništva – koje je bilo dvojako: državno i privatno – vodila brigu o svakom pojedinom objektu. Nastojala je formirati službe koje bi značajne gradnje procijenile sa stanovišta vrednovanja i očuvanja graditeljske baštine, kao i implementiranja novog u postojeće. Uspjeh je bio polovičan, pa su se dešavale situacije koje bi se danas smatrale incidentnim. Osim pobrojanih, nedovoljno promišljenih i nedostatno obrazloženih rušenja čaršijskih grupacija, takvim se može okarakterizirati i izgradnja niza objekata kakvi su npr. Rizvanbegovića kuća, trospratni objekat neposredno uz Tabački mesdžid, koji je u potpunosti, u vidu kulise, prepriječio pogled na Carevu džamiju iz pravca Čaršije. Slično je bilo sa objektima Srpsko-pravoslavne opštine, Beledijom, pa i samom Vijećnicom, ali i mnogim drugim medijski i strukovno manje eksponiranim gradnjama.

Razdoblje između dva svjetska rata bilo je vrijeme potpune nebrige o Sarajevskoj čaršiji kao spomeniku graditeljske baštine i nepostojanja svijesti o njenoj vrijednosti. Ona je, prepuštena sama sebi, bila žrtvom trenutačnih društvenih i političkih okolnosti, koje joj nisu išle u prilog.

Period neposredno nakon Drugog svjetskog rata, pa sve do sredine pedesetih godina XX stoljeća, može se smatrati najkritičnijim po opstanak ove vrijedne graditeljske cjeline. U tom razdoblju dvije

atenske povelje⁶⁸ “prelomile su se preko njenih leđa”, srećom, sa pozitivnim konačnim ishodom. Takvom rezultatu značajan doprinos dali su brojni kvalificirani stručnjaci, koji su se u tom periodu već školovali na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu. Dvojica među njima, Zdravko Kovačević i Alija Bejtić su šezdesetih godina godina uradili iznimno iscrpnu analizu Sarajevske čaršije.⁶⁹ Ipak su u to vrijeme, uprkos zaštitarima i njihovim nastojanjima, nastali dvospratni objekat podno Kovača i zgrada Vakuf Jakub-Paša na Obali⁷⁰. Time je, uz već ranije podignute Srpsko-pravoslavnu opštinu i Rizvanbegovića kuću, gradnja “kulisa”, koje vizuelno odvojaju Čaršiju od njenog organskog okruženja, od mahala, okončana.

Tridesetak godina kasnije pripreme za XIV zimske olimpijske igre rezultirale su, između ostalog, i zamašnom obnovom Sarajevske čaršije. Nanovo su izgrađene trgovke oko Kolobara hana, Brusa

⁶⁸ *Atenska povelja za restauraciju historijskih monumenata* (The Athens Charter of the Restoration of Historic Monuments - 1931) usvojena je u Ateni 1931. g. Bavila se problematikom graditeljskog nasljeđa. Na njeno donošenje odlučujući upliv imao je Italijan Gustavo Giovannoni.

Atenska povelja CIAM-a donesena je na IV kongresu CIAM-a 1933. g. i to pod veoma snažnim uticajem Le Corbusiera (*L'Korbizje - Šarl Eduar Žanere*, 1887-1965). Tretirala je pitanja suvremene arhitekture i urbanizma.

Navedene dvije povelje praktično su bile suprotstavljene jedna drugoj.

Detaljnije o ovome vidi u:

Fejzić, Irma: *Arhitektonske intervencije na objektima graditeljske baštine namijenjene osobama umanjениh tjelesnih mogućnosti*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2014, str. 31 do 34 (doktorska disertacija).

⁶⁹ Kovačević, Zdravko i Alija Bejtić: *Stara Sarajevska čaršija - program za urbanističko uređenje*, Sarajevo, Narodni odbor sreza Sarajevo, 1962.

⁷⁰ Zgrada Vakuf Jakub-paša zvanično se nalazi u ulici Obala Kulina bana, a zapravo je izgrađena u ulici Tabaci i presijeca je na dva odvojena dijela.

bezistana i u ulicama Gornje i Donje Trgovke i Bazerdžani, te preuređene sve ostale, do tada sačuvane. Ta obnova je, kada se posmatra u svjetlu teorije o aktivnoj zaštiti arhitektonske baštine, obavljena u tzv. stilu. Iako je obim poduzetog zahvata bio značajan, on je samo u manjoj mjeri (ako je uopće) uspio sanirati ono najznačajnije - memoriju mjesta. Tada je propuštena jedinstvena šansa da se uklanjanjem “kulisa” poradi i na rješavanju tog krucijalnog problema.

Dakle, potpuno je jasno da formiranje Nove teste, probijene srcem Čaršije vjerovatno početkom devete decenije XIX st., nije moglo proći bez trenutačnih ali i kasnijih ozbiljnih posljedica po čaršijsku aglomeraciju i to u svakom mogućem pogledu.

Sve navedeno razlozi su zbog kojih najprije treba utvrditi zbog čega, kao i tačno vrijeme kada je izgrađena nova ulica od Čekrekčijine džamije do Gazihusrevbegovog i hana Jove Besare i objedinjena sa segmentima već postojeće saobraćajnice na potezu od Šeherčehajine ćuprije do ulica Baščaršija i Kovači.

Potom bi trebalo ustanoviti obim posljedica, a time i trenutni i kasniji značaj provedenih građevinskih zahvata na urbanističko, arhitektonsko, oblikovno, funkcionalno i svako drugo evoluiranje Sarajevske čaršije, jer je dobijena komunikacija suštinski izmijenila njen lik i morfologiju, ali i dotadašnja kvalitativna mjerila.

Trebalo bi također utvrditi uticaj tog zahvata na kasnije olako donošenje odluka i preduzimanje mjera koje su rezultirale masivnom demolicijom čaršijskih grupacija dućana.

Trebalo bi razjasniti i razloge, odnosno čega su posljedice “puzajuće”, svakodnevnne, oku u prvi mah neprimjetne promjene (sl. 22) na

Sl. 22 - Pokušaj munjevitne bespravne nadogradnje objekta na veoma uočljivom i prometnom mjestu na Čaršiji (ugao Sagrdžija i Čemaluše, 4. 1. 2018. g.). Drvena konstrukcija, u nadi da će sve biti okončano prije reagiranja nadležnih, postavljena je bez skidanja pokrova (crijep oblika ćeramide). Srećom, zamišljeni plan nije uspio.

Bočno lijevo vidi se zabatni zid hotela Orient, desno je Bakijska džamija

pojedinačnim dućanima, a koje je gotovo nemoguće inspeksijskim putem staviti pod kontrolu.

U vezi s prethodnim zahtjevom bi i psiholozi i sociolozi trebali odgovoriti na neka pitanja, a prije svih na to zbog čega same čaršijnije ne čuvaju Čaršiju i zbog čega su počele smatrati da je na njoj sve dozvoljeno (g)raditi, pri tom ne pitajući bilo koga za bilo kakvo odobrenje. Masovno se koriste neonske i druge svjetleće reklame, LED rasvjeta (?), upotrebljava inox, aluminij, ekranski, čak i zakrivljeni izlozi od pleksiglasa, neprimjereno popločanje..., dakle sve ono što je bilo proskribirano *Regulacionim planom sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije*⁷¹, objavljenom 1975. g.

U tom smislu trebalo bi razjasniti da li je razlog navedenom vjekovna naviknutost na slobodu djelovanja, koja je bila ograničena samo nepisanim⁷² “čaršijskim” zakonima, pomanjkanje sadržaja i dosljedne primjene aktuelne pisane zakonske regulative i uz to spadajućih represivnih mjera (novčanih i drugih kazni) ili nešto treće, poput pravne floskule da sve što zakonom nije striktno zabranjeno – smatra se dozvoljenim.

Potrebno je spomenuti da opisanih problema nije bilo u vrijeme upravljanja Austro-Ugarske Bosnom i Hercegovinom, kao i jedno vrijeme tokom i neposredno nakon održavanja XIV zimskih

⁷¹ Grupa autora: *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije*, Sarajevo, Skupština grada Sarajeva, 1975.

⁷² Općepoznato je da su nepisani zakoni u većini slučajeva obuhvatniji, detaljniji i kroz direktnu osudu zajednice djelotvorniji od pisanih. Zbog toga je ovaj argument, s obzirom da nepostojanje pisanih zakona nije davalo nekontroliranu slobodu djelovanja, potrebno uzeti sa rezervom.

olimpijskih igara. Razlog tome bilo je dosljedno provođenje važeće zakonske regulative, kao i jednaka takva – stroga i nepopustljiva – kontrola njene primjene na terenu. Svakako su značajan udio u tome imale i odgovarajuće represivne mjere, kojima je sankcionirano neodgovorno ponašanje.

Sve navedeno rezultira i zahtjevom da se odgovori na pitanje da li je uopće moguće zaustaviti daljnje narušavanje, pa i potpuno gubljenje i sadašnje memorije mjesta,⁷³ kakva god da je preostala, a koja je još uvijek neuporedivo osebujna, izuzetno karakteristična i zato neizmjereno značajna za Sarajevsku čaršiju, Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu.

Na sva postavljena pitanja teško je, zapravo nemoguće, odgovoriti u jednom momentu i na jednom mjestu, tj. u okviru jednog – samo ovog – naučno-istraživačkog rada.

Razlog pisanja ove knjige je traganje za odgovorom na prvo pitanje. Ona će pokušati pojasniti kada, zbog čega i uz koja objašnjenja je Nova testa probijena centralnim dijelom Čaršije.

Knjiga će sasvim sigurno uz odgovorena otvoriti i mnoga dodatna nova, ali također i različita interesantna kontekstualna pitanja. Sva ona će tražiti, a vremenom vjerovatno i dobiti razjašnjenja kroz radove drugih istraživača.

⁷³ Na ovo i slična pitanja i probleme mogao bi odgovoriti samo stručni tim, formiran u okviru nadležne institucije, koji bi se bavio isključivo i jedino Sarajevskom čaršijom. On bi morao detaljno snimiti postojeće stanje, kao i trenutačne i planirane građevinske aktivnosti i ubuduće ih držati pod stalnom, vrlo restriktivnom kontrolom i to na dnevnom nivou.

6.- Osnovne karakteristike ulice Telali

Ulica Telali jedna je od najvažnijih i najprometnijih saobraćajnica općine Stari Grad u Sarajevu. Počinje na raskršću uz jugoistočni ugao Vijećnice, a završava na istočnom kraju – ili početku – ulice Čemaluša (sl. 23).

6.1.- Ime

Ulica Telali, u obliku u kakvom je danas znamo, nije postojala prije 1863. g. Te godine je, spajajući istočni kraj Kračula i Oprkanj, jedan njen segment po nalogu bosanskog vezira Topal Osman-paše probijen kroz njegovu bašču. Tako je nastala cesta koja je povezivala Šeherehajinu ćupriju i Mustaj-pašin mehdan sa ulicom Baščaršija. Po nalogodavcu radova njen novoizgrađeni dio dobio je naziv Topal Osman-pašina džada. Još za boravka paše u Bosni narod je taj dio počeo nazivati “po svome” imenom Nova testa.

Prije probijanja Topal Osman-pašine džade ova danas cjelovita saobraćajnica imala je dva odvojena dijela (sl. 24).

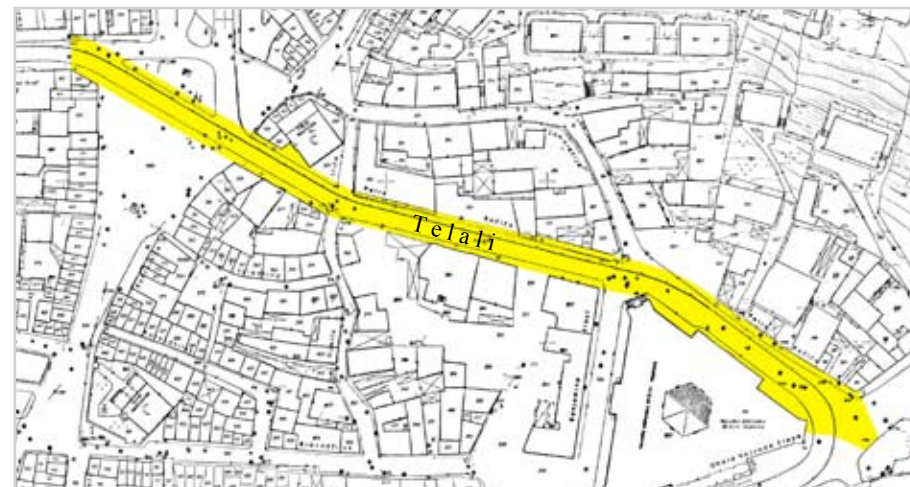
Prvi, koji se nalazio uz desnu stranu Šeherehajine ćuprije i protezao se do istočnog početka Kračula, zvao se Mustaj-pašin mehdan. Ime je dobio po tome što je saobraćajnica tu pravila proširenje, “mehdan”⁷⁴, a bila je na zemlji Mustaj-paše Babića⁷⁵, čiji su konaci

⁷⁴ “Mehdan - otvoreni prostor u sastavu grada ili na njegovoj periferiji – odgovara upravo današnjem terminu saobraćajni trg.”

iz: Bejić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973, str. 51.

⁷⁵ Detaljnije o Mustaj-paši Babiću vidi u:

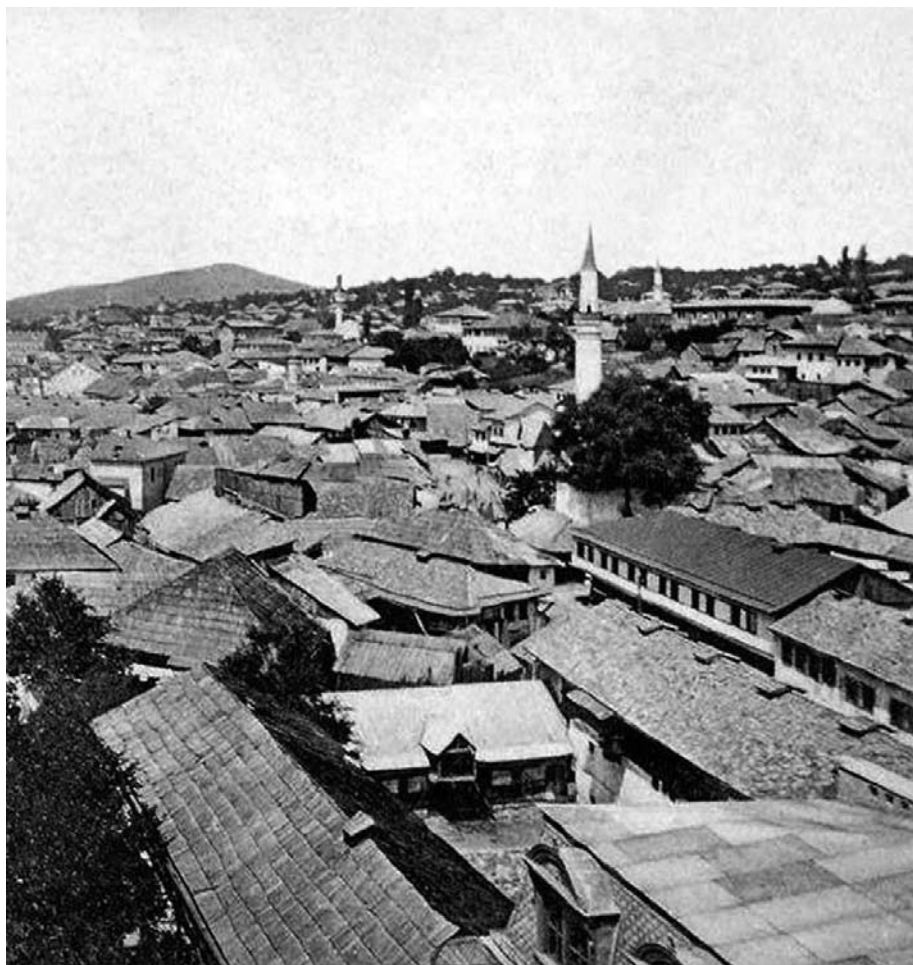
Lavić, Osman: *Mustafa-paša Babić i njegova rukopisna ostavština*, / , ANALI GHB, 2013.

Sl. 23 - Ulica Telali danas (2018. g.)

Sl.24 - Približan izgled Čekrekči Muslihudin mahale prije probijanja Topal Osman-pašine džade

Sl. 25 - Centralni dio Sarajevske čaršije neposredno nakon probijanja Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša. Novoizgrađeni dio saobraćajnice vidi se kao slobodna površina neposredno s lijeve strane džamije. Dućani na njegovoj južnoj strani (na slici lijevo) još uvijek nisu porušeni.

Dio Nove teste izgrađen 1863. g., “uokviren” hanovima, pruža se iz donjeg desnog ugla fotografije dijagonalno ka njenoj sredini, ka novoizgrađenom dijelu saobraćajnice

bili baš tu, na samom mejdanu. Probijanjem Topal Osman-pašine džade Mustaj-pašin mejdan je na dijelu od Šehercéhajine ćuprije do Kračula zadržao stari naziv, a dio koji je desnom obalom Miljacke vodio od ćuprije do Nadmlina i početka Bembaše, pa dalje ka istoku, nazvan je Mustaj-pašinom cestom. Nema podataka o tome kada je ovaj mikrolokalitet nazvan imenom Mustaj-paše Babića, ali, s obzirom da se Paša rodio 1806., a umro 1853. g., naziv nije mogao biti pretjerano star (drevan).⁷⁶ Do kraja Prvog svjetskog rata, kada je zamijenjen novim, korišten je nekih osamdesetak godina. Ostalo je nepoznato kako se zvao prije nego mu je dato Pašino ime.

Drugi dio – dio ulice uz južnu stranu Čekrekčijine džamije – bio je kratak i spajao je Oprkanj sa Bašćaršijom. Također je ostalo nepoznato kako se i ovaj kratki sokak prije zvao.

Posljednji, četvrti dio današnjih Telala probijen je centralnim dijelom Sarajevske čaršije u vrijeme austrougarskog upravljanja Bosnom i Hercegovinom (sl. 25). Nova saobraćajnica, skupa sa već postojećim segmentima, spojila je Šehercéhajinu ćupriju u istočni završetak Čemaluše. Nazvana je Novom testom, preuzimajući narodni naziv svog središnjeg dijela, koji je u međuvremenu bio ozvaničen i koji je već bio unesen u katastarske planove Grada. Taj naziv nije obuhvatao Mustaj-pašin mejdan.

⁷⁶ Možda je ulica dobila ime u momentu kada je Mustaj-beg Babić unaprijeđen u čin miri-liva (divizijskog generala) bosanskog i alaja hercegovačkog, čime je dobio zvanje paše. To se desilo 1837. g. Detaljnije vidi u:

Lavić, nav. dj., str. 61., ali i

Skarić, Vladislav: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, Izdanje opštine grada Sarajeva, 1937 / Veselin Masleša, 1985, str. 214.

Alija Bejtić tvrdi da se toponim Nova testa održao vrlo kratko i da je već 1885. g. zamijenjen imenom Telali.⁷⁷ Taj navod ne odgovara činjeničnom stanju, jer je na *Feldskizze 91* i *Feldskizze 92*, koje je 1905. g. uradio geometar Johann Baše, kao naziv saobraćajnice bilo uneseno ime *Nova-testa ulica* (sl. 26). Nema podataka o tome kada je ono zamijenjeno imenom Telali, ali se to, ako se uopće dogodilo, desilo tek nakon odlaska Austro-Ugarske sa ovih prostora, vjerovatno početkom 1919. g. U prilog ovome ide i navod Hamdije Kreševljakovića koji kaže da “za cijelo vrijeme austrijske vlasti u Bosni nisu se mijenjala imena ulica u Sarajevu”.⁷⁸

Zaključak koji se nameće iz prethodno iznesenog jeste taj da se naziv Telali u funkciji imena za Novu testu nije pojavio prije Drugog svjetskog rata. Najvjerovatnije je odmah po okončanju Prvog svjetskog rata, u vrijeme masovnog srbiziranja sarajevskih toponima, ime Nova testa već 1919. g. zamijenjeno imenom srpskog pisca Petra Kočića. U narednim decenijama slijedilo je nekoliko međusobnih izmjena ovog sa imenom Telali, pa je ulica od 1941. do 1945. g. – tokom Drugog svjetskog rata – nosila ime Telali, od 1945. do 1993. g. ponovno ime Petra Kočića, da bi na koncu, 1993. g., po drugi put bila nazvana Telalima, imenom koje nosi i danas.

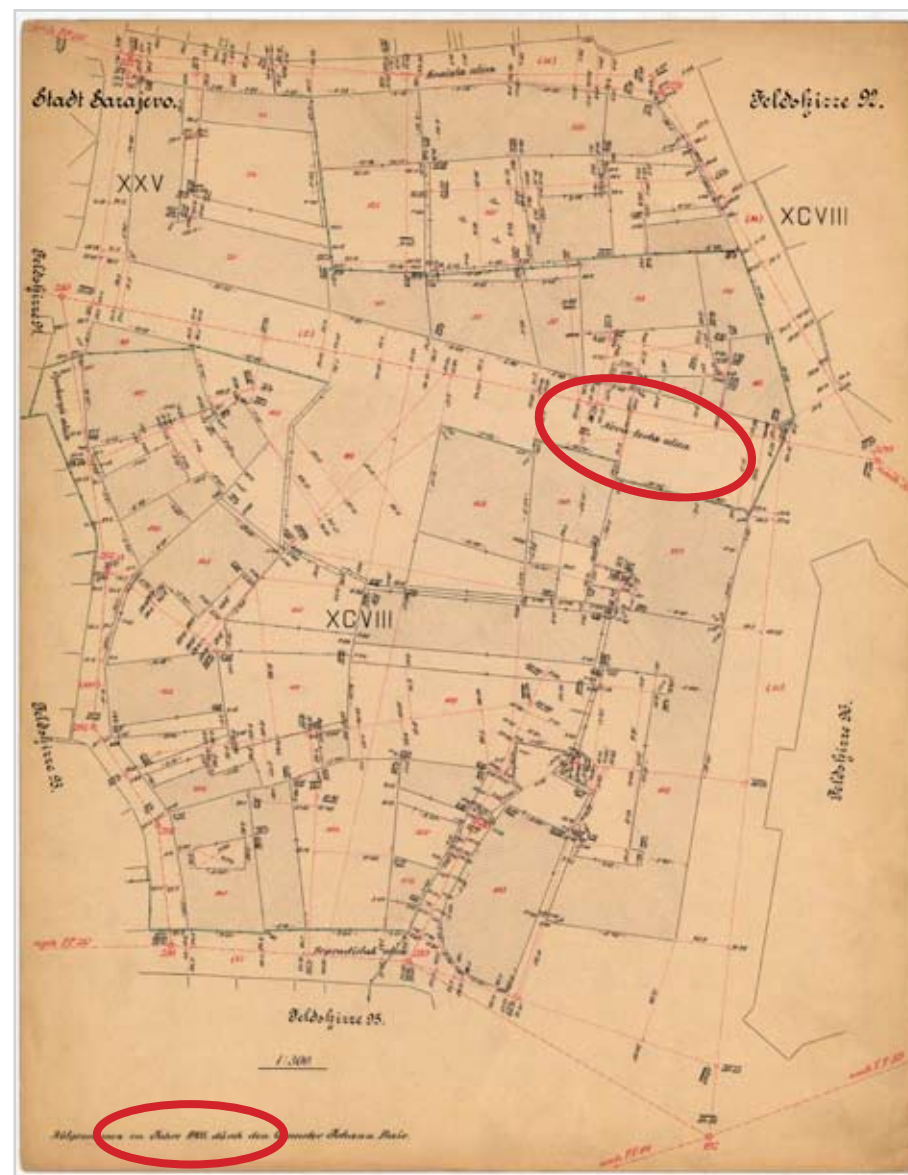
Mnogobrojne mijene imena u relativno kratkom vremenskom razdoblju svjedoče o tome koliko je bila burna historija Telala, Sarajevske čaršije i Grada kao cjeline.

⁷⁷ Bejtić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973, str. 213.

⁷⁸ Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969, str. 90;

ili:

Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela IV*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, str. 273.

Sl. 26 - *Feldskizze 92* sa unesenim imenom Nove teste i godinom snimanja 1905.

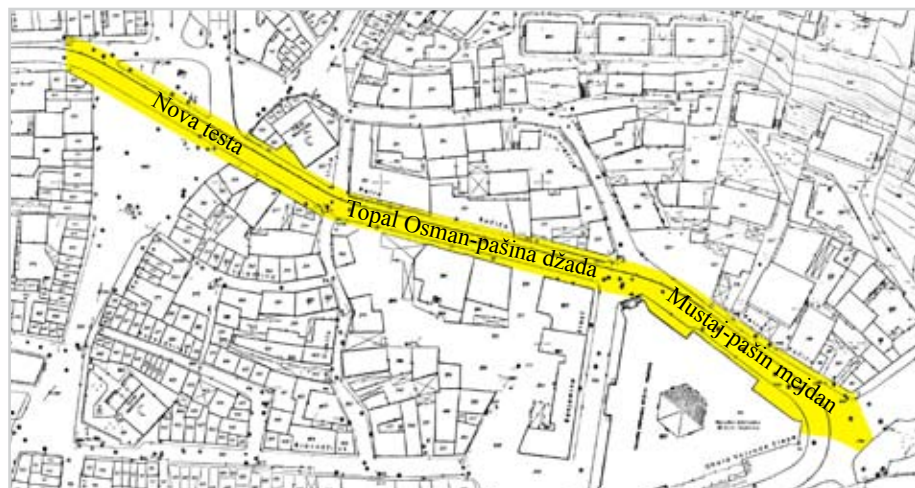
Česte promjene otvaraju i pitanje da li je sadašnje ime ove važne sarajevske saobraćajnice ono pravo?

Ukoliko se problem proanalizira sa šireg aspekta, a prije svega pitanja memorije mjesta, tada odgovor ne može biti pozitivan. Naime, memoriju mjesta ne grade samo prirodno i izgrađeno okruženje, nego, što je od iznimne važnosti, i toponimija. U tom smislu, s obzirom na promjene koje donosi protok vremena i posljedični fizički nestanak starih gradnji, ona se može smatrati i suštinski bitnom.

Posmatrano sa stanovišta očuvanja memorije mjesta, najbolje bi bilo da današnja ulica Telali svojim nazivom, ili nazivima, “priča” o svom nastanku. Kako se ona sastoji iz jasno prepoznatljivih dijelova, nešto tako lako je provodljivo. U tom smislu saobraćajnica bi mogla biti segmentirana na tri cjeline. Prvoj, od Šeherehajine ćuprije do Kračula, trebalo bi vratiti ime Mustaj-pašin mejdan. Drugu cjelinu, od Kračula do Oprknja, trebalo bi nazvati po njenom tvorcu i dati joj ime Topal Osman-pašina džada. Treći dio, od Oprknja do Čemaluše, mogao bi se zvati onako kako je nazvan u momentu gradnje tj. Nova testa (sl. 27). Svaki od ovih naziva neposredno je vezan za nastanak pojedinih dijelova saobraćajnice i ima historijsko utemeljenje. Stoga bi njihova upotreba imala puno opravdanje.

Argument u prilog ovakvom prijedlogu leži i u tome što su nekim ulicama u neposrednoj blizini već vraćeni stari nazivi. Takav je slučaj sa Kračulama i Oprknjem.

Činjenica jeste da bi – prostorno i nominalno posmatrano – sva tri dijela bila vrlo kratka, ali jednako tako stoji i činjenica da u Sarajevu ima i mnogo kraćih uličica i sokaka.

Sl. 27 - Mogući “novi” nazivi dijelova današnje ulice Telali

Suprotno prethodno iznesenom, ime Telali u historijskom smislu nema posebnih dodirnih tačaka sa ovom saobraćajnicom, a potpuno je jednak slučaj i sa imenom Petra Kočića. U tom smislu potpuno je irelevantno da li su trgovci sa Nove teste, koristeći usluge telala telalili svoju robu ili ne⁷⁹, a jesu, kao i mnogi drugi na Čaršiji, i kakve su, iz perspektive davanja imena ovoj ulici, zasluge srpskog pisca za srbijansku književnost.

6.2.- Osnovne morfološke osobine

Ulica Telali u saobraćajnom smislu nastavlja se na Obalu Kulina bana i istočni ulaz u Grad, a na nju se nadovezuje Čemaluša. Posjeduje četiri raskršća: prvo sa ulicama Kračule i Brodac, drugo sa Oprknjem, treće sa ulicom Safvet-bega Bašagića, i četvrto sa Sagrdžijama i istočnim početkom Čemaluše. Služi odvijanju kolskog saobraćaja ka zapadu, a uz to je cijelom njenom dužinom provučena tramvajska pruga.

Osim toponimski, Telali se i osnovnim osobinama – morfološki – mogu podijeliti u tri dijela (sl. 28).

Prvi dio – od Šehercéhajine ćuprije do Kračula – dug je oko 80 m i u potpunosti je horizontalan. Na najužem dijelu, uz istak Vijećnice, širok je između 10,9 i 11,5 m.

Drugi dio – od Kračula do Oprknja – dug je oko 95,6 m i blago se, u procentualnom iznosu od oko 1,8%, penje ka Oprknju, tj. ka zapadu. Širina mu varira između 9,5 i 11,0 m.

⁷⁹ Historijske činjenice jasno ukazuju na to šta je bila uloga telala, kao i na to da su oni svoju zadaću obavljali po cijelom šeheru, **a ne samo po čaršiji i pojedinim ulicama**. Telalili su dvije vrste vijesti, prve, od značaja za zajednicu, i druge, komercijalne (reklamne), za koje se državi morao platiti porez tzv. telalija.

Sl. 28 - Osnovni geometrijski parametri današnje ulice Telali

Treći dio – od Oprknja do Čemaluše – dug je oko 88,40 m i također se nezamjetno penje ka zapadu. Na najužem dijelu, kod sjevernog ugla Čekrekčijine džamije, širok je oko 10,2 m.

Zbirno posmatrano, ulica Telali ukupno je duga oko 264 m, pri čemu je visinska razlika njenih krajeva između 160 i 165 cm.

Ulica Telali dva puta mijenja svoj pravac. Njen prvi i drugi segment zatvaraju ugao od 159°29', a drugi i treći ugao od 163°56'.

Do odlaska Austro-Ugarske iz Bosne i Hercegovine završni sloj Telala bio je izveden od nabijene zemlje sa primjesama tucanika. Nakon Prvog svjetskog rata ulica je pokockana granitnim kockama. Osamdesetih godina XX st. kocka je zamijenjena asfaltom.

Prvi dio Telala s desne strane ima objekte orijentalnog tipa, dok je na lijevoj strani Vijećnica. Kod drugog dijela također su desno orijentalni, a lijevo austrougarski objekti. Prva, istočna trećina trećeg dijela ima orijentalne objekte s obje strane, s tim što je s desne strane Čekrekčijina džamija. Druge dvije, i to zapadne trećine, slobodne su. Veliki broj objekata i zemljišnih parcela uzduž Telala zbog svoje historijske vrijednosti upisane su u registar spomenika kulture.

6.3.- Označavanje objekata za potrebe pisanja knjige

Objekti i mikrolokaliteti uzduž ulice Telali označavani su na različite načine.

Ulice u Sarajevu prvi put su bile popisane još za vrijeme namjesnikovanja Bosnom Mehmed Huršid-paše (1852-1856). To je uradio Mehmed Kamil-paša po naredbi Dvora. Kako je “izumio”

da se kućni brojevi pišu na drvenim daskama – tahtama – dobio je nadimak Tahtar.⁸⁰

Austro-Ugarska je po ovom pitanju zatekla uredno stanje, ali je odlučila otići korak dalje. Već prvi plan Grada iz 1882. g. pokazuje naznake uvođenja katastra nekretnina, a nereduciran snimak još je informativniji. Snimanjem Sarajeva od 1901. do 1910. g. uveden je detaljan katastar nekretnina, koji se i danas koristi pod nazivom *stari premjer*. U njemu su svi objekti i parcele dobili svoje katastarske oznake. Preuzeo ga je i Ferhad Kapetanović 1936. g.

Katastar zemljišta tj. *novi premjer* uveden je u Bosni i Hercegovini u periodu od 1966. do 1984. g.⁸¹ Nakon toga se nastavilo sa uvođenjem katastra nekretnina. Taj posao do danas nije okončan. Potrebno je naglasiti da se izvodi iz novog premjera uvijek daju uz po(ve)zivanje na stari premjer.

Označavanje nekretnina u ulici Telali u svemu je pratilo zakonsku regulativu koja je u određenom momentu bila aktuelna. U ovoj knjizi za imenovanje objekata u Telalima bit će upotrebljavane oznake starog – austrougarskog – premjera nekretnina. Različiti nazivi ulice bit će korišteni samo kao pomoćno sredstvo i to iz razloga vezivanja gradnji za određeni historijski period. Kućni brojevi, s obzirom da su se često mijenjali, neće biti upotrebljavani kao referentni podatak. Povremeno će se spominjati suvremena numeracija zbog toga da bi čitaocu bilo lakše povezati nekadašnje sa današnjim stanjem na terenu.

⁸⁰ Bišćević, Vedad: *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo, Connectum, 2006, str. 416 i 417.

⁸¹ Karabeg, Dado: *Stanje radova premjera i uspostavljanje katastra nekretnina na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine*, stručni rad, UDK 528.44.

7.- Nastanak ulice Telali

Telali se, kada je u pitanju njihov nastanak, za razliku od morfološke podjele na tri, moraju podijeliti u četiri dijela (sl. 29). To su:

- prvi dio: od Šeherehajine ćuprije i Mustaj-pašinoj mejdana do istočnog početka – ili kraja – Kračula
- drugi dio: od Kračula do Oprknja
- treći dio: od Oprknja do ulice Baščaršija i
- četvrti dio: od ulice Baščaršija do Čemaluše.

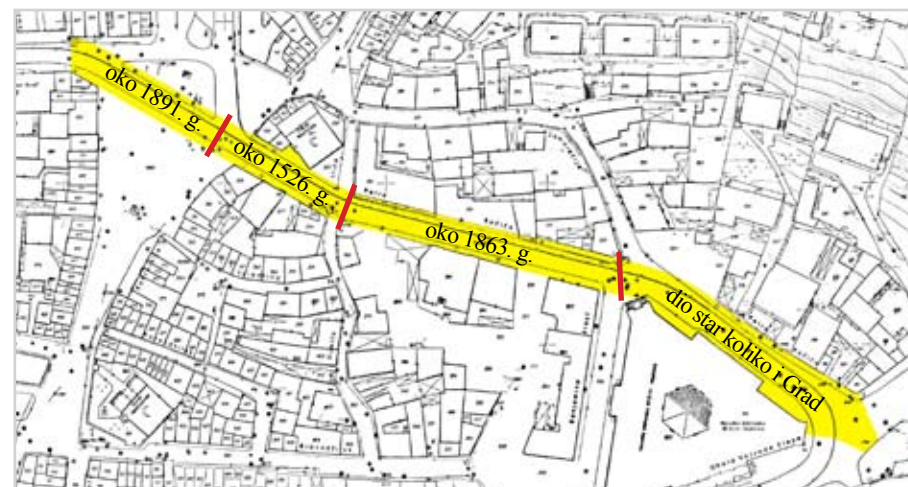
Nezahvalno je govoriti o tome koji od ovih dijelova je najstariji. Sasvim je sigurno da to mogu biti samo prvo- ili trećenavedeni. Najvjerovatnije je to baš prvi, tj. dio koji je mnogo kasnije nazvan Mustaj-pašinim mejdanom. Treća po redu je izgrađena Topal Osman-pašina džada i na koncu Nova testa.

7.1.- Nastanak dijela Telala od Šeherehajine ćuprije do istočnog početka Kračula

Nema pouzdanih podataka o tome kada i kako je nastala vjerovatno najstarija dionica Telala, ona na potezu od Šeherehajine ćuprije do istočnog kraja Kračula. Zato zaključci po tom pitanju mogu biti oslonjeni samo na pretpostavke i graniče sa špekuliranjem. Ipak, općeprihvaćena saznanja o postanku i razvoju Sarajeva daju naslutiti stvarni tok događaja.

Smatra se, premda i za to nema egzaktnih podataka, da se Sarajevo razvilo iz srednjovjekovnog naselja Brodac.⁸² To ime se, kao ime dijela Grada, održalo do danas. Najvjerovatnije je vezano za

⁸² Bejtić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973, str. 30.

Sl. 29 - Približno vrijeme nastanka pojedinih dijelova ulice Telali

Sl. 30 - Nastavak Mustaj-pašinoj mejdana ka Nadmlinima i Bembaši

Sl. 31 - Mustaj-pašinoj mejdani i konaci Mustaj-paše Babića krajem XIX st.

činjenicu da je Miljacka uz Brodac bila široka, zbog toga plitka, pa se, prije negoli je premoštena ćuprijama, na tom mjestu prelazila gaženjem tj. – kako u narodu kažu – brođenjem.⁸³

Carigradskim drumom, pa putem preko Brodca, u Sarajevo se ulazilo od pamtivijeka. Vremenom je tom trasom nastala saobraćajnica koja je taj – istočni – prilaz gradu preko Kračula⁸⁴ povezala sa Čaršijom. Kasnije će i desnom obalom Miljacke biti probijen put od Kozije ćuprije do Nadmlina (sl. 30) i Mustaj-pašinoj mejdana (sl 31), koji će, a najvjerojatnije u čast proglašenja pašom sarajevskog velikaša Mustaj-bega Babića 1837. g., biti nazvan njegovim imenom.

Dakle, za ovaj dio današnjih Telala može se reći da je star koliko i samo Sarajevo, a možda i više, jer je gaz preko Miljacke služio okolnim naseljima: Budakovićima, Bjelavama i Koševu na južnoj, te Hridu, Bistriku i Komatinu na sjevernoj strani sarajevske kotline i prije negoli su ta naselja bila administrativno objedinjena u grad.

Tokom vremena karakteristike ovog dijela Telala su se mijenjale, pa je on od obične staze livadama postao saobraćajnica kakvu danas znamo.

7.2.- Nastanak dijela Telala od Oprknja do ulice Baščaršija – uz jugozapadnu stranu Čekrekćijine džamije

Kratak poširok bezimeni sokak, koji je uz jugozapadnu stranu Čekrekćijine džamije povezivao Oprkanj sa ulicom Baščaršija, tek nakon graditeljskog zahvata koji je u ljeto 1863. g. proveo Topal

⁸³ *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, Institut za jezik Sarajevo, 2007, str. 51:

brođiti gl. nesvr. - kad se brod kreće po vodi, ploviti, **prelaziti rijeku gazeći**.

⁸⁴ Na ovom mjestu otvara se pitanje trase istočne polovine Kračula.

Osman-paša, postao je dijelom Telala. Prije toga je bio samostalna saobraćajnica, kojom se nije moglo od Šeherehajine ćuprije ka Čaršiji jer su smetale bašče u vlasništvu Omer-bega, kasnije njegovog sina Mustaj-paše Babića. Moralo se ići Kračulama ili Bravadžilukom, pa su u njima bili smješteni brojni omanji hanovi.

Nije poznato kada je nastao ovaj dio Telala, ali je to najvjerojatnije bilo još u vrijeme podizanja Čekrekčijine džamije⁸⁵. Izvjesno je da je izgrađen jednovremeno sa sjevernim dijelom Oprknja i Podkovačima kao obodnim saobraćajnicama oko džamije. S obje strane bio je načičkan dućanima, a značaj mu je proizlazio iz činjenice da je povezivao ulice Baščaršija i Oprknj.

Važnost ulice Baščaršija kao značajnog trgovišta i raskrsnice putnih pravaca dobro je poznata, pa je nije potrebno dodatno pojašnjavati.

S Oprknjem stvari stoje drugačije.

Oprknj je danas mali čaršijski sokak, uvučen u mrežu sporednih uličica i bez posebnog značaja (sl. 32). Međutim, prije probijanja dijela Telala od početka Kračula do Čekrekčijine džamije njegova važnost, zbog toga što je povezivao Malu čaršiju i Bravadžiluk sa Kovačima i ulicom Potok, bila je bitno veća. Značaj je proizlazio iz činjenice da su na Maloj čaršiji i Podkovačima (sl. 33) bila trgovišta, te da se preko Kovača išlo na Nadkovače, pa kroz Vratničku i Višegradsku kapiju produžavalo na istok, dok se ulicom Potok išlo ka Ramića banji, pa preko Sedrenika nastavljalno ka Vučjoj Luci i dalje ka sjeveru. Zapravo se može tvrditi da je Oprknj bio

⁸⁵ Džamija Muslihudina Čekrekčije – Čekrekčijina – podignuta je 1526. g.

Sl. 32 - Južni završetak ulice Oprknj, neposredno uz Bravadžiluk. U pozadini se vidi vrh munare Čekrekčijine džamije

Sl. 33 - Trgovište podno Kovača (na Podkovačima), jedno od mnogih na Čaršiji

Sl. 34 - Dio Telala od Kračula do Čekrekčijine džamije, tj. do Oprknja, prosječen na inicijativu Topal Osman-paše 1863. g. kroz njegove bašče.

Odmah po okončanju gradnje uz novu saobraćajnicu iznikli su brojni objekti. U momentu nastanka nazvana je Topal Osman-pašinom džadom

alternativna, ali ipak najkraća veza Male čaršije i Bravadžiluka, s jedne, i Kovača i ulice Potok, s druge strane.

Probijanjem dijela Telala od istočnog početka Kračula do Čekrekčijine džamije značaj sokaka oko džamije preko noći se izmijenio. Dok je Oprkanj izgubio nešto od svoje važnosti, Kračule su postale sasvim sporednom čaršijskom komunikacijom. Ovom je posebno doprinio upravo neimenovani sokak uz jugozapadnu stranu džamije, jer je, zajedno s novoprobijenim dijelom Telala – Topal Osman-pašinom džadom – postao najkraća, najpovoljnija i stoga najznačajnija veza istočnih prilaza Gradu sa samim srcem Čaršije.

Iz gornjeg proizlazi da je urbana pozicija neimenovanog sokaka uz Čekrekčijinu džamiju bila takva da je zahtjev Topal Osman paše za probijanjem nove saobraćajnice bilo potpuno logičan i, u suštini, neminovan. Bilo je samo pitanje vremena kada će biti i postavljen.

7.3.- Nastanak dijela Telala od istočnog kraja Kračula do Oprknja i Čekrekčijine džamije

Probijanje trećeg dijela Telala, od istočnog kraja Kračula do Oprknja (sl. 34), vezano je za bosanskog vezira Topal Osman-pašu.⁸⁶

Topal Šerif Osman-paša postavljen je za namjesnika ejaleta Bosna 1861. g. Na toj dužnosti ostao je sve do 1869. g.

Zabilježeno je da je početkom svog boravka u Bosni kupio dva komada zemlje, jedan u Donjem Docu u Sarajevskom polju, a

⁸⁶ Podaci o Topal (Šerif) Osman-paši preuzeti su iz:

Skarić, Vladislav: *Izabrana djela I*, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1985, str. 245 do 263.

drugi u Čekrekči Muslihudin mahali. Prvi komad zemlje dugo je bio neiskorišten, dok je drugim već 1863. g. probijena veza između istočnog početka Kračula i Oprknja. Skarić navodi da je odmah po izgradnji ulica bila nazvana Osman-pašinom džadom. Nedugo potom narod ju je nazvao Novom testom.⁸⁷ Ovo ime vremenom je postalo uobičajeno, a kasnije je, u vrijeme austrougarskog upravljanja Bosnom i Hercegovinom, i ozvaničeno.

Kako je umjesto Kračula, koje su bile uske i krivudave, Topal Osman-pašina džada bila kraćom i pogodnijom vezom istočnih prilaza Gradu – Carigradskog i drumu uz Miljacku – sa Čaršijom i Kovačima, uz nju su odmah nikli brojni hanovi i magaze. Tako je na samom uglu nove saobraćajnice i Oprknja Topal Osman-paša izgradio 10 magaza, nad njima 10 soba, a pred magazama 15 dućana.⁸⁸ Bio je to tipični omanji han, kakvih će vremenom u neposrednoj blizini, s obje strane ulice, biti podignuto nekoliko. Po odlasku iz Bosne, Paša je ovaj dio svog imetka prodao Husrev-begovom vakufu.⁸⁹

Trasa i osnovne karakteristike ovog dijela Telala ostale su do danas neizmijenjene. Čak je i dobar dio gradnji, posebno sa njene desne strane, sačuvan. Među njima se još uvijek svojom ljepotom, kompozicijom, proporcijama i funkcionalnošću ističe Topal Osman-pašin han.

Ipak, pojedini među ovim objektima nedavno su porušeni. Najznačajniji među njima jeste Halačev, koji se nalazio na sredini

⁸⁷ Nova testa je između dva svjetska rata nosila ime Petra Kočića. Ime joj je ostalo neizmijenjeno i po završetku Drugog svjetskog rata. Danas je to ulica Telali (vidi poglavlje ove knjige: *6.1.- Ime*).

⁸⁸ Skarić, Vladislav: *Izabrana djela I*, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1985, str. 263.

⁸⁹ Isto.

Telala, a koji je služio stanovanju. Premda je riječ o značajnom historijskom zdanju, ne čini se ništa na njegovom obnavljanju.

Uz sve navedeno, nejasno je zašto po prosijecanju i novi dio saobraćajnice, kao produžetak starog, nije nazvan po Mustaj-paši Babiću⁹⁰, ili, zašto stari dio, produženjem ka Čaršiji, nije, zajedno sa novim, također dobio novo ime. Razlozi najvjerojatnije leže u činjenici da vrijeme osmanske vladavine ovim krajevima nije poznavalo promjenu naziva toponima iz političkih razloga. Oni su stotinama godina nosili imena koja su dobili u vrijeme nastanka, a koja nakon toga nisu mijenjana. To se može smatrati pozitivnim jer je od suštinskog značaja za uobličavanje memorije (nekog) mjesta.

7.4.- Nastanak dijela Telala od Čekrekčijine džamije do Čemaluše

Četvrta i posljednja dionica Telala, onā između ulice Bašçaršija i Čekrekčijine džamije, s jedne, i ulice Čemaluša i tadašnjeg hotela Orient, s druge strane, izgrađena je u vrijeme austrougarskog upravljanja Bosnom i Hercegovinom. S obzirom na činjenicu da su u to vrijeme sve vrste dokumentacije bile vrlo uredno vođene, za očekivati bi bilo da se podaci o tom krupnom građevinskom zahvatu mogu pronaći na mnogim mjestima, te da se može lako utvrditi tačno vrijeme njegove provedbe. Međutim, tome nije tako, pa tek posredni podaci govore o tome šta se i kada dogodilo.

Naime, na prvom planu Grada, izdatom 1882. g. (vidi ponovo sl. 7), kao i na odgovarajućem nereduciranom katastarskom snimku,

⁹⁰ Možda jedan od razloga ovome leži u činjenici da je Mustaj-paša Babić iz političkih razloga 1851. g. bio protjeran u Istanbul, pa je u vrijeme gradnje saobraćajnice bio u “nemilosti” najprije Omer-paše Latasa, a kasnije i njegovih nasljednika.

Sl. 35 - Nereducirani dopunjeni katastarski snimak Sarajevske čaršije iz 1882. g. Sa njega je moguće očitati da četvrti dio Telala do momenta okončanja snimanja nije bio probijen

Sl. 36 - Spoj Kasapa gornjih i Kovača. U prvom planu piljara Mujage Jahjaefendića

centralni dio Sarajevske čaršije prikazan je kao cjelovit, neporušen, onakav kakvim ga je Austro-Ugarska u momentu dolaska u ove krajeve i zatekla (sl. 35). U to vrijeme najkraći put između Nove teste i Čemaluše vodio je ulicom Kasapi gornji (sl. 36), iz čega proizlazi da je neposredna veza ova dva mikrolokaliteta uspostavljena kasnije.

Pitanje je kada?

U sarajevskoj štampi, koja je pratila i komentirala i najmanje sitnice vezane za izgradnju Grada, poput npr. izrade oluka na pojedinim kućama ili trotoara ispred njih i sl., o probijanju četvrte dionice Telala nema zabilježeno ništa.

Ipak je do određenih podataka, i u vezi s tim zaključaka, moguće doći detaljnim iščitavanjem zapisnika Gradskog zastupstva Sarajeva.⁹¹

Naznake da bi se u centralnom dijelu Sarajevske čaršije moglo nešto dešavati javile su se već početkom 1886. g. Daju se osjetiti iz interpelacije koju je zastupnik Sunul ef. Defterdarija podnio gradonačelniku Mustaj-begu Fadilpašiću na sjednici Gradskog zastupstva održanoj 15. marta 1886. g. On je tom prilikom pitao:

⁹¹ Gradsko zastupstvo bilo je tijelo koje je brinulo o svojoj problematici koja se ticala Grada. Članovi prvog sastava Gradskog zastupstva bili su: Mustaj-beg Fadilpašić, koji je obnašao funkciju predsjednika, zatim Sunullah ef. Sokolović, Ragib ef. Čurčić, Vejsil ef. Svrzo, Asim ef. Uzunić, Dimitrije M. Jeftanović, Petro T. Petrović, Makso Nikolić, Kosta Čuković, Jovo R. Savić, Risto Đ. Besarović, fra Grgo Martić, Frano Baković, Anto Galešić, Zeky Rafajlović, Salamon I. Salom, Javer Baruh i David Eskinazi.

O ovome detaljnije vidi u:

Zaimović, Haris: *Zapisnici sarajevskog Gradskog zastupstva (1878-1881)*, Sarajevo, JU Historijski arhiv Sarajevo, 2018, str. 10 do 18.

“zašto do sada nisu uklonjena kreveta u Halvadžiluku” (sl. 37)?^{92, 93} U zapisniku nisu navedeni razlozi zbog kojih je ovo pitanje postavljeno, ali su vjerovatno bila dva.

Prvi razlog bio je taj što su kreveta u Halvadžiluku, nakon odluke muhendis Ešref-efendije donesene poslije katastrofalnog požara koji je 1852. g. poharao Sarajevo, bila posljednja u Gradu koja još uvijek nisu bila uklonjena.⁹⁴

Drugi, u tom momentu vjerovatno važniji, krio se u stvaranju uslova budućem moderniziranju ovog dijela Čaršije, koje su nove vlasti donošenjem novih propisa nastojale otpočeti.

Ubrzo potom, na sjednici Gradskog zastupstva održanoj 3. maja 1886. g. “... uvršteno je po predlogu vladinog povjerenika za gradnju ceste Sahtjanuše⁹⁵ 3000 frt (forinti) i za razširenje ceste i otkup zemljišta u gornjim Kasapima (op.a.: riječ je o sokaku Kasapi gornji) od Halvadžiluka do Bašçaršije (op.a.: misli se na ulicu Bašçaršija) 8000 frt. Gradnja Sahtjanuše nužna je budući je visoka Zemaljska vlada jedan dio te ceste otraga za Musalom izgradila, a

⁹² Zapisnik javne redovite sjednice Općinskog zastupstva od 15. marta 1886, tačka III, str. 75 i 76, br. 2585.

⁹³ Prilikom citiranja Zapisnika Gradskog zastupstva, kao i prilikom njegovog navođenja kao izvora podataka, u potpunosti je, bez bilo kakvih korekcija, korišten izvorni tekst tog dokumenta, pisan tada suvremenim, a danas već arhaičnim bosanskim jezikom. Ovaj princip bit će zadržan i kasnije.

⁹⁴ Bejtić, Alija: *Stara sarajevska čaršija jučer danas i sutra - osnove i smjernice za regeneraciju*, Sarajevo, Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajevo, 1969, str. 59.

⁹⁵ Sahtjanuša, kasnije ulica Mis Irbina, danas zapadni dio Ulice branilaca grada. Vidi u: Bejtić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973, str. 257.

Sl. 37 - Dućani sa krevetima u Halvadžiluku. Iznad krovova s lijeve strane proviruje ugao hotela Orient.

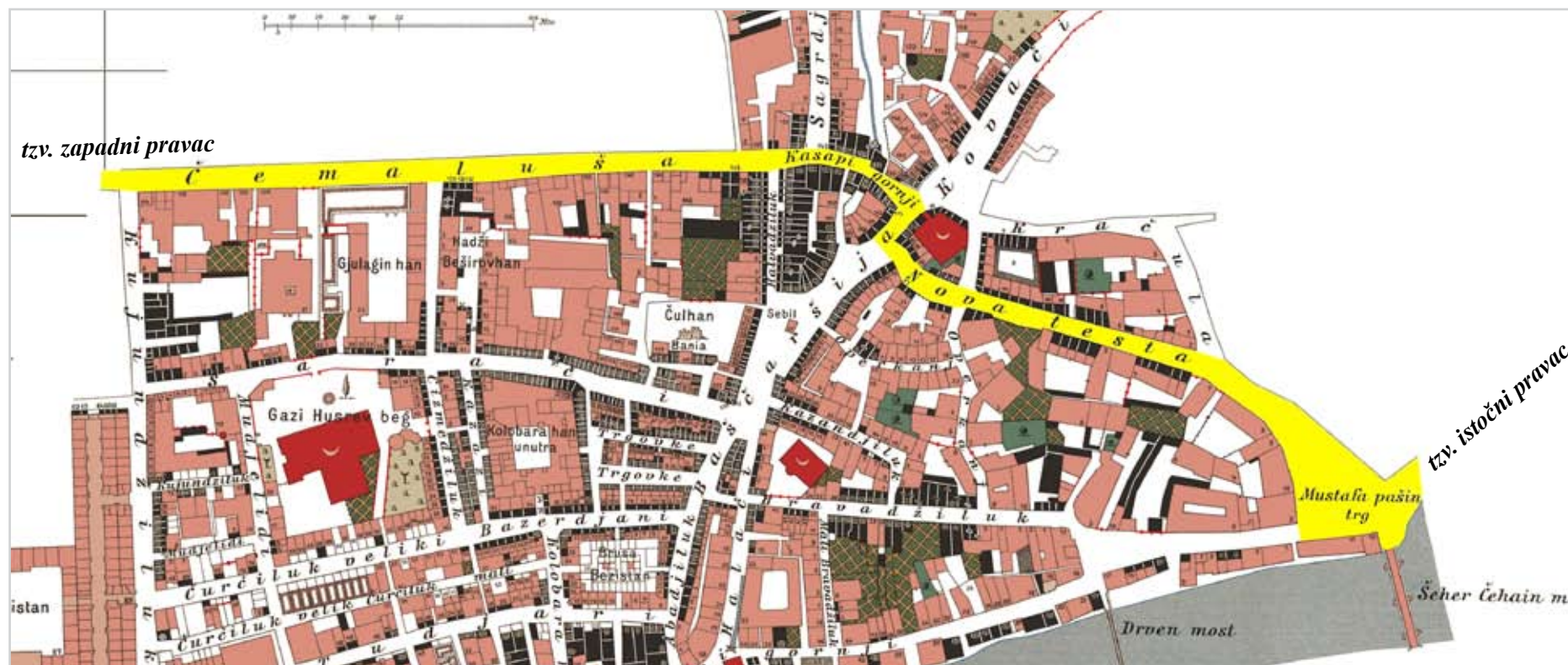
Produžene krovne nadstrešnice, kojima su kreveta štice od zakišnjavanja, sužavale su sokake i pospješivale širenje požara. Otuda odluka muhendis Ešref-efendije o njihovom uklanjanju

isto tako **potrebno je produženje Čemaluše na gornje Kasape, da se time kolski promet produlji vremenom do Bendbaše i odavde na cestu, koja će duž Miljačke voditi istočnim pravcem**⁹⁶ (sl. 38).

Iz Zapisnika ove sjednice vidljivo je da je povjerenik Zemaljske vlade Gradskom zastupstvu skrenuo pažnju da je neophodno vezu

⁹⁶ Zapisnik javne redovite sjednice što ju dne 3. maja 1886 držalo gradsko zastupstvo na viećnici glavnoga grada Sarajeva, tačka IV, str. 100, br. 4047.

između Nove teste i Čemaluše osnažiti. Bilo je jasno da Čemaluša, kao jedna od važnijih gradskih ulica, ako ne i najvažnija, mora na neki način izaći na Miljacku i nastaviti dalje ka istoku. Te 1886. g. očigledno se nije razmišljalo o probijanju potpuno nove saobraćajnice kroz samo srce Čaršije. Nastojalo se da radovi, i za njih potrebni troškovi, s obzirom na ograničen budžet Grada, budu što manji. Razmišljanja su išla za tim da se u navedenu svrhu prošire Kasapi gornjih (vidi ponovno sl. 36), ali i da se, s ciljem boljeg povezivanja središnjeg

Sl. 38 - Prvobitno zamišljena trasa povezivanja Čemaluše i Mustaj-pašinog mejdana preko Kaspa gornjih, a prema zapisniku sjednice gradskog zastupstva održane 3. maja 1886. g.

dijela Sarajevske čaršije – Halača, dijela ulice Baščaršija od Sebilja do Brusa bezistana, Trgovki, Sarača itd. – sa Čemalušom slično učini i sa Halvadžilukom i to uklanjanjem kreveta iz tog sokaka.

Da bi zacrtani radovi mogli otpočeti, građevinski gospodarski odbor 18. oktobra 1886. g. uputio je zahtjev Gradskom zastupstvu da odredi procjenitelja za otkup zemlje u Kasapima gornjim i Halvadžiluku. Gradsko zastupstvo je izborom Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka tom zahtjevu udovoljilo na zasjedanju održanom 8. novembra 1886. g.⁹⁷

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak već na sljedećoj sjednici “Gradsko poglavarstvo izvješćuje, da mu je pošlo za rukom steći za razširenje sokaka gornji Kasapi (Halvadžiluk) potrebno zemljište i to od:

Hamandžića	za	840 f (forinti)
Subašića	za	350 f
Čolakovića	za	350 f
Mešinovića	za	800 f
Mašića	za	800 f
Hamandžića	za	1400 f.

od svih ovih dobrim međusobnim sporazumhom, doćim je glede Prepoljčevog zemljišta moralo se postupiti po §. 28 građevnog reda te je po visokoj vladi imenovan procjenitelj odnosno zemljište procijenjeno na 1000 frt”.⁹⁸

⁹⁷ Zapisnik javne izvanredne sjednice što ju je zastupstvo glavnoga grada Sarajeva dne 8. novembra 1886 obdržavalo, tačka II, str. 145, br. 9341.

⁹⁸ Zapisnik redovite javne sjednice što ju je zastupstvo glavnoga grada Sarajeva dne 22. novembra 1886 obdržavalo, tačka III, str. 157, br. 10061.

Ovaj dokument svjedoči da je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak veoma efikasno odradio zadatak koji mu je povjeren, jer je u vrlo kratkom roku (14 dana!) otkupio veliki dio zemljišta potrebnog za proširenje Kasapa gornjih i Halvadžiluka.

Problemi u vezi sa potrebnim zemljištem ipak nisu bili u potpunosti riješeni, pa Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak dodatno, na sjednici održanoj 3. januara 1887. g., “Gradsko zastupstvo izvješćuje, da je sa Musakadićem Mulagom, zastupnikom malodobnih djeca Asima i Mehmeda umrlog Kestendića Muhamedage sklopilo nagodbu toga sadržaja, da se zamjeni za onaj dio dućana i magaze broj 97”, u površini od 6,07 m², pomenutim djecam pripadajući, koji se radi regulacije Halvadžiluka ukloniti mora, jedno zemljište u površini od 5,40 m² što je obćina od Kutijaz Jahja pašine mahale stigla”.¹⁰⁰

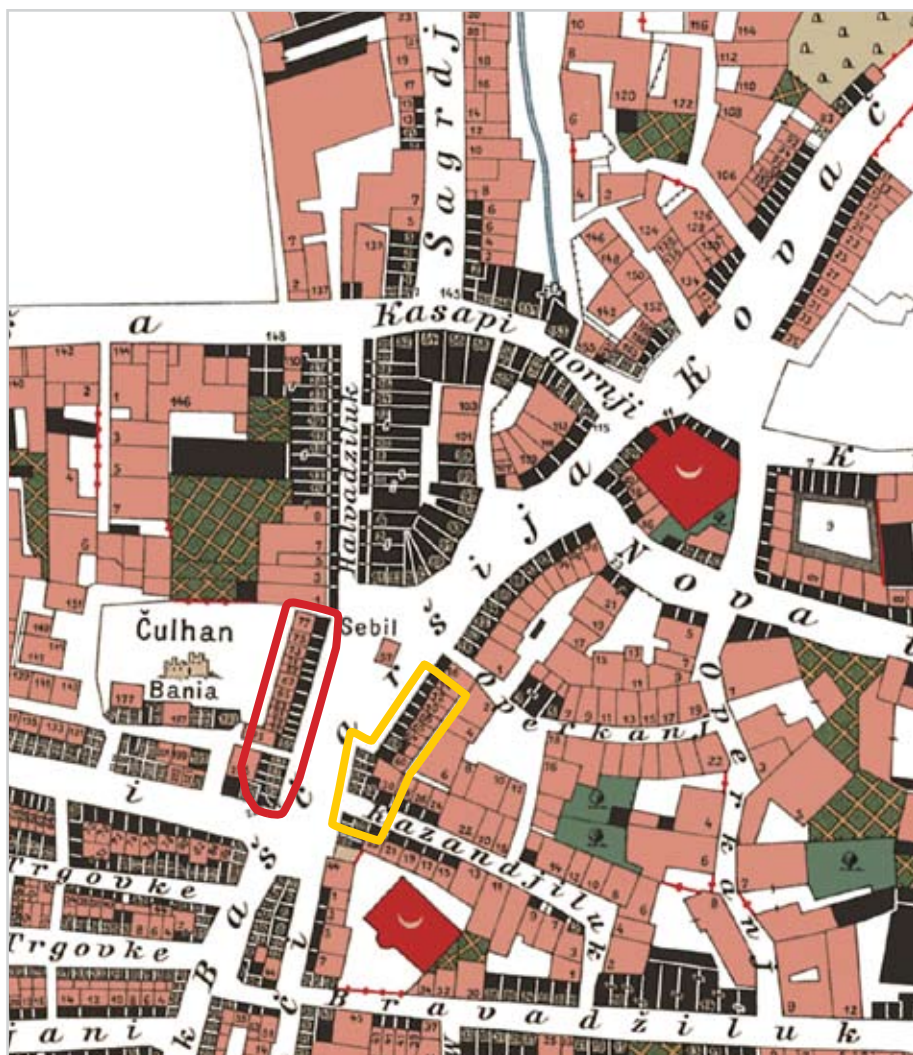
Početakom 1887., jednako kao i početkom svake druge godine, izabran je novi sastav Gradskog zastupstva. Uz manje personalne izmjene, njegov način rada, zacrtani zadaci i ciljevi ostali su jednaki.

Jedan od većih tada urađenih zahvata bila je nivelacija Grada, koju je početkom 1888. g. završio Eugen vitez Pagliaruci (*Eugen Paljarući*).¹⁰¹ Uporedo s tim Gradsko zastupstvo je bilo zauzeto

⁹⁹ Interesantno je da dućan broj 97 uopće nije bio u ulici Halvadžiluk, nego u ulici Baščaršija. U tom smislu on nije bio potreban za reguliranje Halvadžiluka, **ali jeste za kasnije probijanje četvrtog dijela Nove teste** (vidi ponovno sl. 7).

¹⁰⁰ Zapisnik redovite javne sjednice što ju je zastupstvo glavnoga grada Sarajeva dne 3. januara 1887 obdržavalo, tačka XII, str. 170, br. 472/887.

¹⁰¹ Zapisnik sastavljen dne 14. maja 1888 u redovitoj javnoj sjednici obćinskog zastupstva, tačka IX, str. 19.

Sl. 39 - Požar koji je izbio pred ponoć 28. jula 1888. g. zahvatio je dućane jugo-zapadne strane ulice Baščaršija (označeno crvenom linijom). Da bi ga obuzdali, vatrogasci su morali porušiti dio istočne strane ove ulice, kao i zapadni dio Kazandžiluka (označeno narandžastom linijom).

Ovaj požar bio je razlogom davanja prijedloga o “regulaciji Baščaršije”

regulacijom pojedinih cesta i sokaka, njihovim proširivanjem, ispravljanjem, izgradnjom trotoara i kišnih odvodnih kanala i uopće popravkom i održavanjem, što je praćeno otkupom zemlje potrebne za te svrhe, ali i mnogim drugim aktivnostima.¹⁰²

Na Čaršiji je 28. jula 1888. g. ponovo izbio veliki požar. Gorjelo je u ulici Baščaršija, ali je “hrabroj četi ipak ispalo za rukom, da do 12 sati ograniči a do 1 sat po ponoći i sasvijem savlada požar, koji je... ..prijetio da utamani cijelu sredinu Čaršije. Žrtvom požara postade deset dućana i nekoliko krovova nad magazama. Mnoge dućane s protivne strane i u sporednoj ulici Kazandžiluk morali su požarnici manje više razvaliti, te koje tijekom a najviše što je po sreći blizu voda Moštanica, koja teče ispred pogorjelih dućana... ..ne mogaše se vatra raširiti i prihvatiti doljnje dućane”¹⁰³ (sl. 39).

Citirana vijest, preuzeta iz Sarajevskog lista¹⁰⁴, svojim nevelikim obimom i šturim opisom nije u punoj mjeri prikazala razmjere i dramatičnost požara. A on je bio takav da je uništio jugo-zapadnu stranu ulice Baščaršija na potezu od Sarača do Halvadžiluka. Radi stavljanja vatrene stihije pod kontrolu i sprečavanja da se proširi na početak Sarača i Halača i dućane pred Čaršijskom džamijom,

¹⁰² Gradsko poglavarstvo bavilo se izgradnjom kapitalnih objekata, ali i problematikom konjskog tramvaja, rasvjete grada, njegovim snabdijevanjem (mesom, petrolejom, drvima...), vatrogasnom četom, pomaganjem siromašnim, podjelom drva zimi ubogim, davanjem dozvola za gradnju, kao i svim onim što je bilo koji od poslanika stavio na dnevni red sjednica.

¹⁰³ Kako se Čaršija spuštala ka Miljacki, donji dućani, tj. dućani na nižem nivou, nizbrdo u odnosu na izgorjele, bili su dućani u Saračima, Trgovkama i Halačima. Tek kasnije, od samog kraja XIX st., teren će se od Brusa bezistana penjati i na suprotnu stranu, tj. ka novoizgrađenom Appel Quaiu.

¹⁰⁴ *Sarajevski list*, 29. jula 1888, br. 88, god. XI, str. 2.

vatrogasci su bili prisiljeni porušiti i dio istočne strane ulice Baščaršija, kao i zapadni dio Kazandžiluka.

Zbog čega su se građani i vlasti Sarajeva bojali požara, najbolje svjedoče fotografije posljedica jednog sličnog, koji je 15. oktobra 1908. g. uništio preostalu – zapadnu – stranu Halvadžiluka, pri čemu su izgorjela 32 dućana, ali i krajnji istočni dio Čemaluše naspram hana Jove Besare (sl. 40 i sl. 41¹⁰⁵) i Stare pravoslavne crkve. U tom požaru su vatrom bili načeti Crkveni i Jerusalemki, a gotovo je u potpunosti izgorio han Sarača Hajdara, zvani Hanić. Sva tri su 1909. g. porušena, pa je na mjestu prva dva izgrađena zgrada Srpsko-pravoslavne opštine, a na mjestu trećeg podignut je hotel *Gazi*, danas hotel *Stari grad*.¹⁰⁶

Gradsko zastupstvo, reagirajući odmah, već na svojoj prvoj sjednici nakon požara, održanoj u mjesecu augustu 1888. g., “**predlaže nacrt o regulaciji Baščaršije**, pošto je u prošlom mjesecu više dućana u istoj izgorjelo, te treba da se i tamo sokaci uredi, odnosno razšire”.¹⁰⁷

Na toj sjednici zastupnici su odlučivali i o drugim problemima. Tako u okviru sljedeće tačke “gospodin predsjednik saopćuje, da je

¹⁰⁵ Posljedice ovog požara u Sarajevu jedine su iz vremena austrougarskog upravljanja Bosnom i Hercegovinom koje su i fotografski zabilježene. To je na svojim staklenim pločama uradio češki fotograf František Topič (fotoarhiv Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, inv. br. 2702 i 2718).

¹⁰⁶ O ova tri hana detaljnije vidi u:

Kreševljaković, Hamdija: *Hanovi i karavansaraji i Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957, str. 87.

¹⁰⁷ Zapisnik javne redovite sjednice občinskog zastupstva od 6. augusta 1888, tačka VIII, str. 40, br. 5119.

Sl. 40 i sl. 41 - Posljedice požara koji je 15. oktobra 1908. g. uništio preostalu – zapadnu – stranu Halvadžiluka i krajnji jugo-istočni dio Čemaluše naspram Besarinog hana i Stare pravoslavne crkve (vide se kroz dim u pozadini)

kod regulacije sokaka Čemaluša - Nova testa vakufu Jahja paša za jedan odstupljeni dućan dato na drugom mjestu komad zemljišta i to pred aščinicom Aliage Prešlje i drugova, te pošto potonji sa time sporazumni nisu, jer gube lice¹⁰⁸, predlaže gosp. gradonač. da onaj za regulaciju Baščaršije izabrali odbor se tom prilikom na lice mjesta uputi, dotično vakufsko zemljište procjeni, koje bi onda imao Aliaga Prešljo i drugovi otkupiti i Vakuf bi mogao sebi na drugom mjestu za taj novac dućan odnosno zemljiše kupiti”¹⁰⁹.

7.4.1.- Pojava ideje o novoj trasi četvrtog dijela Nove teste

Dakle, Gradsko zastupstvo, nastojeći otkupiti dućan koji je smetao regulaciji sokaka Čemaluša - Nova testa, ponudilo je komad zemlje Jahja-paša vakufu, u šta je, sticajem okolnosti, bio upleten gradski zastupnik Aliaga Prešljo.

Ovaj slučaj nije bio značajan zbog dućana koji se ispriječio gradnji nove saobraćajnice, nego zbog toga što se po prvi put u kontekstu rješavanja spoja Čemaluše i Nove teste nisu spominjali Kasapi gornji. Sve su prilike da su se u tom momentu, usljed uništenja požarom velikog dijela srca Čaršije, javile naznake ideje o proširenju istočnog kraja Čemaluše i njenog spoja sa Novom testom na sasvim drugačiji, saobraćajno povoljniji i požarno sigurniji način.

Jasno je da je rješenje u skladu s uzusima novog vremena moglo podrazumijevati samo sasvim novu saobraćajnicu, takvu koja bi posjedovala osjetno povoljnije parametre od onih koje je mogla imati komunikacija provučena Kasapima gornjim. Nova saobraćajnica

¹⁰⁸ Lice - misli se na lice objekta. Licem objekta smatrala se njegova ulična fasada.

¹⁰⁹ Zapisnik javne redovite sjednice občinskog zastupstva od 6. augusta 1888, tačka IX, str. 41.

trebala je biti dovoljno široka da prihvati budući saobraćaj, ali i da onemogući lagano prenošenje požara sa jedne na njenu drugu stranu. Jednako tako nije smjela imati previše izlomljenu trasu i biti krivudava tako kako je uz Čekrekčijinu džamiju bio krivudav spoj Kasapa gornjih, dna Kovača i Nove teste.

Dokaz pojave nove ideje o načinu spajanja Čemaluše i Nove teste jeste vremensko tempiranje prijedloga o donošenju nacrtu o regulaciji Baščaršije. Gradsko zastupstvo očigledno je imalo namjeru da kroz planirano širenje čaršijskih sokaka izvrši uređenje Čaršije i urbanizira je shodno zahtjevima nastupajućeg vremena. A tim zahtjevima ni na koji način (položajem, trasom, dimenzijama, sadržajem itd.) nisu odgovarali Kasapi gornji.

Kako je novo rješenje podrazumjevalo uklanjanje velikog broja dućana, što je moglo izazvati nezadovoljstvo vlasnika, javnost se na njegovu radikalnost pokušala pripremiti upravo zahtjevom za izradu *plana regulacije Baščaršije*. Očigledno je da su u tu svrhu, premda o tome nema pisanih dokaza, pokušale biti iskorištene i posljedice netom doživljenog požara.

U prilog ovakvom razvoju događaja govori i niz pripremljenih poteza koje je uskoro povuklo Gradsko zastupstvo.

Naime, na sljedećoj sjednici tog tijela “nadalje bje zaključeno, da mora dotični dostalac (op.a.: zastupnik Aliaga Prešljo) također onaj od Kasapa (op.a.: misli se na Kasape gornje) na Novu testu vodeći sokačić otkupiti pošto ga občina zatvori”¹¹⁰. Riječ je o sokaku, koji na planu Sarajeva iz 1882. g. nije označen imenom, a koji povezuje

¹¹⁰ Zapisnik javne redovite sjednice občinskog zastupstva od 17. septembra 1888, tačka X, str. 46 i 47, br. 4008/gp.

sredinu Kasapa gornjih i Novu testu, presjecajući pri tom ulicu Bašćaršija.¹¹¹ U tom smislu moguće je tvrditi da on zapravo spaja Kasape gornje i posljednje navedenu ulicu (sl. 42).

Na narednoj sjednici Gradskog zastupstva “Ahmedaga Henda moli da smije svoje dućane na Novoj testi u građevnu liniju postaviti...”¹¹²

Sve pobrojane aktivnosti značajne su zbog toga što je očigledno da je spoj Čemaluše i Nove teste bila tema koja je na sjednicama Gradskog zastupstva bila stalno prisutna, te da su sve aktivnosti koje su se toga i najmanje doticale bile usmjerene tako da se problem vremenom što bezbolnije, a što bolje i efikasnije riješi.

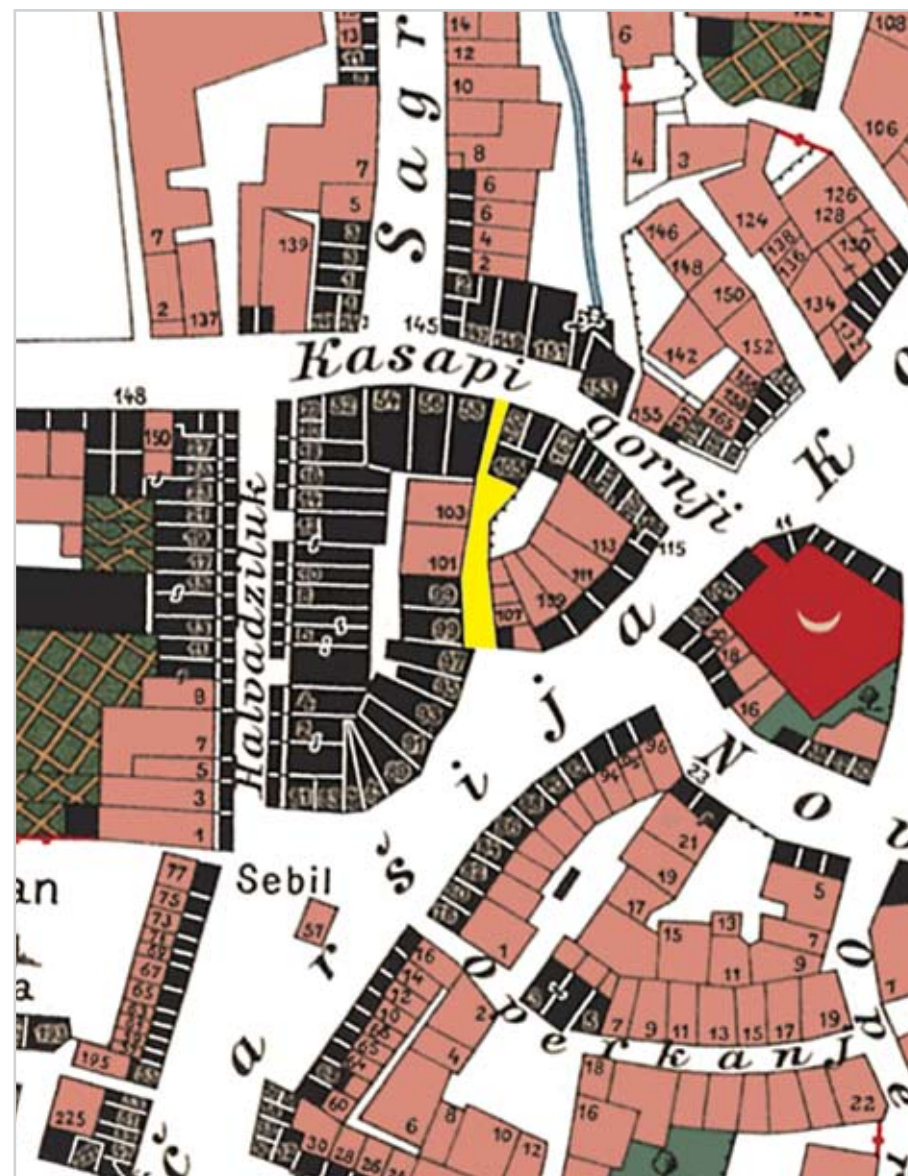
Konačno, dvije godine nakon požara, krajem septembra 1890. g., Gradsko zastupstvo “predlaže generalni regulacioni plan grada Sarajeva na pretres i odobrenje.

Nakon dogovora zaključi zastupstvo na predlog gosp. Essad ef. Kulovića da se u tu svrhu jedan odbor izabere koji bi taj plan potanko od sokaka do sokaka pregledali i u budućoj sjednici zastupstvu izvješće podnijeti imao, te budu ad hoc izabrati gosp. gradonačelnik Mustafabeg Fadilpašić i gosp. zastupnici Essad ef. Kulović, Đorđe Rajković, Salomon I. Salom i dr. Julio Makanec”.¹¹³

¹¹¹ Može se uočiti da je nakon opisanih transakcija dobar dio centralnog dijela Sarajevske čaršije postao vlasništvom Aliage Prešlje. S ove vremenske distance i u nedostatku konkretnih podataka, nemoguće je sa sigurnošću utvrditi da li je to urađeno slučajno ili s namjerom, s obzirom da je Aliaga Prešljo bio član gradskog zastupstva, da se problemom lakše ovlada.

¹¹² Zapisnik javne redovite sjednice občinskog zastupstva od 29. oktobra 1888, tačka X, str. 52, br. 5672/gp.

¹¹³ Zapisnik javne redovite sjednice občinskog zastupstva od 30. septembra 1890, tačka VI, str. 175, br. 9882.

Sl. 42 - Bezimeni sokačić koji je Aliaga Prešljo trebao otkupiti

Na sjednici u oktobru mjesecu u zapisnik je uneseno da je “odbor koji je bio u prošloj sjednici za pregledanje generalnog regulacionog plana izabran, dovršio ovo zvanje te predlaže taj plan sa sljedećim izvješćem na odobrenje:

1. Da se Čemaluša ulica od razkršća Ferhadije do duhanske Fabrike od 15 na 20 m razširi, te pošto se na lievoj strani već neke solidne kuće nalaze, da se to razširenje na desnoj strani provede.
2. da se obala od Čobanije ćuprije u ravnom pravcu pod duhansku Fabriku provede.
3. da se i na lievoj obali od Šeher ćehajine do Skenderije ovaki Quai sagradi kako na desnoj obali i konačno
4. da se do Nadkovači jedan put i to od kiraethane na Bendbaši preko bašća i Halilbašićevog sokaka za kola otvori.

U ostalom primio je odbor osnovu predloženog plana.”¹¹⁴

Na sjednici je, dakle, uz manje dopune, usvojen generalni regulacioni plan grada Sarajeva.¹¹⁵ S obzirom na morfologiju terena i već postojeću karakterističnu urbanu strukturu orijentalnog dijela Grada, od ovog regulacionog plana kasnije će se često odstupati. To će imati ozbiljne komunikaciono-saobraćajne posljedice, koje se osjete i danas.

Na spomenutoj sjednici nije eksplicite spominjana veza Čemaluše i Nove teste, ali je sasvim sigurno da je generalni regulacioni plan

¹¹⁴ Zapisnik sastavljen dne 21. oktobra 1890 u javnoj redovitoj sjednici občinskog zastupstva u Sarajevu, tačka IV, str. 182 i 183, br. 10702.

¹¹⁵ Iz ovoga proizilazi da je prvi Generalni regulacioni plan grada Sarajeva usvojen već 1890. g.

grada Sarajeva sadržavao rješnje i tog problema. Autori ove knjige tom izuzetno važnom planskom dokumentu, posebno njegovom grafičkom dijelu, nažalost, nisu uspjeli ući u trag.

7.4.2.- Vrijeme gradnje četvrtog dijela Nove teste

Iako vremenski odmak od probijanja posljednjeg dijela Nove teste nije velik – tek nekih stotinu i trideset godina – tačno vrijeme njene izgradnje teško je utvrditi. Razlog leži u činjenici da u zapisnicima Gradskog zastupstva nema traga odluci o prosijecanju bilo kakve saobraćajnice kroz centralni dio Sarajevske čaršije, čime bi i polovina sokačića koji je otkupio Aliaga Prešljo nestala. Nema traga ni zabilješki koja bi potvrdila da je do kraja 1890. g., na bilo koji način intervenirano na tom sokaku. Ne postoje ni zabilješke o tome, kada, na koji način i u kojem obimu su obnovljeni izgorjeli i porušeni dućani u ulicama Bašćaršija i Kazandžiluk. Zbog toga je na osnovu trenutačno dostupne pisane dokumentacije nemoguće odrediti tačan momenat početka i završetka ovog kapitalnog zahvata.

Ipak, suženje vremenskog okvira gradnje posljednjeg dijela Nove teste – dijela od Čekrekćijine džamije do Čemaluše – moguće je uraditi korištenjem drugih vrsta historijske dokumentacije.

Naime, krajem XIX st. sarajevske vedute bile su motivom mnogih stranih¹¹⁶ akademskih slikara, koji su često pohodili ove krajeve. Pojedina među njihovima brojnim umjetničkim djelima – dokumentarno naslikana – mogu pomoći u određivanju približnog razdoblja u kojem su se navedena zbivanja, vezana za centralni dio Sarajevske čaršije, desila. U tom smislu od velikog je značaja

¹¹⁶ Krajem XIX st. u Bosni i Hercegovini nije bilo domaćih akademskih slikara.

grafika austrijske umjetnice Anne Lynker (*Ana Linker*, 1834-?¹¹⁷), na kojoj je prikazana južna strana novoizgrađenog – četvrtog – dijela Nove teste (sl. 43). Ona je datirana i nosi na sebi 1894. kao godinu izrade, što znači da je u ljeto te godine Nova testa već imala punu – današnju (sl. 44) – dužinu i da je bila spojena sa Čemalušom.

Na kraju je moguće zaključiti da navedene činjenice, a prije svih zapisnici Gradskog zastupstva, govore u prilog tome da izgradnja Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša nije mogla ni na koji način započeti prije proljeća ili ljeta 1889. g. S druge strane, umjetničke slike svjedoče da je sve bilo okončano do ljeta 1894. g.

Da li je u ovom momentu, dok ne iskrasne neki informativniji dokument, bliže datirano umjetničko djelo ili fotografija, moguće **pomjeriti ka ranijem periodu** ili dodatno suziti vremenski okvir spomenute značajne graditeljske intervencije na Čaršiji?

Odgovor je: bez dokaza koji bi se odnosili upravo na taj događaj – ne!

Ali je moguće pretpostaviti dva scenarija po kojima se dinamika građevinskih radova mogla odvijati.

Po prvom, dućani u ulicama Bašçaršija i Kazandžiluk obnovljeni su odmah nakon požara, već krajem ljeta ili u jesen 1888. g. To je iskorišteno i za produženje Nove teste do Čemaluše. Začuduje, međutim, da ta zbivanja, ako su se desila tada i na taj način –

¹¹⁷ Internetski izvori kao vrijeme smrti Anne Lynker navode 1893. g. Međutim, njene grafike Sarajeva rađene su i datirane 1894. g. U tom smislu postoji izvjesna nejasnoća, pa pojedine zapadne aukcijske kuće uopće ne spominju kritični podatak.

Sl. 43 - Grafika Anne Lynker iz 1894. g. Prikazuje južnu stranu četvrtog dijela Nove teste i to na mjestu njenog spoja sa Halvadžilukom

Sl. 44 - Halvadžiluk danas - fotografirano sa identičnog mjesta sa kojeg je Anna Lynker naslikala svoju grafiku (uporedi pozicije munare)

odmah, brzo i spektakularno – a nesumnjivo su bila od iznimnog značaja za Grad i Čaršiju, nisu bila praćena odgovarajućim tačkama dnevnog reda i zaključcima na sjednicama Gradskog zastupstva, niti su bila zabilježena u dnevnoj, periodičnoj ili nekoj drugoj štampi. Jedan od dokaza da se stvari nisu odvijale po ovom scenariju jeste i neimenovani sokačić, koji je Aliaga Prešljo otkupio tek nakon septembra 1888. g.¹¹⁸, a koji bi, da je probijanje trećeg dijela Nove teste otpočelo odmah po julskom požaru, do septembra već nestao, pa se u tom slučaju ne bi imalo šta ni otkupljivati.

Po drugom scenariju, obnova dućana i probijanje potpuno nove saobraćajnice kroz samo srce Čaršije odvijalo se, s obzirom na obim i značaj radova, postupno, nevezano za požar iz 1888. g. i okončano je najkasnije u ljeto ili jesen 1893. g.

Između dva ponuđena, vjerovatniji je drugi scenarij. Tome u prilog govori i činjenica da je tek krajem oktobra¹¹⁹ 1890. g. usvojen *Generalni regulacioni plan grada Sarajeva*. Premda se u analizi plana Nova testa ne spominje izričito – ali se augusta 1888. g. (vidi str. 47 i 48) spominje otkup dućana Jahja-paša vakufa u svrhu njene regulacije – moguće je da je ona na osnovu tog plana potpuno ili bar većim dijelom dovršena ne prije sredine 1891., a najkasnije, kako je već rečeno, u ljeto ili krajem 1893. g. i to u jednom značajnom i vremenski ne tako kratkom građevinskom zahvatu. Jedino pod

¹¹⁸ Otkup ovog sokačića moguće je posmatrati u različitim političkim, društvenim i socijalnim kontekstima. Premda bi njihova analiza sasvim sigurno pomogla u traženju potrebnih odgovora, zbog pomanjkanja relevantnih podataka nije bilo upuštanja u nju.

¹¹⁹ Prvi snijeg u Sarajevu uobičajeno padne između posljednje sedmice oktobra i prve sedmice novembra, nakon čega vremenski uvjeti postaju nepovoljni za građevinske radove.

tim uvjetom je Anna Lynker mogla u ljeto¹²⁰ 1894. g. naslikati svoju grafiku u potpunosti obnovljenih dućana na već završenoj Novoj testi.

U prilog drugom scenariju ide i činjenica da uređeno društvo, kakvo je bilo austrougarsko, sasvim sigurno ne bi dozvolilo izvođenje građevinskih radova takvog obima mimo neposredno planiranog ili tek donesenog regulacionog plana. Ovo posebice i zbog toga što su jedan od razloga za izradu tog plana bila prethodna zbivanja u blizini kritičnog lokaliteta. Snagu prethodno iznesenoj tvrdnji daje i već jednom navedeni podatak (vidi str. 49) da je Ahmedaga Henda pitao Gradsko zastupstvo da li smije svoje već postojeće dućane postaviti u građevinsku liniju. Dakle, morala se imati dozvola i za najmanje građevinske radove, a o obligatornosti dobijanja, odnosno davanja dozvola za provođenje kapitalnih građevinskih zahvata nije uopće potrebno trošiti riječi.

Prethodnom je moguće dodati sitni, ali indikativan detalj, da je malecni dućan Mehage Hadžikapetanovića, o kojem će kasnije biti riječi, a koji se nalazio upravo na trasi buduće Nove teste, (djelomično, u neophodnoj mjeri) porušen tek 22. juna 1889. g.

Zbog toga je potrebno još jednom ponoviti da čudi potpuni izostanak obrade problema probijanja Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša na sjednicama Gradskog zastupstva, kao i posvemašnja šutnja tadašnjih javnih medija o tome. Referiranje

¹²⁰ Anna Lynker na svojoj grafici u prvom planu pikazuje trgovca koji, uz svoju izloženu robu, sjedi nasred Nove teste. Treba znati da ulice Sarajeva u to vrijeme nisu bile kaldrmisane, nego rijetko posute krupnim tucanikom. Za lošeg vremena pretvarale su se u blatnu kaljužu, pa sjedenje na njima, osim u kasno proljeće ili ljeto, nije prakticirano niti je bilo moguće.

samo na ove historijske izvore moglo bi rezultirati pogrešnim zaključkom da se posmatrano probijanje posljednjeg dijela Nove teste nije uopće dogodilo – bar ne na organizirani način – ili da se desilo u neko kasnije vrijeme. Stoga se ta, kao i druge grafike Anne Lynker pokazuju kao dokument od izuzetnog značaja (sl. 45). Njenu vjerodostojnost potvrđuju i neki drugi grafičko-slikovni dokumenti umjetnice.

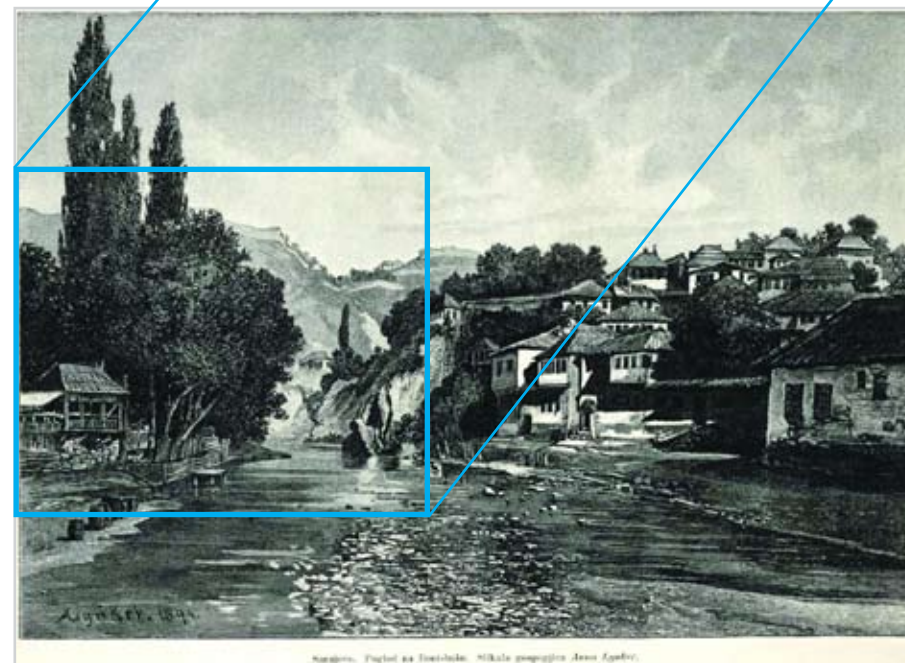
Naime, sumnje u pravilno datiranje grafike koja obrađuje motiv Nove teste, s obzirom na nejasnoće vezane za datum smrti Anne Lynker, moguće je otkloniti jednim drugim djelom umjetnice. Jako lijepa i veoma realistična slika, ponovno grafika, pokazuje pogled sa Šeherćehajine ćuprije na Toplik. Na njoj je, rukom autorice, kao datum izrade označena također 1894. godina (sl. 46 - vidi donji lijevi ugao). Datum na ovoj ne potvrđuje samo pravilno datiranje grafike sa motivom Nove teste, nego, s obzirom na gotovo identične motive, smješta i nedatirano ulje Franza Lea Rubena, o kojem će kasnije biti riječi, u jasno određen i zadovoljavajuće uzak vremenski okvir.

U konačnici je moguće kazati da se izgradnja posljednjeg dijela Nove teste desila između 1891. i 1893. g., te da je, više od gradnje bilo koje druge njene dionice, uticala na promjenu urbane matrice i memorije mjesta centralnog dijela Sarajevske čaršije. Iako je s jedne strane značajno povećala saobraćajnu propulzivnost tog dijela Grada, s druge je rezultirala dekompozicijom i demolicijom kompletnih zanatskih ulica i grupacija čaršijskih dućana.

7.5.- Zaključak o vremenu nastanka dijelova Telala

Premda je Nova testa zbog svog uticaja na neposredno okruženje bila od izuzetne urbanističke, saobraćajne, funkcionalne, oblikovne

Sl. 45 - Fotografija Toplika iz perioda u kojem ga je Anna Lynker slikala

Sl. 46 - Grafika Anne Lynker (također) iz 1894. g. Prikazuje pogled sa Šeherćehajine ćuprije na Bembašu tj. Toplik. Osim pomoći u datiranju sl. 43, svjedoči i o preciznosti kojom je umjetnica slikala svoje motive

i svake druge važnosti, nisu poznati svi detalji, pa čak ni tačno vrijeme gradnje njenih pojedinih dijelova. Ipak, na osnovu do sada iznesenog moguće je tvrditi sljedeće:

- najstariji dio Nove teste, nastao sponatno, jeste dio koji je dugo nosio ime Mustaj-pašin mejdan. Vjerovatno je nastao kada i Grad, ali u to vrijeme nije bio u vlasništvu Babića;
- nešto mlađi dio jeste onaj koji prati jugozapadnu fasadu Čekrekčijine džamije. Nastao je u vrijeme podizanja džamije – oko ili neposredno iza 1526. g.;
- treći dio, koji spaja istočni početak Kračula i Oprkanj, izgrađen je na inicijativu Topal-Osman paše 1863. g.;
- posljednji dio, koji veže ulicu Bašçaršija i Čekrekčijinu džamiju, s jedne, i Čemalušu, s druge strane, prosječen je srcem Čaršije najvjerovatnije između 1891. i 1893. g.

Cjelovita Nova testa otvorila je centralni dio Sarajevske čaršije silnicama novih vidova suvremenog saobraćaja. Najprije je – zajedno sa Čemalušom – u taj dio Grada uvela tramvaj, potom fijakere, a nedugo zatim i putničke automobile, autobuse i kamione. Zahtjevi za proširenjem i ispravljanjem parametara širili su se sa ulice na ulicu. Tome su u najbližem okruženju drastičan danak veoma brzo platili Kasapi gornji, Sagrdžije, Potok, Halvadžiluk i ulica Bašçaršija.

Kasapi gornji su gotovo u potpunosti nestali i od njih je ostao samo kratki, neprepoznatljiv dio. Prolaznici nisu ni svjesni toga da je nekoliko neoznačenih metara asfaltirane krivine, danas u funkciji saobraćajne veze Sagrdžija i ulice Safvet-bega Bašagića, nekada bilo jedna od veoma važnih čaršijskih ulica. Bilo bi dobro na

Musluk česmu, koja se nalazi upravo na mjestu Kasapa gornjih, staviti neko podsjećanje na to.

Sagrdžije su na potezu od Kasapa gornjih do Bakijske džamije izgubile istočnu a ulica Potok zapadnu stranu, odosno porušen je dio Čaršije koji se nalazio između tih dviju ulica.

Slično tome je i Halvadžiluk izgubio istočnu, a Bašçaršija zapadnu stranu, jer je i tu demolirana grupacija dućana koju su ove dvije ulice omeđivale. Halvadžiluk je izgubio čak i svoje ime i danas predstavlja onu stranu ulice Bašçaršija na kojoj su objekti numerirani parnim uličnim brojevima. Radi obnove memorije mjesta toj – zapadnoj – strani današnje ulice Bašçaršija trebalo bi vratiti izvorni naziv.

Kako se vidi, svaki dio Nove teste, posmatran sam za sebe, imao je veliki značaj. Međutim, tek dovršetkom i zaokruženjem u cjelinu od Šeherehajine ćuprije do ulice Čemaluša značaj ove saobraćajnice, danas nazvane Telalima, porastao je do te mjere da je ona, bez obzira na nevelike dimenzije, postala jednom od najznačajnijih gradskih saobraćajnica. Istovremeno je postala i okidačem i glavnim uticajnim faktorom do tad nezamislivih urbanističkih, saobraćajnih, prostornih, organizacionih, oblikovnih i inih promjena gradskog tkiva centralnog dijela Sarajevske čaršije.

Činjenica je da su osim tehničkih, funkcionalnih, higijenskih i sličnih faktora, navedenim promjenama u velikoj mjeri doprinijeli i faktori nevezani za samu saobraćajnicu, poput društvenih, političkih, socijalnih, ekonomskih, kulturalnih, filozofskih, naučnih i mnogih drugih. Njihovo elaboriranje je od izuzetnog značaja, ali je ipak materija za neku drugu knjigu.

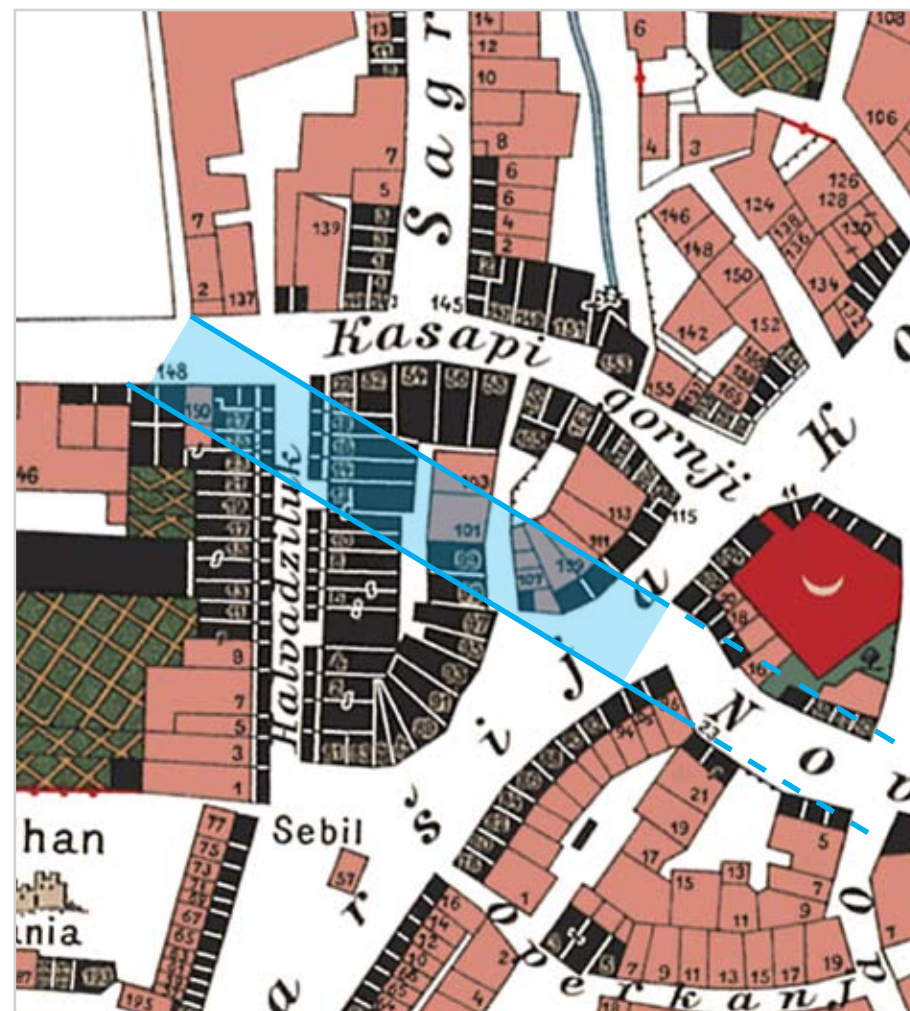
8.- Prosijecanje dijela Telala od Čekrekčijine džamije do istočnog početka ulice Čemaluša

Prosijecanje Nove teste – kasnije, od 1941. g., Telala – na dionici od Čekrekčijine džamije do istočnog početka ulice Čemaluša predstavljalo je najznačajniji urbanistički zahvat koji je na području Sarajevske čaršije proveden tokom austrougarskog upravljanja Gradom. Bez obzira na proceduru planiranja, koju je kao način razmišljanja i princip djelovanja uvela nova vlast, u momentu izvođenja radova nije se niti približno mogao procijeniti trenutni značaj učinjenog zahvata, a pogotovo se nisu mogli predvidjeti njegovi budući dometi. Tek odgovarajuća vremenska distanca omogućila je sagledavanje posljedica tog čina u njihovom punom obimu i značenju.

Izgradnja dijela Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije do početka ulice Čemaluša, s obzirom da je trasa izvedena najkraćom linijom koja spaja ta dva mikrolokaliteta, u potpunosti je zaobišla Kasape gornje (sl. 47). Kako u Gradskom zastupstvu nije bilo prethodnih diskusija o alternativnim mogućnostima izgradnje nove saobraćajnice, činjenica da je umjesto “razširenja” Kasapa gornjih prosječen potpuno novi pravac i to kroz samo srce Čaršije, predstavlja iznenađenje.

Šta su mogli biti razlozi koji su doveli do takve odluke? U zapisnicima Gradskog zastupstva, kao ni u tadašnjoj dnevnoj i periodičnoj štampi oni nisu navedeni. Na osnovu ukupnih zbivanja u to vrijeme u Sarajevu čini se da su mogli biti sljedeći:

- veliki požar koji je jula 1888. g. poharao ulicu Baščaršija,
- Generalni regulacioni plan grada Sarajeva, usvojen 1890. g. i
- shvatanje da se Sarajevo ubrzano pretvara u moderan evropski grad.

Sl. 47 - Pravac i gabariti prosijecanja Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša. Oba ivičnjaka, uz neznatna pomjeranja, do danas su ostala na mjestu na kojem su prije gotovo 125 godina bila po prvi puta postavljena. Dio radova na prosijecanju po crkastim linijama izveden je kasnije

Požar koji je 1888. g. uništio brojne dućane u ulici Bašćaršija, a koji je po karakteru i posljedicama bio sličan mnogim prethodnim, ukazao je na neodrživost aktuelnog urbanog stanja. Postalo je jasno da se vatrogasna služba mora ojačati, ali i da se ulice moraju proširiti, a objekti oko njih prorijediti i graditi od drugačijeg, čvršćeg i na vatru otpornijeg materijala.

Rezultat ovih saznanja bilo je donošenje prvog Generalnog regulacionog plana grada Sarajeva 1890. g. Iako se njegovom grafičkom dijelu danas ne može ući u trag, pa tvrdnje ne mogu biti direktno dokazane, za pretpostaviti je da je baš u njemu po prvi puta bila ucrtana potpuno nova trasa budućeg – četvrtog – dijela Nove teste.

Pretpostavke potkrepljuje činjenica da je to bilo vrijeme ubrzane transformacije Sarajeva iz tipičnog orijentalnog u moderan evropski grad. Planerima je bilo jasno da Sarajevo, osim drugih atributa, mora imati i električnu energiju, tvornice, saobraćajnice kojima će moći prolaziti moderna drumska vozila... Svemu ovome profil i karakter Kasapa gornjih nije niti najmanje odgovarao, pa se moralo naći drugo rješenje.

8.1.- Trasa prosijecanja Nove teste

Prosijecanje četvrtog dijela Nove teste – od Čekrekčijine džamije do početka ulice Čemaluša – urađeno je po liniji koja je i po pravcu i po poziciji i po osnovnim karakteristikama do danas ostala gotovo neizmijenjena.¹²¹ Ovu liniju na karti Čaršije iz 1882. g. moguće

¹²¹ Kasnije će biti korigirani sitni elementi na drugom dijelu Nove teste i to posebno oko južnog ugla Čekrekčijine džamije, gdje će biti uklonjeno 7 dućana.

je tačno odrediti povratnim poređenjem sa veoma preciznim i detaljnim geodetskim snimcima tog dijela Grada, koje je 1905. g. načinio geometar Johann Baše.¹²²

Sjeverni rub Nove teste u ovom dijelu Čaršije započinjao je od zapadnog ugla krajnje zapadne trgovke iz ansambla Čekrekčijine džamije.¹²³ Ova trgovka na karti Sarajeva iz 1882. g. nije označena brojem, ali karta pokazuje da se na sjevernu stranu te trgovke naslanjala radnja označena brojem 102. Kako su obje bile u ulici Bašćaršija, može se reći da je posmatrana trgovka mogla imati kombiniranu oznaku *Bašćaršija 100*¹²⁴. Ovaj rub nove saobraćajnice bio je povučen pravolinijski do jugozapadnog ugla malenog objekta koji se nalazio na samom jugoistočnom uglu spoja Besarinog sokaka sa ulicom Čemaluša.¹²⁵ Ni na ovom poslovnom prostoru

¹²² Pogledati *Feldskizze 90* i *Feldskizze 91*, iz 1905. g. geometra Johanna Bašea.

¹²³ Danas (2018. g.) je ulična oznaka (adresa) ovog dućana: Kovači br. 4.

¹²⁴ Na Planu Čaršije iz 1882. g. označavanje objekata urađeno je njihovim numeriranjem i navođenjem imena ulica uz koje su se nalazili. Drugih oznaka nema.

Izgleda da nije riječ o katastarskim oznakama, nego o nekoj vrsti ulične numeracije, jer nedostaju oznake katastarskih općina. To ne treba čuditi jer je na samom planu navedeno da je riječ o *reduciranom* katastarskom snimku iz 1882. g., tj. snimku za svakodnevnu opću upotrebu, pri čemu principi reduciranja nisu pojašnjeni.

Na nereduciranom snimku postoje oznake katastarskih općina, ali je zato numeracija objekata drugačija.

Detaljan katastarski snimak Sarajeva urađen je od 1901. do 1910. g. Kasnije ga je preuzeo Ferhad Kapetanović. Koristi se danas, stoljeće poslije, kao stari premjer.

Tačno određenje objekata, tamo gdje je to moguće, rađeno je po starom premjeru.

Na mjestima gdje nedostaju podaci u starom premjeru, kao što je to slučaj sa centralnim dijelom Čaršije ili dijelom Čekrekči Muslihudin mahale uz konake Mustaj-paše Babića, korišten je nereducirani katastarski snimak iz 1882. g., ili, ako i tu nedostaju podaci, numeracija iz njegove reducirane varijante.

¹²⁵ Danas je ulična oznaka ovog objekta: Mula Mustafe Bašeskije do br. 65 (lijevo).

nema unesenog broja, ali bi on, slijedom primijenjene numeracije i logike označavanja, trebao nositi oznaku *Čemaluša 135*¹²⁶.

Južni rub Nove teste započinjao je blizu sjeveroistočnog ugla trgovke u kojoj se danas nalazi slastičarna “Saraj”, a koja na karti nosi oznaku *Bašćaršija 96*.¹²⁷ Ovaj rub nove saobraćajnice završavao je na sjevernoj strani trgovki u ulici Čemaluša, zajednički označenih brojem *Čemaluša 148* (vidi ponovo sl. 47).¹²⁸

Prosijecanje je obavljeno tako da su dućani, koji su trasom ceste bili u cijelosti ili većim dijelom zahvaćeni, porušeni u potpunosti, dok su oni zahvaćeni manjim dijelom bili sanirani i na odgovarajući način preuređeni. Potpuno zahvaćenih bilo je 17 dućana i 7 kreveta, a djelomično 7 dućana i jedan krevet (sl. 48).¹²⁹

Premda se ne može sa sigurnošću tvrditi, velika je vjerovatnoća da su, u cilju što je moguće većeg umanjenja posljedica po oštećene trgovce i zanatlije, o čemu je Gradsko zastupstvo zbog plaćanja obeštećenja i te kako vodilo računa, pojedini veći dućani bili dijeljeni na dva manja (sl. 49). Takav slučaj, gotovo izvjesno, desio se na središnjem dijelu južne strane novog dijela Nove teste, gdje je ozbiljnije restrukturiranje zahvatilo dućane u Halvadžiluku

¹²⁶ I kod ovog dućana, koji je dijelom malog jednospratnog objekta, postoji slična dilema kao kod prethodno spomenutog. On je, npr. mogao biti vođen i pod oznakom *Besarina 1*, ali sa te strane nema lice i ulaz (vrata).

¹²⁷ Slastičarna “Saraj” danas zauzima, i to u gotovo neizmijenjenoj tlocrtnoj formi, prostor trgovki koje su na karti iz 1882. g. nosile oznake *Bašćaršija 94* i *Bašćaršija 95*. Trgovka *Bašćaršija 96* bit će porušena nešto kasnije i to u naknadnom korigiranju nove saobraćajnice zbog provlačenja tramvajske pruge.

¹²⁸ Danas (2018. g.) je ulična oznaka (adresa) ovog dućana: Telali br. 2.

¹²⁹ Ovi podaci iščitani su sa sl. 47.

Sl. 48 - Izgled centralnog dijela Sarajevske čaršije odmah po prosijecanju Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša

(grafička dopuna plana Sarajevske čaršije iz 1882. g. - izvor: autori)

Sl. 49 - Približan izgled centralnog dijela Sarajevske čaršije nakon saniranja posljedica prosijecanja Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša

(grafička dopuna plana Sarajevske čaršije iz 1882. g. - izvor: autori)

Sl. 50 - Probijanje Nove teste od Čekrekčijine džamije ka Čemaluši

Sl. 51 - Pogled na sjevernu stranu Nove teste nakon obnove dućana

označene brojevima 10 i 12. U nešto manjoj mjeri izmijenjen je i dućan označen brojem 26. Slično se desilo i sa krajnjim istočnim dućanima južne strane Čemaluše. Njih je prosijecanje prebacilo iz ove u zapadni dio južne strane tek nastalog segmenta Nove teste. Danas se tu nalazi zanatska radnja posljednjeg sarajevskog užara.

8.2.- Vrijeme prosijecanja Nove teste

Vrijeme prosijecanja četvrtog dijela Nove teste, zbog pomanjkanja podataka, teško je odrediti.

Sjeverna strana Nove teste prikazana je na vjerovatno najstarijoj fotografiji ove saobraćajnice, koja je načinjena baš u vrijeme gradnje njene nove – četvrte – dionice (sl. 50). Nažalost, fotografija nije datirana, ali kako na njoj nema drvenih direkta za razvod električne energije, koju je Sarajevo dobilo 1895. g.¹³⁰, urađena je najkasnije 1894. g., a možda i prije, u ljeto između te i 1890. g. Na njoj se vidi rušenje prednjeg dijela i kraćenje zidanog objekta, koji se nalazio nasuprot Čekrekčijine džamije u pravcu zapada. On je na planu Grada iz 1882. g. označen brojem *Baščaršija 109*.¹³¹ Kasnije će, obnovljen, na Baševim geodetskim skicama iz 1905. g. nositi katastarsku oznaku XXVII/58. Tu oznaku će 1932. g., snimajući Grad, preuzeti i Ferhad Kapetanović.

Kao na sl. 51 sjeverna strana Nove teste izgledala je prije 1896. g. Iako je objekat kat. br. XXVII/58 već bio obnovljen i dograđen i

¹³⁰ Prva električna centrala u Sarajevu (na Hisetama) puštena je u rad 1. maja 1895. g. Gradnja gradske električne mreže najvjerovatnije se odvijala uporedo sa izgradnjom centrale, ili je neznatno kasnila. Prva osvijetljena ulica upravo od 1. maja 1895. g. bila je Appel Quai (današnja Obala Kulina Bana). Osvjetljenje ulica na Čaršiji je kasnilo, ali neznatno.

¹³¹ Ovaj objekat danas ne postoji.

upražnjeni dijelovi lokacije popunjeni obnovljenim i novim dućanima, izgradnja Vijećnice nije bila okončana, pa se ne primjećuje u drugom planu. Sve su prilike da je ova fotografija starija i od 1895. g. pošto se niti na njoj ne uočavaju tragovi elektrificiranja Sarajeva. Štaviše, vjerovatno je napravljena ne kasnije od 1894. g., uz mogućnost da je urađena i prije.¹³² Ove činjenice “guraju” fotografiju br. 50 u starije vrijeme i smještaju je u period između 1890. i 1892. g.

Daljnje promišljanje o ovim dvjema fotografijama vodi sljedećem zaključku: ako je donja načinjena, recimo, u ljeto 1894. a možda i 1893. g., onda je gornja mogla biti načinjena samo u ljeto 1893. ili 1892. g., a možda čak i godinu ranije. U prilog odabiru nekog od starijih datuma govori novi, zidani i masivan objekat, smješten u drugom planu na sredini lijevog ruba donje slike, koji nije mogao nastati preko noći i za čiju izgradnju je trebala najmanje jedna, a možda i dvije građevinske sezone. Na slici je vidljivo i da je sjeverni ulični niz Nove teste, zajedno sa objektom kat. br. XXVII/58, u cijelosti revitaliziran, a za sve to je ipak trebalo vremena.

Zašto je važno određenje vremena nastanka sl. 50? Važno je zbog toga što tačno datiranje ove fotografije može pobliže ukazati na to kada su radovi na prosijecanju četvrtog dijela Nove teste uistinu izvedeni.

Interesantno je da je objekat kat. br. XXVII/58 kasnije postao jednim od vrlo čestih motiva fotografa. Stoga čudi da se o njemu veoma malo zna, te da se u stručnim radovima gotovo i

¹³² Dodatno: fotografija br. 51 nastala je prije otpočinjanja radova na izradi mreže gradske ulične električne rasvjete na Čaršiji, dakle najkasnije 1894. g., a, s obzirom da su radovi zahtijevali određenu količinu vremena i to lijepog, moguće čak i prije. Ako je ona nastala 1893., onda fotografija br. 50 nije načinjena iza 1892. g.

ne spominje.¹³³ Čuđenju ima utoliko više mjesta, s obzirom da je na lokalitetu bio prisutan gotovo šest decenija, te da je porušen tek nakon Drugog svjetskog rata i to kao posljednji od dućana i trgovki iz svog neposrednog okruženja, omeđenog Novom testom i Kasapima gornjim. Njegovo uklanjanje značajno je i zbog toga što je s njim (gotovo) u potpunosti nestao i otišao u zaborav sokak Kasapi gornji.

Južna strana Nove teste slabije je zadokumentirana od sjeverne. Razlog tome leži u činjenici što je ona, kao sjeverni rub dviju grupacija dućana smještenih između ulica Bašçaršija, Halvadžiluk i Nova testa, zajedno sa tim grupacijama porušena prva, vjerovatno negdje na prelazu iz XIX u XX st.¹³⁴ Zato se ni najstarije Sarajlije ne sjećaju njenog izgleda, a o tome da je uopće postojala svjedoče samo plan Grada iz 1882. g., nekoliko fotografija i tek dva-tri umjetnička djela, nastala netom nakon prosijecanja i obnove Nove teste.

Kao jedno od najvažnijih vizuelnih svjedočanstava izgleda završetka južne strane Nove teste i njenog spoja sa Halvadžilukom i početkom Čemaluše može se spomenuti ulje poznatog njemačkog slikara Franza Lea Rubena (*Franz Leo Ruben*, 1842-1920).¹³⁵ Ono je potpisano

¹³³ Detaljnije o zidanom objektu kat. br. XXVII/58 vidi u poglavlju:

13.- Fasadni nizovi Nove teste na četvrtoj dionici: od ulice Bašçaršija i Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša

13.1.- Sjeverni fasadni niz Nove teste od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša
Zidani objekat kat. br. XXVII/58, str: 127

¹³⁴ Katastarskim snimanjem obavljenim 1905. g. ova grupacija nije obuhvaćena jer je u to vrijeme već bila porušena.

¹³⁵ Franz Leo Ruben naslikao je i motiv Bravadžiluka sa pogledom na Čaršijsku i Begovu džamiju. Ta slika se u katalozima zapadnih aukcijskih kuća vodi pod pogrešnim imenom *Üsküdar* (Iskidar - mjesto u Turskoj, dio Istanbula).

Sl. 52 - Ulje Franza Lea Rubena koje prikazuje krajnji zapadni segment južne strane Nove teste i pogled niz Halvadžiluk ka Čaršijskoj džamiji

Sl. 53 - Grafika Anne Lynker iz 1894. g., sa potpuno jednakim motivom kao na ulju Franza Lea Rubena

Sl. 54 - Pozicija i pravac slikanja ulja Franza Lea Rubena i grafike Anne Lynker iz 1894. g.

u donjem lijevom uglu, ali, nažalost, nije i datirano. Prikazuje Halvadžiluk, duž kojeg se vide dućani s krevetima, te u drugom planu Čaršijska džamija i vrh Sebilja. Drvenih direka za razvod električne energije još uvijek nema, pa se može tvrditi da je ovo umjetničko djelo nastalo također 1894. g. ili ranije. Kako je Ruben bio akademski slikar, njegov rad se preciznošću i kvalitetom ističe među drugim djelima načinjenim na sličnu temu (str. 52, sl. 52).

Drugo značajno djelo, a koje može pomoći u datiranju Rubenovog ulja, jeste već spomenuta i već jednom pokazana grafika Anne Lynker iz 1894. g. Oba umjetnička djela imaju identičan motiv (str. 52, sl. 53) i naslikana su sa gotovo jednake pozicije (str. 52, sl. 54).

I Rubenovo ulje i grafika Anne Lynker fotografskom preciznošću bilježe ambijent Čaršije i njenu atmosferu. Prikazuju niz drvenih, trošnih zanatskih radnji i dućana na raskršću Nove teste i Halvadžiluka. Na grafici se veoma dobro vide i kreveta ispod dućana na istočnoj strani Halvadžiluka, koja, bez obzira na zahtjeve pojedinih gradskih zastupnika¹³⁶, u to vrijeme još uvijek nisu bila uklonjena. Većina objekata pokrivena je ćeramidom, a ostatak šindrom. Objekti ne posjeduju oluke, koji se do dolaska Austro-Ugarske na ovim prostorima nisu uopće koristili. Pažljivi posmatrači primijetiti će i da je Sebilj pomjeren više udesno u odnosu na današnju poziciju, tj. da se nalazio nešto niže niz Čaršiju, odnosno južnije negoli je to slučaj danas (vidi i uporedi sl. 43 i 44).

Jedna nedatirana fotografija iz neznatno kasnijeg perioda pokazuje isti mikrolokalitet (sl. 55). Napravljena je sa same Nove teste (sl. 56),

¹³⁶ Zapisnik javne redovite sjednice općinskog zastupstva (grada Sarajeva) od 15. marta 1886, br. 2858, str.75, tačka IV dnevnog reda.

Sl. 55 - Djevojka u pravoslavnoj nošnji pozira fotografu na spoju Nove teste i Halvadžiluka. Fotografija je nastala nakon 1895., a prije 1905. g.

Sl. 56 - Pozicija i pravac slikanja djevojke na Novoj testi

Sl. 57 - Pogled niz Novu testu nakon 1896. g. U drugom planu vidi se Vijećnica

Sl. 58 - Pozicija i pravac slikanja fotografije br. 57

tokom vožnje fijakerom i u pokušaju da bude zabilježena djevojka u pravoslavnoj narodnoj nošnji. Djevojka, veoma lijepa i prekrasno odjevena, koja očigledno pozira nekom drugom fotografu, zaklanja spoj Nove teste sa Halvadžilukom, dok fenjer fijakera to čini, nažalost, i sa jugoistočnim uglom raskršća. Fotografija zorno dočarava atmosferu tadašnjeg Sarajeva, jer se sa nje vidi da u blizini slično odjevene djevojčine majke, koja čeka okončanje fotografiranja, stoji gospodin obučen po zapadnoj modi (“a la franga”). Držać fenjera djelomice sakriva ženu u dugoj suknji, sa pelerinom prebačenom preko ramena i bez bilo kakvog pokrivala na glavi. Tu su i dva mladića u muslimanskoj gradskoj nošnji, obučeni “a la turka”. Vrijednost ove fotografije, osim što daje djelomičan uvid u izgled dućana južne strane četvrtog dijela Nove teste, jeste i u tome što pokazuje da su ulje Franza Lea Rubena i grafika Anne Lynker iz 1894. g. naslikani “fotografskom preciznošću”.

Inače, fotografija je načinjena prije nego su porušeni dućani između ulica Baščaršija i Halvadžiluk. U njenom desnom gornjem uglu uočljiv je drveni direk razvoda električne energije, pa ju je sa sigurnošću moguće datirati iza 1895. g. Kako se sa lijeve strane fenjera nazire i kupola Vijećnice, može se tvrditi da je nastala i iza 1896. g. Potrebno je obratiti pažnju na visinu strēha dućana.

Južna strana Nove teste vidi se za nijansu bolje na fotografiji načinjenoj nešto kasnije (sl. 57). Fotografija je napravljena sa gotovo identične pozicije kao i sl. 50 i sl. 51, ali više usmjerena uzduž ulice (sl. 58). Dućani na njenoj sjevernoj strani su, zbog protoka vremena, više oronuli negoli je to slučaj na sl. 51. Na južnoj strani su u dubokoj sjeni, tako da je teško razaznati izgled pojedinačnih fasada. Vidljiva je i tek izgrađena Vijećnica, što znači da je fotografija iz vremena

nakon 1896. g. I na ovoj, kao i na većini drugih fotografija, prisutno je neoliko ljudi, koji “strateški” zaklanjaju najzanimljivije dijelove Nove teste. Očigledno su fotografe u to vrijeme više interesirali ljudi, njihove nošnje, istočnjačka živost ambijenta i njegov kolorit, a manje orijentalna arhitektura. Na njene vrijednosti svijetu će pažnju skrenuti i otkriti njene kvalitete najprije Josip Pospišil, a onda pola stoljeća godina kasnije Dušan Grabrijan i Juraj Neidhardt.¹³⁷

8.3.- Dovođenje prosijecanja Nove teste

Izgradnja posljednjeg – četvrtog – segmenta Nove teste nije značila završetak svih aktivnosti na definiranju konačnih gabarita ove važne čaršijske saobraćajnice.

Naime, produžetak linije sjevernog trotoara četvrtog dijela Nove teste presijecao je dućane koji su bili prislonjeni uz južni ugao Čekrekčijine džamije, pa su oni, u odnosu na ustanovljeni pravac trase nove saobraćajnice, stršali. To se veoma lijepo vidi na akvarelu hrvatskog slikara Tomislava Krizmana (1882-1955), nastalom vjerovatno u prvoj polovini XX stoljeća (sl. 59), a jasno je uočljivo i na sl. 47.

Slična situacija bila je i na drugoj strani ulice. Na tom mjestu su dućani na istočnom uglu raskršća Baščaršije i Nove teste i zapadnom uglu Oprknja i Nove teste također zadirali u gabarite nove saobraćajnice.

Ispravljanje geometrije trotoara i uklanjanje uskog grla uz Čekrekčijinu džamiju bilo je diktirano zahtjevom za provođenjem

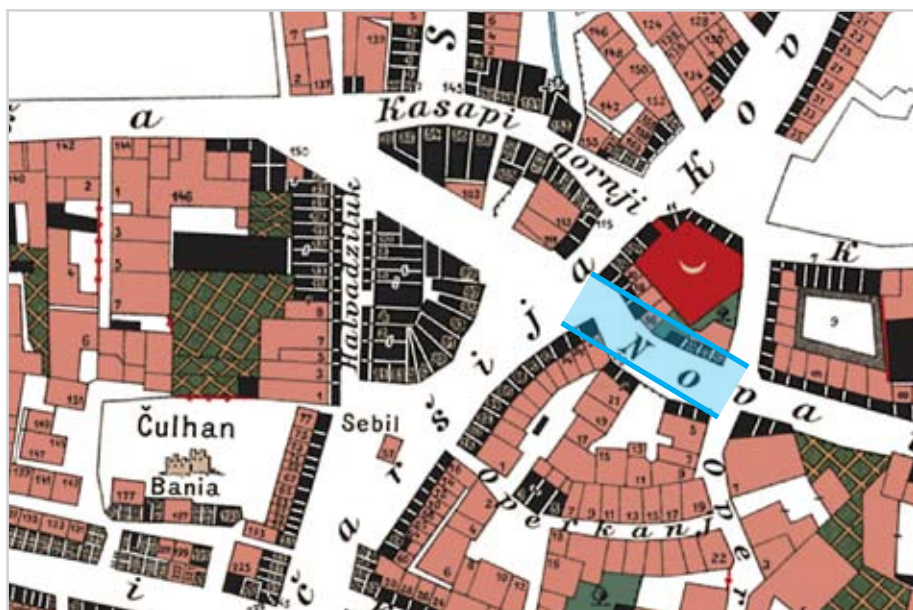
¹³⁷ Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije uz pomoć N.R. Bosne i Hercegovine i N.R. Slovenije, 1957, prvi dio knjige.

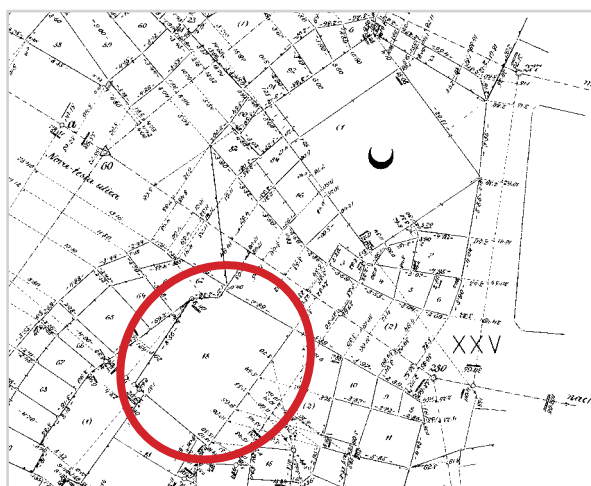
Sl. 59 - Akvarel Tomislava Krizmana koji nije datiran, ali je vjerovatno iz 1937. g.

Na akvarelu su naslikani južni ugao Čekrekčijine džamije, još uvijek skriven neporušenim dućanima, i četvrti dio Nove teste u pravcu zapada. Jasno su uočljive tramvajske uskokolosiječne tračnice uzduž lijevog ruba saobraćajnice, u čijem drugom planu se sa desne strane vide objekat kat. br. XXVII/58, hotel Orient i Besarin han.

Uz desni rub slike vidi se i zapadni kraj Topal Osman-pašinog hana i ulica Oprknj, koja vodi uzbrdo ka Kračulama i trgovištu na Podkovačima, a onda ka Kovačima, Nadkovačima i dalje

Sl. 60 - Korigiranje trase Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša

Sl. 61 - Zidani objekat kat. br. XXV/18 na Baševoj Feldskizze 91

tramvajske pruge Čaršijom, njenim spajanjem sa prugom koja se pružala duž Appelove obale, te odvođenjem niz Čemalušu, odnosno zahtjevom za ujednačavanjem saobraćajnih parametara cijelom dužinom nove saobraćajnice (sl. 60). Krizmanov akvarel svjedoči da je sredinom treće decenije XX st. taj posao postao neodložan, jer su u to vrijeme tramvajske tračnice već obilazile Vijećnicu i bile provučene uz južni rub Nove teste.

Feldskizze 91 (sl. 61), koju je 1905. g. načinio Johann Baše, osim što dokazuje da je do te godine centralni dio Čaršije – dio između ulica Baščaršija, Halvadžiluk i Nova testa – već bio uklonjen, dokazuje i to da su dućani na istočnom uglu raskršća Baščaršije i Nove teste i zapadnom uglu Oprknja i Nove teste već bili korigirani. Kada se to moglo desiti? U traženju odgovora na ovo pitanje od pomoći može biti zidani objekat, koji je Baše na svojoj *Feldskizze 91* označio katastarskim brojem XXV/18. On je izgrađen na mjestu dva omanja dućana, iza čijih leđa su bila dva veća, na planu Čaršije iz 1882. g. označena brojem 19 i 21. Oznake na obje karte vezane su za Novu testu. Zidani objekat postoji i danas, a adresa mu je Telali br. 4.

Na nekim fotografijama načinjenim uzduž Nove teste ovog zidanog objekta nema, ali se u drugom planu vidi Vijećnica. Iz ovog proizlazi da je ovaj objekat podignut iza 1896. g. Ovo opet znači da su radovi cijelom dužinom južne strane trećeg dijela Nove teste okončani iza 1896., a prije 1905. g.

“Bašeova skica br. 91” svjedoči i da do 1905. g. na suprotnoj strani ulice još uvijek nije bilo intervencija te vrste. “Dotjerivanje u liniju” sjevernog trotoara dogodilo se mnogo kasnije, ali je teško utvrditi kada. Izgleda da se to desilo u godinama pred Drugi svjetski rat.

Postoji fotografija datirana 12. aprila 1933. g., uz čiji desni rub se jasno vide nekorigirani dućani (sl. 62). Oni, dakle, ni do te godine nisu bili porušeni.

A kada se to desilo, dva dućana na sredini jugozapadne fasade Čekrekčijine džamije sasvim su uklonjena, dok su ostali skraćeni paralelno trotoaru. Na južnom uglu džamije svi dućani potpuno su porušeni (sl. 63, uporedi sa sl. 59). Tako je osim jugoistočne, od dućana “oslobođena” i polovina jugozapadne strane džamije, čime je kontekstualna vrijednost urastanja ovog monumentalnog objekta u jedan izuzetan ambijent značajno i nekritički¹³⁸ dodatno¹³⁹ umanjena.

Zašto je korigiranje sjeverne strane trećeg segmenta Nove teste kasnilo za korigiranjem južne strane nekih četrdesetak godina?

Odgovor na ovo pitanje je slojevit i višeznačan.

Presudan uticaj na ukupan tok događaja imao je Prvi svjetski rat i prestanak vladavine Austro-Ugarske ovim krajevima. Raspadom velikog evropskog carstva sa ovih prostora naglo su, jednako kako su i započeli 1878. g., zamrli opći društveni zamah i napredak. Prosperitetna zbivanja prekinuta su praktično u svemu, pa tako i u građevinarstvu, koje je zahvatila letargija i hronični nedostatak finansijskih sredstava. Bosna i Hercegovina nije mogla sama iznaći

¹³⁸ Krajem XIX i početkom XX st. nauka o zaštiti i revitaliziranju graditeljskog nasljeđa na prostorima Bosne i Hercegovine bila je u povojima, gotovo nepoznata. Zbog toga se odnos prema toj problematici svodio na stav osviještenih pojedinaca, a ne odgovarajućih institucija.

¹³⁹ Pogledati str. 119 i 120 ove knjige, na kojima autori nešto detaljnije iznose *svoje pretpostavke* o mogućem okruženju Čekrekčijine džamije prislonjenim dućanima, odnosno o tome koliko njih je vremenom i različitim graditeljskim zahvatima moglo biti uklonjeno.

Sl. 62 - Dućani uz južni ugao Čekrekčijine džamije do 1933. g. još uvijek nisu bili porušeni.

Do te godine su svi dućani između Nove teste i Kasapa gornjih, osim objekta kat. br. XXVII/58, već bili uklonjeni.

Sl. 63 - Jugoistočna strana i južni ugao Čekrekčijine džamije danas

novce za ono što je koliko do jučer financijski podupirala moćna evropska monarhija. Tako je i problem konačnog korigiranja saobraćajnog profila ulice Nova testa, po novom Petra Kočića, ostavljen za neka bolja buduća vremena.

Pitanja koja se danas nameću u vezi sa ovom saobraćajnicom su sljedeća:

- Ako dućani uz južni ugao Čekrekčijine džamije nisu bili porušeni četrdesetak godina, da li su to kasnije uopće morali biti?
- A ako već jesu, zar trasa Nove teste nasuprot i uzduž hana Topal Osman-paše nije mogla biti izvedena za nijansu drugačije?
- Zar se u tu svrhu nije moglo iskoristiti zemljište na kojem je bio davno porušeni han Hadži Derviša Halača, odnosno kasnije – iza Drugog svjetskog rata – skladišta građevinske firme Sedrenik?
- I na kraju, zar se posmatrani dućani ne bi mogli još uvijek obnoviti u formi koja bi bila prilagođena današnjim funkcionalnim i prostorno-saobraćajnim okolnostima (vidi ponovno sl. 63), načinom kojim je to na Čaršiji urađeno i 1983. g., ili sličnim.¹⁴⁰
- Zar je definitivno kasno da se Čekrekčijinoj džamiji vrati nešto od njene oduzete kontekstualne ljepote i monumentalnosti?

U zaključku se može reći da je opisanim zahvatima Nova testa, nakon 1993. g. ulica Telali, dobila gabarite kakve ima i danas. Objekti na njene obje strane od početka XX st. minimalno su se mijenjali. Činjenica je da su neki, poput objekta Halačevića u njenom središnjem dijelu, porušeni, ali, srećom, njihove lokacije

¹⁴⁰ Kratak stručni osvrt na revitaliziranje Sarajevske čaršije vidi u:

Sanković-Simčić, Vjekoslava: *Revitalizacija graditeljske baštine*, Sarajevo, Naša riječ, 2000, str. 59 do 64.

nisu napadnute nedozvoljenom gradnjom. To omogućava obnovu ove saobraćajnice u gotovo autentičnom obliku kakav je imala krajem XIX i početkom XX st., odnosno u vrijeme gradnje Vijećnice. U kom obimu i na koji način bi to trebalo napraviti – to mora biti predmetom detaljne stručne analize. U tom smislu nipošto se ne bi trebalo i smjelo žuriti niti sa uklanjanjem Beledije i nekoliko austrougarskih objekata izgrađenih od nje ka Čaršiji. Trebalo bi ostaviti sve nataložene slojeve, osim pojedinih gradnji koje drastično mijenjaju ukupan ambijentalni sklad Sarajevske čaršije. One degradiraju njen integritet, opći kontekst i, što je posebno značajno, vizuelnu, a time i suštinski važnu organsku povezanost sa amfiteatralnim okruženjem. O tome su pojedini autori već pisali, apostrofirajući Rizvanbegovića kuću na uglu Obale i Abadžiluka i zgradu Jakub-pašina vakufa u Patkama¹⁴¹. U tu kategoriju sasvim sigurno spada i dvospratnica na spoju Kovača i današnje ulice Safvet-bega Bašagića.

Potrebno je naglasiti da bi osnovni determinirajući faktor prilikom obnove Topal Osman-pašine džade / Nove teste / Telala trebalo biti vraćanje i očuvanje memorije mjesta ovom mikrolokalitetu.

Pritom se ne misli na neku drevnu memoriju mjesta, jer ju je zbog nedostatka egzaktnih saznanja nemoguće vezati za neki tačan vremenski period na koji bi se pozivala - npr. na vrijeme pred sami upad *Eugena Savojskog* (Eugen von Savoyen, 1663-1736) u Sarajevo (1697. g.) ili neki sličan. Moguće je, međutim, obnoviti memoriju mjesta referirajući se na najstarije razdoblje za koje ima dovoljno podataka, a to je upravo ono kojim se ova knjiga bavi.

¹⁴¹ Bejtić, Alija: *Stara sarajevska čaršija jučer danas i sutra - osnove i smjernice za regeneraciju*, Sarajevo, Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajevo, 1969, str. 63 do 65.

9.- Izgled Nove teste između 1893. i 1896. g.

Probijanje Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do istočnog početka ulice Čemaluša, i to kroz samo središte Sarajevske čaršije, za posljedicu je imalo značajne promjene mikrolokaliteta i u urbanističkom i u arhitektonskom i u oblikovnom smislu. Probijanjem je uspostavljena saobraćajnica kojoj u Čaršiji širinom i artikuliranošću parametara nije bilo slične. Izvedena po pravcu i potpuno pravilnih trotoara, općom ekspresijom je odudarala i od mimetički položenih mahalskih sokaka i od krivudavih čaršijskih uličica. Bio je to prvi arhitektonsko-urbanistički dah Evrope koji je prostrujao ovim dijelom Sarajeva.¹⁴²

Kako je izgledala nova saobraćajnica? Kakav dojam je ostavljala na ljude, a kako je uticala na okolni ambijent? Kakvi su bili novouspostavljeni prostorni odnosi i kako su se odrazili na svoje bliže i dalje okruženje?

Odgovor na ova pitanja usložnjava činjenica da je prostor, posmatran u fizičkom smislu, jedan od osnovnih faktora koji određuje, a vrlo često i diktira ponašanje živih bića.

Dodatno, **izgrađeni** prostor, kao specifična kategorija svojstvena samo¹⁴³ čovjeku, u analizu ubacuje i mnoštvo dodatnih faktora,

¹⁴² Slično je moguće tvrditi i kada je u pitanju reguliranje Miljacke i izgradnja njenih novih obala. Ipak, taj građevinski zahvat, koji je započeo neposredno nakon probijanja trećeg dijela Nove teste, odvijao se u značajno dužem vremenskom periodu i okončan je kasnije.

¹⁴³ Izgrađenim prostorom služe se i pojedine vrste životinja poput davora, mrava, pčela, itd. To je uticalo na njihovo socijaliziranje i život u grupama. Ipak, za razliku od čovjeka, kod kojeg je to posljedica svjesnog djelovanja, kod životinja je riječ o nagonskom tj. urođenom ponašanju.

karakterističnih samo za ljudsko biće kao visoko socijaliziranu jedinku i njegovo ponašanje.

Promišljanje i donošenje zaključaka o prostornim odnosima predstavlja zato višeslojan i iznimno složen proces. Problem je utoliko izraženiji jer je, u obrnutom smislu posmatrano, oblikovanje prostora neodvojivo od ljudskog bića i suštinom je njegovog postojanja. Riječ je o cikličnom procesu u okviru kojeg:

- čovjek gradi prostor
- izgrađeni prostor artikulira čovjeka
- čovjek gradi prostor itd.

Izgled Nove teste je iz gore navedenih razloga od izuzetnog značaja. On bi trebao ponuditi odgovor na pitanje da li je probijanje nove saobraćajnice srcem Čaršije ostavilo traga na postojećim, davno uspostavljenim društvenim odnosima na tom sarajevskom mikrolokalitetu, ili nije.

Otkrivanje fizičkog izgleda Nove teste predstavlja ozbiljan problem. Moguće ga je ustanoviti samo detaljnom analizom raspoloživog fotografskog materijala, a najlakše prikazati fasadnim nizovima. Međutim, iscrtavanje fasadnog niza bilo koje grupe građevina zahtijeva obilje informacija.

Kada su u pitanju fasadni nizovi Nove teste na potezu od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša, a jednako je i za njena tri starija dijela, prisutan je, kao uostalom za sve ostale lake gradnje Čaršije, hroničan nedostatak egzaktnih, posebno grafičkih podataka, kakvi su tlocrti objekata, njihovi presjeci, fasade, detalji i sl. Stoga

je ove fasadne nizove moguće rekonstruirati samo poređenjem niza historijskih fotografija urađenih iz različitih uglova, a i tada samo približno. Naime, rekonstruiranje i iscrtavanje fasadnih nizova uobičajeno se radi tako da ih se prikazuje kakvim su bili u jednom datom momentu, odnosno u jednom jasno definiranom vremenskom presjeku.

Kada su u pitanju fasadni nizovi Nove teste, to u principu neće biti moguće. Tome je više razloga.

Prvi je vezan za činjenicu da nije riječ o suvremenim, već o historijskim fasadnim nizovima. Za njih nije dovoljno izaći na lice mjesta i premjeravanjem, fotografiranjem ili drugim načinima elektronskog snimanja, npr. LiDAR-om, zadokumentirati trenutačno stanje objekata. Umjesto toga je na osnovu različitih historijskih dokumenata – pisanih i slikovnih – potrebno dostupnim naučnim metodama ustanoviti kakvi su bili i kako su izgledali.

Drugi proizlazi iz toga da je najvažniji izvor informacija – slikovni materijal – vremenski veoma nepovoljno raspoređen. U Bosni slikarska djela u vrijeme nastanka prve i druge, kao i gradnje treće dionice Nove teste uopće nisu bila rađena, a fotografija, kao metod vizuelnog bilježenja različitih prizora, uopće nije postojala.

Treći je vezan za izrazitu vremensku heterogenost slikovnog materijala. Iako su i fotografije i slikarska djela za posljednju dionicu Nove teste, jednako kao i za prethodne tri, načinjene tek po dolasku Austro-Ugarske u ove krajeve, ipak je taj proces razvučen na vremenski period od neka tri i po desetljeća. Vremenski odmak od tog perioda od preko stotinu godina stvara utisak da to nije mnogo, pa zato ni toliko važno. Međutim, kada se pogledaju

fotografije nekog objekta načinjene u razmacima od po desetak ili čak manje godina, vidi se da je on na jednoj bio gotovo nov, na drugoj u derutnom stanju, da je na trećoj bio zatvaran ćefencima, na četvrtoj staklenom stijenkom, na nekim fotografijama bio je pokriven šindrom, na nekim limom, na nekim opet ćeramidom itd. S obzirom na posmatrana zbivanja, stvari idu toliko daleko da je na fotografijama načinjenim u razmaku od samo nekoliko godina nekih dućana bilo, a potom više uopće ne. Slično je i kad su u pitanju grupacije objekata, pa čak i cijeli dijelovi Čaršije.

Sve navedeno značajno je otežalo rad i onemogućilo rekonstrukciju izgleda fasada vezanih za jedan određeni trenutak. U slučaju Nove teste može se reći samo to da je ona kao na skicama izgledala između npr. 1893. i 1896. g.

U jednoj tako osjetljivoj i slojevitoj situaciji postavlja se pitanje odakle započeti rad? Da li to učiniti od posljednje izgrađene dionice ili od one koja je najčešće fotografirana? I koji objekat uzeti za početak?

S obzirom na najmanji vremenski odmak i najveću količinu podataka koji stoje na raspolaganju, logično je da bi rad nabolje bilo započeti posljednjom izgrađenom dionicom, onom od Čekrekčijine džamije do Čemaluše.

Uprkos nespornoj logici zadnjeg argumenta, ipak se čini da je prostorni pristup analizi posmatranog problema bolji. Naime, ustanovljavanje izgleda fasadnih nizova s obzirom na njihovu starost rezultiralo bi preskakanjem sa jednog na drugi segment Nove teste, što bi kod čitaoca moglo izazvati prostorno-vremensku pometnju. Stoga je najbolja opcija kretanje prostornim slijedom, i to počevši od Šeherehajine ćuprije i Mustaj-pašinog mejdana ka Čemaluši.

10.- Fasadni nizovi Nove teste na prvoj dionici: od Šeherćehajine ćuprije i Mustaj-pašinoj mejdana do istočnog početka Kračula

Dio Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do početka Kračula najstariji je dio današnjih Telala. Nastao je kad i Sarajevo, a lako je moguće i prije¹⁴⁴, u vrijeme dok grad nije bio administrativno objedinjen i sastojao se od zasebnih raštrkanih malih naselja, koja će kasnije biti njegovim mahalama.

Vijekovima je taj dio Telala bio jedan od glavnih ulaznih pravaca ka Sarajevskoj čaršiji iz pravca istoka. Vjerovatno je oko 1837. g. dobio naziv Mustaj-pašinoj mejdan, a u svrhu obilježavanja imenovanja pašom velikaša Mustaj-bega Babića, na čijem imanju se nalazio.

Babići su u Sarajevo došli sredinom XVIII st. sa Glasinca i naselili se u Mufti Sulejmanovoj mahali. Po njima je ona kasnije nazvana Babića baščom.¹⁴⁵ Odatle se dio njihovih sarajevskih imanja protezao preko Miljacke, kroz veći dio Muslihudin Čekrekčijine mahale, pa sve do Čekrekčijine džamije.

Odmah na početku postavlja se pitanje odakle početi crtati fasadne nizove tog dijela Telala, odnosno, da li u njih uključiti Miljacku i Šeherćehajinu ćupriju.

Postavljeno pitanje je opravdano iz najmanje tri razloga. Prvi je taj da je Miljacka bila nerazdvojnim dijelom Sarajevske čaršije, pa su duž njenih obala egzistirale mahale i pojedine čaršijske grupacije, tj. čaršije, poput npr. Tabačke, smještene između stare Drvenije i

¹⁴⁴ Vidi: *ova knjiga, Poglavlje: 7.- Nastanak ulice Telali*, str. 39.

¹⁴⁵ Lavić, Osman: *Mustafa-paša Babić i njegova rukopisna ostavština*, /, ANALI GHB, 2013, str. 60.

Latinske ćuprije. Drugi je vezan za činjenicu da su se promjene fizičke strukture Mustaj-pašinoj mejdana neposredno odražavale i na sve karakteristike Šeherćehajine ćuprije. Treći razlog leži u tome što je ova ćuprija povezivala i dijelove imanja Babića na različitim stranama rijeke, pa je Mustaj-paša Babić, u to vrijeme miralaj bosanski, nakon velikog povodnja u Sarajevu 1843. g., kada je nadošla Miljacka porušila “dvije kule” ćuprije uz desnu obalu, dao ih vlastitim sredstvima obnoviti.¹⁴⁶

S obzirom na tri navedena razloga, odgovor na postavljeno pitanje može biti samo pozitivan. Dodatno i zbog toga što je nemoguće zamisliti funkcioniranje Mustaj-pašinoj mejdana, Nove teste i Kračula bez njihove prirodne veze sa Šeherćehajinom ćuprijom i, preko nje, sa Alifakovcem i Carigradskim drumom.

10.1.- Južni fasadni niz Nove teste od Čeherćehajine ćuprije do istočnog početka Kračula

Iako nominalno ne pripada ovoj ulici, fasadni nizovi Telala započinju Šeherćehajinom ćuprijom.¹⁴⁷ To je kameni most na samom ulasku u sarajevsku kotlinu, čije tačno vrijeme izgradnje nije poznato.

¹⁴⁶ Lavić, nav. dj., str. 63, sa pozivanjem na:

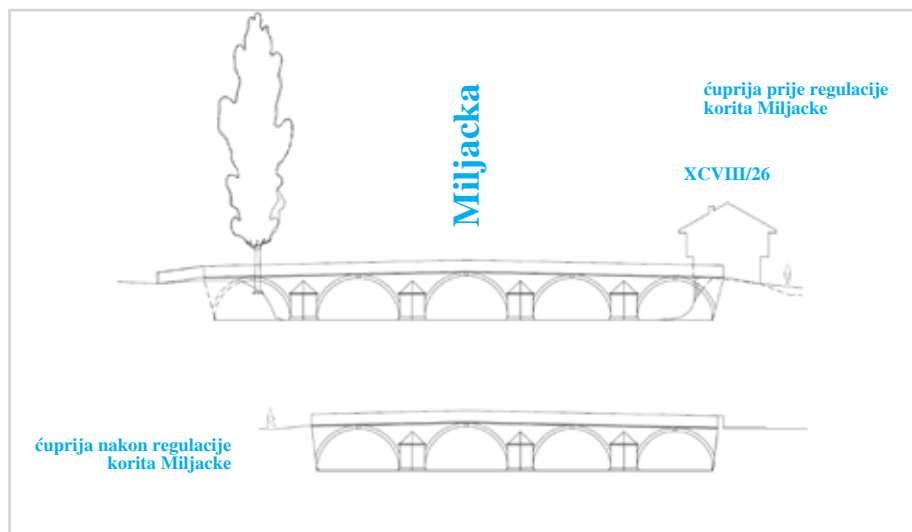
Kemura, Sejfudin: *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Sarajevo, -, 1913, str. 105.

¹⁴⁷ Više o Šeherćehajinoj ćupriji vidi u:

Čelić, Džemal i Mehmed Mujezinović: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 1998, str. 109 do 117.

Sl. 64 - Fotografija Šeherćehajine ćuprije prije otpočinjanja regulacije korita Miljacke. Naziru se krajnja lijeva (četvrta) kula mosta i peti luk

Sl. 65 - Približan izgled uzvodne strane (fasade) Šeherćehajine ćuprije prije otpočinjanja regulacije korita Miljacke (gore) i po njegovom okončanju (dolje)

Danas most posjeduje četiri lučna otvora. Smatra se da ih je izvorno imao pet, te da je peti otvor – krajnji lijevi – zazidan u nasipu iza obalnog zida prilikom regulacije korita Miljacke.

Izgleda da ne postoji niti jedna fotografija iz vremena prije regulacije rijeke na kojoj se peti otvor ćuprije može jasno i nedvosmisleno razaznati. Njegovo postojanje ipak potvrđuje samo na rijetkim slikama djelomično vidljiva krajnja lijeva (četvrta) kula mosta i dužina izvornog korkaluka prije nego je i on porušen, a koji je na lijevu obalu prelazio približno za dužinu “skrivenog” otvora. Na sl. 64 čak se uz četvrtu kulu nazire i silueta petog luka, zaklonjena stablom jablana i poljskim WC-om. Kontrastni odbljesak rijeke, koji bi pomogao jasnijem sagledavanju spornog detalja, sprečava riječni nanos, koji na tom mjestu dotiče krajnju lijevu kulu mosta.

Približan izgled uzvodne strane Šeherćehajine ćuprije iz vremena prije i vremena nakon regulacije korita Miljacke prikazan je na sl. 65.

Premda Šeherćehajina ćuprija, takva kakva je i danas, predstavlja izvanredno neimarsko djelo, jasno je da je regulacijom obala i “gubitkom” jednog luka u značajnoj mjeri izgubila na svim svojim odlikama. Bitno joj je umanjena monumentalnost, poremećene su joj proporcije, narušene simetrija i kompozicija, izmijenjeno mjerilo izgradnjom okolnih objekata, dominirajući odnos prema okruženju nije ni izbliza kakav je bio i sl... (vidi i sl. 69 i 71).

Izvjerno je da bi, uz male žrtve¹⁴⁸, peti luk otkopavanjem mogao biti vraćen Šeherćehajinoj ćupriji. Upravo u tom pravcu išla je

¹⁴⁸ Dovoljne bi bile npr. male izmjene obalnog zida uz Inat kuću, malo korigiranje saobraćajnice koja vodi ka Alifakovcu, smanjenje obližnjeg parkinga i sl.

ideja jednog od natječajnih radova na arhitektonskom konkursu organiziranom 2001. g., kojim se tražilo rješenje lijeve obale Miljacke u toj zoni.¹⁴⁹

10.1.1.- Južni fasadni niz Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do istočnog početka Kračula prije izgradnje Vijećnice

Fotografije južnog fasadnog niza Mustaj-pašinog mejdana na potezu od Šeherćehajine ćuprije do istočnog početka Kračula iznimno su rijetke. Većinom je riječ o panoramama Grada – najčešće načinjenim iz okoline Jajce kasarne – kojima je zahvaćena i ta ulica, a na kojima se njene pojedinačne gradnje veoma teško razaznaju. Vjerovatno najbolja fotografija mikrolokaliteta napravljena je sa alifakovačkog greblja (sl. 66). Kako je u to vrijeme južni fasadni niz Mejdana pravio lijevu krivinu, kritični objekti, posebno posljednja tri, uhvaćeni su uzdužno, pa se njihove fasade praktično ne mogu razaznati. Izgleda da ne postoji niti jedna fotografiju ili umjetničko djelo na kojima je tih nekoliko kuća prikazano frontalno ili bar iz blizine, pa je moguće tvrditi da je južna strana Mustaj-pašinog mejdana, zajedno sa još nekim čaršijskim ulicama¹⁵⁰, bila među najrjeđe fotografiranim.

Oskudan fotomaterijal pokazuje da se uz samu Šeherćehajinu ćupriju, kao krajnja istočna gradnja Tabaka gornjih, nalazila omanja jednospratna kuća kat. br. XCVIII/26 (sl. 67). Od početka Tabaka

¹⁴⁹ Javni, anonimni, anketni i jednostepeni (arhitektonski) konkurs za izradu urbanističko-arhitektonskog rješenja "Bistrik- lijeva obala Miljacke", raspisan 28. 6. 2001. g. od strane Zavoda za planiranje Kantona Sarajevo.

¹⁵⁰ Npr. mali bezimni sokak koji je dijelio centralnu čaršijsku grupaciju, a koji je septembra 1888. g. otkupio Aliaga Prešljo, istočna strana Kračula u pravcu Cicinog i hana Zejnila Murtića, Protina ulica i još neke.

Sl. 66 - Mustaj-pašin mehdan i njegova veza sa Šeherćehajinom ćuprijom

Sl. 67 - Kuća uz Šeherćehajinu ćupriju (kat. br. XCVIII/26) i neoznačeni objekti južnog fasadnog niza Mustaj-pašinog mejdana, prikazani na nereduciranom katastarskom snimku iz 1882. g.

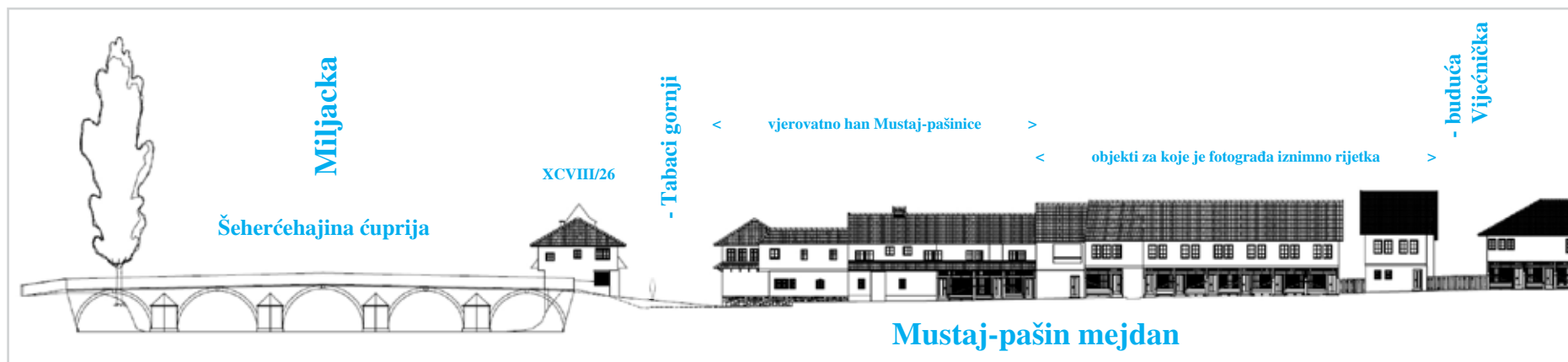

Sl. 68 - Šeherčehajina ćuprija i prva dva u nizu objekata južnog fasadnog niza s desne strane rijeke

gornjih posmatrano u pravcu Čaršije, a u okviru Mustaj-pašinoj mejdana, bio je niz od pet objekata bez katastarskih oznaka. Prvu od spomenutih gradnji moguće je nešto bolje sagledati i proanalizirati sa fotografije br. 68. Ostale se naziru na fotografiji br. 66, pa je moguće da je ovaj fasadni niz približno izgledao kao na sl. 69.

Sve su prilike da za tri posljednja zapadna objekta, prikazana u fasadnom nizu na sl. 69, ne postoji niti jedna kvalitetna fotografija. Ostaje otvorenom i mogućnost da autori ove knjige u svojim pregledanjima arhivske građe na nju (ili njih) jednostavno nisu naišli, čemu se iskreno nadaju. To bi u budućnosti, ukoliko takva fotodokumentacija ipak iskrasne, ostavilo šansu da se i ove gradnje sa sigurnošću prikažu onakvima kakve su uistinu bile.

Dakle, objekat kat. br. XCVIII/26 bio je jednospratna kuća nevelikih dimenzija, koja je u prizemlju imala dućan. Imala je bondručne zidove popunjene ćerpičem, omalterisane preko pletera i obijeljene krečom. Krov joj je bio jednostavan, četverovodni, pokriven

Sl. 69 - Približan izgled južnog fasadnog niza Mustaj-pašinoj mejdana na potezu od Šeherčehajine ćuprije do Vijećničke (današnje ulice Brodac) prije početka gradnje Vijećnice

šindrom. Južna strana nadnosila se nad Miljacku i bila je oslonjena na drvene šipove pobodene u korito rijeke. Ova kuća pripadala je južnom nizu gradnji u Tabacima gornjim.

Pet objekata sjeverne strane Mustaj-pašinoj mejdana na nereduciranoj tabli br. 23-25 geodetskog snimka iz 1882. g. nije bilo označeno katastarskim oznakama (vidi ponovno sl. 67). Zato je nemoguće utvrditi u čijem vlasništvu su bili i kakva im je bila namjena. Ipak neke pretpostavke moguće je formirati na osnovu njihovih osnovnih osobina i morfoloških karakteristika i podataka koji uopćeno govore o lokalitetu. Svih pet objekata bilo je solidne gradnje, bondručnih zidova od ćerpiča, omalterisano i obijeljeno krečom. Krov prvog bio je složeni četverovodni, a ostali jednostavni dvovodni. Svi krovovi bili su pokriveni šindrom, osim posljednjeg zapadnog, koji je, izgleda, bio pokriven ćeramidom.

Hamdija Kreševljaković kaže da se na Mejdanu nalazio han Mustaj-pašiniće. Mogao je primiti 40 ljudi i 15 konja. Dalje navodi: "Sagradio ga je Mustaj-paša Babić između 1832. i 1850. g. U prizemlju bio je podrum i jedan dućan, a na spratu sobe i kafana.¹⁵¹ Po smrti Babića (1857) pripao je njegovoj kćeri Nuri-hanumi"¹⁵²...

¹⁵¹ Kreševljaković, Hamdija: *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957, str. 81 i 89.

¹⁵² Kreševljaković, nav. dj., str. 89.

Ovaj navod Hamdije Kreševljakovića potrebno je uzeti s rezervom. Pošto je u zagradu kao datum smrti (nekog) Babića unio 1857. g., vjerovatno je mislio na Pašino mladeg sina Ahmed Tahir-bega. Naime, Ahmed Tahir-beg, inače neoženjen i bez direktnih nasljednika, umro je te godine i te godine je iza njega provedena ostavinska rasprava. Han je iza Ahmed Tahir-bega mogla naslijediti Nura-hanuma, njegova sestra (a ne kći), udata za Mustaj-bega Sulejmanpašića. Ako je han po njoj dobio ime, ostaje dilema zašto se nije zvao hanom Mustaj-begoviće nego hanom Mustaj-pašiniće, tj. supruge Mustaj-paše Babića, odnosno majke Tahir-bega?!

Ovaj opis podudara se s izgledom prva dva istočna objekta južnog fasadnog niza, koji su bili nešto većih gabarita i naslonjeni jedan na drugog. Prvi je na spratu posjedovao ugaoni čardak u kojem je mogla biti kafana, a drugi ulaz ka unutrašnjem dvorištu, iz kojeg se vjerovatno prilazilo stajama za konje. S desne strane ulaza bili su dućani, ali ih je, s obzirom na veličinu raspoloživog prostora, moglo biti i više od jednoga.

U ovom nizu je bio još jedan veliki objekat koji je po svojim osobinama također mogao biti han. Da li je uistinu bilo tako i da li je taj objekat izgledao kao na sl. 69 u ovom momentu se, sa trenutačno raspoloživom građom, ne može znati.

Dvije kuće u nizu bile su manjih dimenzija. One su sasvim sigurno služile stanovanju, a nepoznato je da li su u prizemlju posjedovale dućane.

10.1.2.- Južni fasadni niz Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do istočnog početka Kračula nakon izgradnje Vijećnice

Sarajevo i njegova memorija mjesta danas su bez Vijećnice nezamislivi. Ona je vremenom postala i kulturnim i vizuelnim i historijskim simbolom Grada.¹⁵³

Podizanje Vijećnice okončano je 1896. g. U vrijeme izgradnje drastično je odudarala od svog okruženja, u koje se nije uklapala niti po jednom parametru. Njeni gabariti, mjerilo, vizuelni identitet, pseudomaurski stil itd. bili su u potpunoj suprotnosti s okolnim ambijentom.

¹⁵³ Detaljno o Vijećnici vidi u:

Žujo, Valerijan, Ferhad Mulabegović i Smajo Mulaomerović: *Vijećnica*, Sarajevo, Studio Urbing, 2014.

Gradnja Vijećnice započeta je 1894. g. Tome je prethodilo nekoliko značajnih poteza Visoke zemaljske vlade. Naime, zemljište na kojem će biti izgrađena Vijećnica do 1895. g. bilo je u vlasništvu Hajdar-bega Čengića iz Carigrada. U njegovo vlasništvo najvjerovatnije je dopalo ženidbom za neku od kćerki Mustaj-paše Babića.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Tema ove knjige nije genealogija porodice Mustaj-paše Babića. Međutim, kako su autori, tokom rada na knjizi, došli do podataka o Pašinoj porodici koji nisu nigdje objavljeni ili to bar nije učinjeno na jednom mjestu, smatraju da nije zgoreg spomenuti ih.

Naime, prema Osmanu Laviću, Mustaj-paša Babić imao je (za života) dva sina i sedam kćeri (vidi i podnožne napomene br. 150 i 157).

Sinovi su mu bili Ibrahim Edhem-beg i Ahmed Tahir-beg, a kćeri Almasa, Nurija, Merjem, Ašida, Sadija, Derviša i Esmā. Sve su se udale za ljude iz viđenijih porodica. Almasa je otišla u Kapetanoviće, Mejrem u Dženetiće, Nurija u Sulejmanpašiće, Šemsa u Fadilpašiće, preostale u Rizvanbegoviće, Čengiće itd.

Ime Šemse ne spominje se u tekstu Osmana Lavića o Mustaj-paši Babiću. Međutim, ime Šemse, zajedno sa imenom Nurije, navodi se u ZK izvatku u kojem su pobrojani nasljednici iza najstarije Pašine kćerke Almasa-hanume. Ko je mogla biti Šemsa-hanuma?

Na molbu autorā ove knjige, gosp. Osman Lavić, direktor Gazi Husrev-begove biblioteke, ponovno je pregledao zapisnike ostavinskih rasprava iza Mustaj-paše Babića (arhiv GHB). Ustanovljeno je da se u okviru rasprave vođene u Bursi spominje njegova kćerka Sadija, a čijeg imena nema u ostavinskoj raspravi iz Sarajeva. U ostavinskoj raspravi iz Burse navodi se i to da je dio imetka ostavljen supruzi, koja je u tom momentu bila trudna. Lako je moguće, dakle, da je dijete koje je Pašinića rodila po smrti muža bilo djevojčica, da joj je dato ime Šemsa, da je bila osma Pašina kćerka, da je bila blizu dvadeset godina mlađa od najstarijih sestara Almase i Nurije, te da je ona kasnije (1907. g.) naslijedila dio imetka iza Almase.

Vremenski slijed odgovara iznesenoj pretpostavci. Ako je Šemsa-hanuma rođena odmah po ostavinskoj raspravi u Bursi, dakle 1853. ili 1854., ona je 1907. g. imala 53 ili 54 godine, a Almasa-hanuma istovremeno, u vrijeme smrti, oko 74.

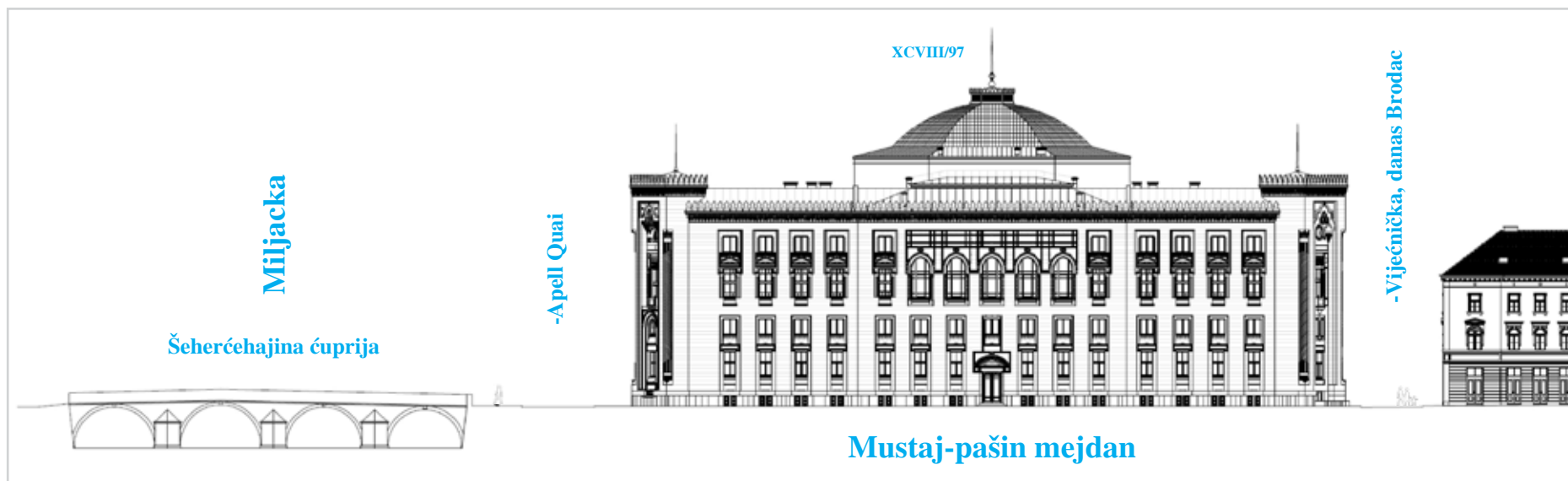
Inače, ostavinska rasprava iza Mustaj-paše obavljena je 1853. g. u Bursi, te 1855. g. u Sarajevu za imetak u Bosni. Vrijednost prvog bila je 18.402, a drugog 192.180 groša. Najveći dio naslijedila je njegova supruga Fatima Kanita-hanuma.

To zemljište, temeljem nacrtā odobrenog po Visokoj zemaljskoj vladi dana 19. juna 1891. g. i temeljem naredbe Visoke zemaljske vlade od 4. aprila 1894. g., uknjiženo je u korist Gradske uprave Sarajevo. Nije poznato da li je sporno zemljište bilo ekspropirano ili je Hajdar-begu bilo plaćeno. S obzirom na odnos tadašnjih vlasti prema privatnoj imovini, izvjesnija je bila druga mogućnost.

Zemljišna parcela namijenjena podizanju Vijećnice označena je katastarskim brojem XCVIII/97. Po okončanju gradnje, Vijećnica je, zajedno sa Beledijom i novoformiranom Vijećničkom ulicom, unesena u dopunjeni nereducirani katastarski snimak Grada iz 1882. g. (sl. 70). Na njemu se vidi da su se desile značajne promjene na Mustaj-pašinih konacima, ali jednako tako, posebno pojavom Inat kuće, i na drugim okolnim objektima.

Sl. 70 - Promjene unesene u prvobitni nereducirani katastarski snimak iz 1882. g. koje su se na terenu desile od momenta njegovog uzimanja do oko 1896/1897. g. (uporedi ovu sa sl. 67)

Sl. 71 - Izgled južnog fasadnog niza Mustaj-pašino mehdana na potezu od Šeherehajine ćuprije do Vijećničke ulice – današnje ulice Brodac – nakon izgradnje Vijećnice

Nakon izgradnje Vijećnice južni fasadni niz Mustaj-pašino mehdana na potezu od Šeherehajine ćuprije do Vijećničke ulice, današnje Brodac, izgledao je kao na sl. 71 i do danas je ostao nepromijenjen.

Poređenje gornje i sl. 69 svjedoči o obimu i dramatičnosti promjena koje su se desile u samo nekoliko godina na Mustaj-pašino mehdanu. Opći identitet mikrolokaliteta, s obzirom da je orijentalni tip gradnje zamijenjen zapadnoevropskim, postao je praktično neprepoznatljiv. Uvedeno je sasvim novo mjerilo, pri čemu je ono blisko čovjeku zamijenjeno monumentalnim. Vizuelni izražaj simplificiranim, elementarnim arhitektonskim formama zamijenjen je novim, kitnjastim i punim ukrasa, odnosno je arhitektura jednostavnih, kristalno čistih i jasnih masa ustupila

mjesto stilskoj.¹⁵⁵ Došlo je do promjena u proporcijama, ritmu, kontrastiranju, materijalima, načinu njihove upotrebe... jednom riječju ukupnom arhitektonskom riječniku i filozofiji itd.

Iako sama ne pretjerano izmijenjena, Šeherehajina ćuprija također je osjetila ozbiljne posljedice.¹⁵⁶ U novom okruženju u mnogim svojim elementima i karakteristikama prestala je biti ono što je bila u starom.

¹⁵⁵ Tokom upravljanja Austro-Ugarske Bosnom i Hercegovinom u Sarajevu se gradilo različitim arhitektonskim stilovima, počev od pseudomaurskog stila, preko bosanskog sloga do secesije itd. O tome vidi više u:

Kurto, Nedžad: *Sarajevo MCDLXII-MCMXCII*, SARAJEVO, OKO grafičko izdavačka kuća d.d., 1997.

¹⁵⁶ Vidi: str. 70 ove knjige.

10.2.- Sjeverni fasadni niz Nove teste od Šeherćehajine ćuprije do istočnog početka Kračula

Fotografije objekata u sjevernom fasadnom nizu Mustaj-pašinoj mejdana, ukoliko se izuzmu konaci Mustaj-paše Babića, također su iznimno rijetke.

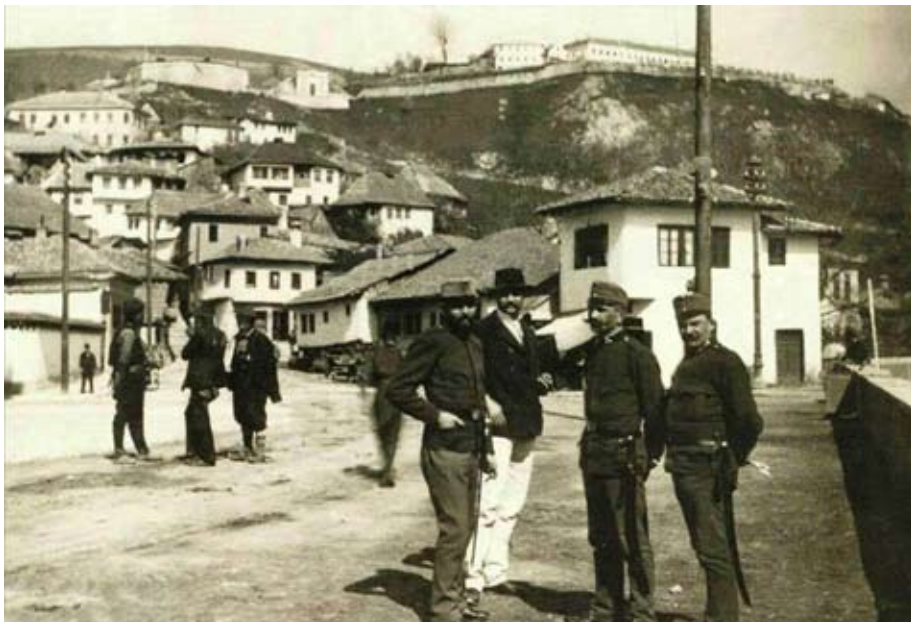
Slično južnom, može se reći i da je sjeverni fasadni niz tog sokaka, posmatrano od istoka ka zapadu, počinjao Šeherćehajinom ćuprijom. Nastavljao se izduženom gradnjom koja je bila označena sa kat. br. XCVIII/23, a koja je kasnije, izgradnjom Nove teste, pripala Mustaj-pašinoj cesti. Njena funkcija nije poznata, ali je, s obzirom na svoj položaj, veličinu i karakterističnu morfološku strukturu, mogla biti han.

Ispred se “iznenada pojavio” omanji, jednospratni objekat, kojeg na fotografijama pripreme lokacije za gradnju Vijećnice iz 1892. i 1893. g. nema, a koji je jedini u okruženju udovoljavao historijskim činjenicama vezanim za čuvenu Inat kuću.

Inat kuća i legenda o njoj

Inat kuća se, kada je riječ o geodetskim podlogama bilo koje vrste, po prvi put javlja na dopunjenom nereduciranom katastarskom snimku iz 1882. g. i to označena brojem XCVIII/31 (sl. 72 i vidi sl. 70). Na nedopunjenom, starijem snimku, nema je. Umjesto nje uočljiva je samo prazna istoimena katastarska čestica (vidi ponovno sl. 67, ali i sl. 64 i 68). Iz svega proizlazi da je objekat na njoj izgrađen negdje između 1892. ili 1893. i 1896. g.

Jedna od čuvenih romantiziranih sarajevskih legendi kaže da je Inat kuća bila na desnoj obali Miljacke i to u vlasništvu nekog

Sl. 72 - Istočni početak sjevernog fasadnog niza Mustaj-pašinoj mejdana – a zapravo početak istočne strane Mustaj-pašine ceste – odmah po izgradnji Vijećnice. Prvi objekat iza austrougarskih vojnika je Inat-kuća

Benderije. Legenda dalje tvrdi da on nije dozvolio rušenje kuće u svrhu oslobađanja lokacije za izgradnju Vijećnice, nego je, inateći se, da bi dao svoj pristanak, zahtijevao njeno prenošenje – i to ćerpič po ćerpič – na drugu obalu rijeke.

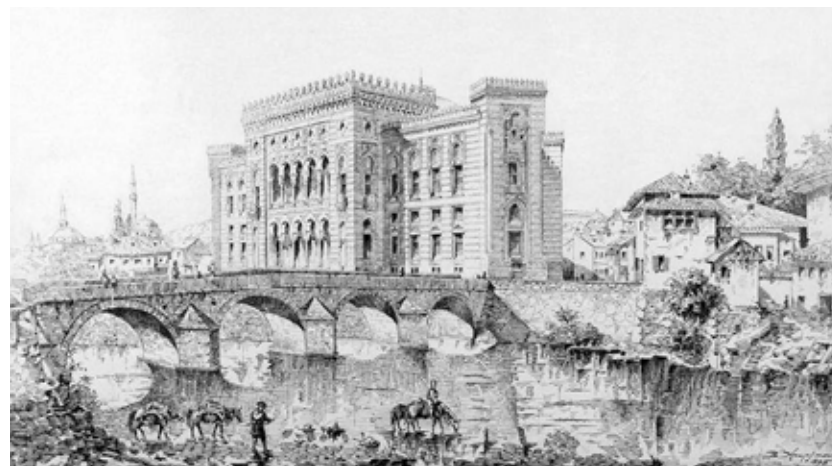
Manjkavost ove legende leži u činjenici da je Inat kuća bila uzvodno od Šeherćehajine ćuprije – što se jasno vidi na grafici Bartolomea Knopfmachera (*Bartolomeo Knopfmacher*, 1873-1949) iz 1896. g. (sl. 73¹⁵⁷) – pa ni na koji način nije mogla smetati izgradnji Vijećnice, koja je u odnosu na most podignuta nizvodno i za koju je zemljište otkupljeno, kako je već rečeno, od Hajdar-bega Čengića.

Mnoge fotografije pokazuju da je i nakon izgradnje Vijećnice Inat kuća jedno vrijeme ostala na svom mjestu (sl. 74). Njeno kasnije prenošenje na drugu obalu Miljacke također nije u potpunosti odgovaralo tvrdnjama iz legende. Ona uistinu jeste bila prebačena na drugu obalu rijeke, ali je u odnosu na prvobitnu dispoziciju to učinjeno – kako to arhitekti imaju običaj kazati – “u ogledalu”. Uz to su prozorski otvori u značajnoj mjeri izmijenjeni i ispremješteni, a slično se desilo i sa vratima. Ipak, najveća promjena odnosi se na doksat, koji je na izvornom objektu dijagonalno zahvatao zapadni ugao i bio je zidan. Na prebačenoj je gradnji postao južnim uglom, a zidana konstrukcija zamijenjena je drvenom oktogonnom, sa pet ploha izbačenim izvan fasade. O izmjenama unutrašnje dispozicije teško je govoriti, jer nisu sačuvani podaci o prvobitnoj.

Možda je dio legende o Benderijinom inatu i tačan, ali je njegovo jogunjenje prije moglo biti vezano za kasniju izgradnju tramvajske

¹⁵⁷ Grafika Bartolomea Knopfmachera objavljena je u:

Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und bild, Bosnien und Herzegovina, Wien, 1901, str. 433).

Sl. 73 - Grafika Bartolomea Knopfmachera iz 1896. g. Vijećnica je smještena nizvodno, a Inat kuća uzvodno u odnosu na Šeherćehajinu ćupriju

Sl. 74 - Dovršeni Vijećnica i kej u prvom planu i Inat kuća u sredini fotografije

Sl. 75 - Novoizgrađene tramvajska mimoilaznica i stanica na desnoj i tačno nasuprot njih, na lijevoj obali Miljacke, prebačena Inat kuća, obje uzvodno od ćuprije

Sl. 76 - Konaci Mustaj-paše Babića krajem XIX st.

pruge Appel Quaiom, tj. Obalom – koja je puštena u promet 1. decembra 1897. g. – i posljedično uspostavljanje tramvajske mimoilaznice i čekaonice i to upravo na mjestu njegove kuće (sl. 75).

Konaci Mustaj-paše Babića, kat. br. XCVIII/2 i XCVIII/7

Na suprotnoj strani Mustaj-pašine ceste u odnosu na Inat kuću nalazili su se konaci Mustaj-paše Babića. Tačnije, oni su se nalazili na samom sjevernom uglu spoja Mustaj-pašinog mejdana i Mustaj-pašine ceste. Činili su ih odžak Muhamed-efendije Homarije, Babića kula i avlija sa istočne, (sl. 76) kao i bašče sa zapadne strane odžaka. Na nereduciranom katastarskom snimku iz 1882. g. sve pobrojano, osim bašči, bilo je označeno brojem XCVIII/2. Bašče su bile označene brojem XCVIII/7.

Nije poznato kada je Muhamed-efendija Homarija sagradio odžak. Kula uz odžak izgrađena je oko 1800. g.¹⁵⁸ Podigao ju je Omer-beg Babić, otac Mustaj-pašin, koji je oženio Homarijinu udovicu, pa je odžak dobio u miraz.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Lavić, Osman: *Mustafa-paša Babić i njegova rukopisna ostavština*, /, ANALI GHB, 2013, str. 64.

¹⁵⁹ Postoje različite interpretacije o tome kako je Homarijin odžak došao u vlasništvo Babića. Jedna, autora Osmana Lavića, iznesena je u tekstu. Druga kaže da je pisac turske poezije Mehmed Seid Hajrić, poznat i kao Mehmed (Muhammed) Said Hayri-zade ili Muhamed-efendija Homarija, inače sarajevski kadija, imao kćerku Fatimu-Kanitu. Nju je oženio Mustaj-beg (kasnije paša) Babić, pa je logično da je on, a ne otac mu Omer-beg, dobio u miraz odžak.

U prilog ovome ide i činjenica da je, izgleda, Muhamed-efendija Homarija nadživio Omer-bega Babića, pa njegovu udovicu ni na koji način nije mogao oženiti Omer-beg. Detaljnije vidi u:

Jahić, Mustafa: *Medžmua Bajrama i Mehmeda iz Sarajeva*, u: *ANALI GHB knjiga XXIX-XXX*, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2009, str. 207 i 208.

Homarijin odžak nalazi se uz samu ogradu rezidencijalnog kompleksa. Smješten je u prvom planu, ispred i nešto ukoso ka jugozapadu u odnosu na kulu i od nje je za etažu niži.

Inače, i kula i odžak su bondručne, masivne gradnje, ozidane ćerpičem, omalterisane i obijeljene krečom. Krovovi su im četverovodni, ne pretjerano strmi, pokriveni ćeramidom. Posjeduju mnoštvo prozora prosutih po fasadama, čiji broj i raspored se, posebno na čardaku, zbog ulične buke, vremenom mijenjao (sl. 77 i 78). Zajedno sa zidovima prema ulicama i komšijama zatvarale su kaldrmisanu avliju.

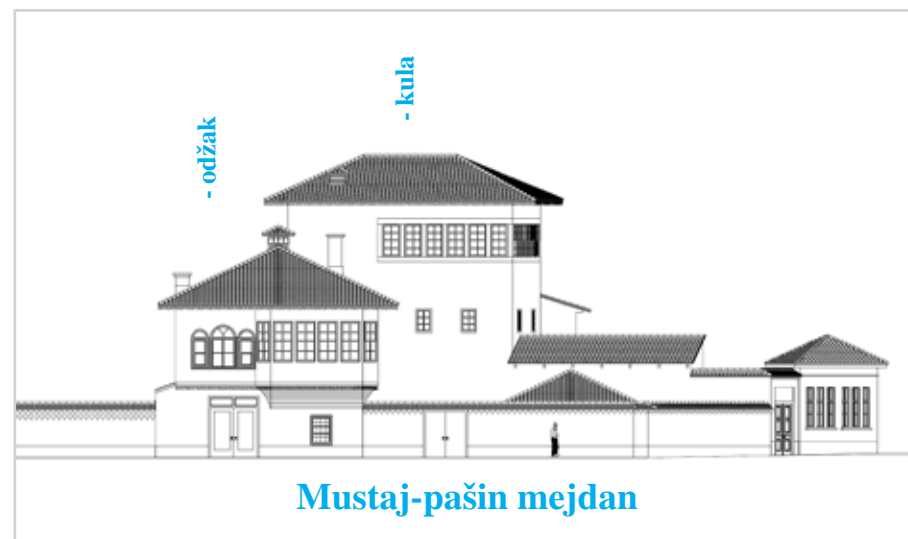
Nakon smrti Mustaj-paše Babića veći dio njegovog imetka¹⁶⁰, uključujući i konake, pripao je njegovoj udovici Fatima Kanitahanumi. Ona je umrla 1887. g., pa austrougarske katastarske knjige bilježe da su ovi objekti od 1886. do 1907. g. bili u vlasništvu najstarije Mustaj-pašine kćerke Almase-hanume, udate za Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka¹⁶¹, kasnijeg gradonačelnika Sarajeva.

Iza Almase-hanume bašče (kat. br. XCVIII/ 7) su naslijedile njene sestre Nurija-hanuma (Nurija) udova Sulejmanpašić i Šemshanuma (Šemsa) udova Fadilpašić. Obje će kasnije svoje dijelove imanja ostaviti djeci. Nakon Drugog svjetskog rata ova katastarska čestica prodajom je prešla i jedno je vrijeme bila u vlasništvu porodice Burek. Od 1961. g. je u državnoj svojini, a zbog svoje

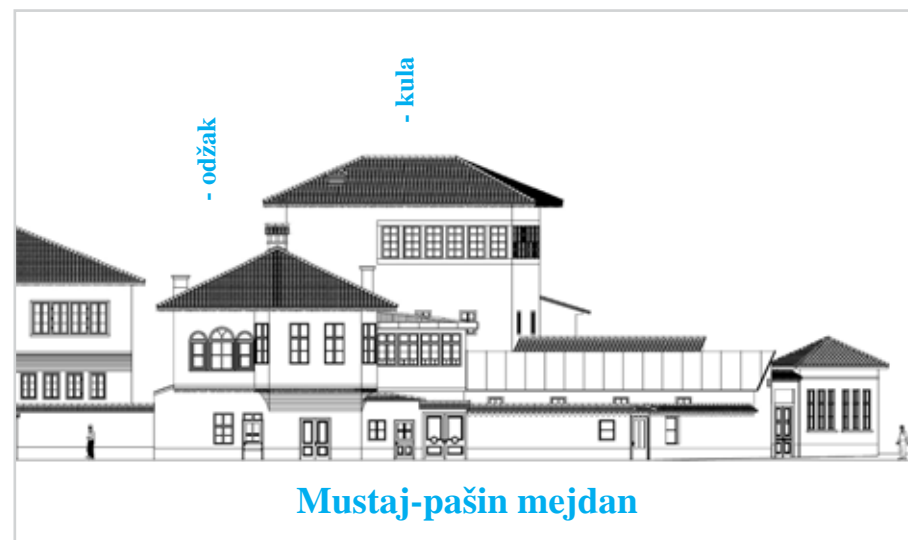
¹⁶⁰ U vrijeme ostavinske rasprave dio imetka Mustaj-paše Babića u Bosni procijenjen je na 192.180 groša. Detaljnije vidi u:

Lavić, Osman: *Mustafa-paša Babić i njegova rukopisna ostavština*, /, ANALI GHB, 2013, str., str. 62.

¹⁶¹ *Uz naše slike*, u: Nada, Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, br. 5, 1. marta 1896, str. 97 i 98.

Sl. 77 - Približan izgled konaka Mustaj-paše Babića osamdesetih godina XIX st.

Sl. 78 - Približan izgled konaka Mustaj-paše Babića dvadesetih godina XX st.

historijske vrijednosti 1969. g. bila je upisana u registar spomenika kulture.

Konake (kat. br. XCVIII/2) je Almasa-hanuma 1900. g. prepisala muževom sinu iz prvog braka Riza-begu Kapetanoviću. Po njegovoj smrti oni su 1932. g. podijeljeni među njegovim sinovima, Džemil-begom i Mehmed-begom. Danas su suvlasnici ove katastarske čestice porodice Memović, Pirić i porodica poznatih sarajevskih kazandžija Jabučar. Naime, Hadži Asim Jabučar je 1957. g. odžak kupio od Ismetage Nikšića.¹⁶² Objekti su zbog svoje historijske vrijednosti 1968. g. bili upisani u registar spomenika kulture. Trenutačno nisu na listi Komisije za zaštitu graditeljskog nasljeđa Bosne i Hercegovine, što je rezultiralo time da se namjena kule u posljednjih nekoliko godina nekoliko puta mijenjala. Bila je stambeni objekat, potom je pretvorena u ambasadu, a danas je hotel. Ovo, s obzirom na suvremene teorije o zaštiti graditeljskog nasljeđa, i nije toliko negativno.¹⁶³ Ipak, odluke o tome šta, kako i na koji način u ovakvim slučajevima raditi trebaju donositi nadležna stručna tijela i strukovne ustanove, umjesto što je to prepušteno nahođenju zainteresiranih, u principu nedovoljno upućenih, a u pravilu subjektivnih i veoma ambicioznih pojedinaca.

Mustaj-pašini konaci, uključujući avliju, jedan su od najistaknutijih i najljepših primjera orijentalne bosanske arhitekture, a uz to su i

¹⁶² Podatak dobijen u intervjuu sa Hadži Nasirom Jabučarem, sinom Asimovim.

¹⁶³ Arhitekta Andrea Bruno, rodonačelnik teorije o mogućoj primjeni novih autentičnosti prilikom revitaliziranja graditeljskog nasljeđa, gostovao je 15.04.2018. g. u Društvu arhitekata Bosne i Hercegovine i tom prilikom je, u sklopu svojih izlaganja, rekao (parafrazirano):

Jedini pravi put očuvanja historijskih objekata jeste njihova kontinuirana upotreba i rekonstruiranje.

najstariji objekti u bližem okruženju. Zbog toga, a posebno zbog činjenica koje ih vežu za historiju Sarajeva, zaslužuju bitno veću pažnju od one koja im se danas poklanja.

Ostali objekti sjevernog fasadnog niza ka početku Kračula: kat. br. XCVIII/8 i XCVIII/9

U produžetku sjevernog fasadnog niza Mustaj-pašinog mejdana ka zapadu – od Pašinog konaka ka istočnom početku Kračula – nalazio se niz manjih objekata. Njihove fotografije jednako su rijetke kao i one objekata sa suprotne strane ulice – praktično ih nema. Stoga je izgled fasada i fasadnih elemenata tih kuća mogao biti samo približno određen.

U tom dijelu niza bila su tri objekta. Katastarski brojevi čestica na kojima su se nalazili, idući od istoka ka zapadu, bili su XCVIII/7, XCVIII/8 i XCVIII/9 (vidi ponovo sl. 67).

Prva čestica, kako je već navedeno, bila je u vlasništvu sestara Nurije-hanume Sulejmanpašić i Šemse-hanume Fadilpašić. Na toj čestici bila je omanja, jednospratna, uska gradnja s avlijom. Umjesto nje kasnije će biti podignut oveći jednospratni objekat, koji je najvjerojatnije bio han. Moguće je da je to bio han koji Kreševljaković u svom popisu navodi kao Jabučarev i smješta ga otprilike na tu lokaciju. Jabučari koji danas stanuju u odžaku Mehmed-efendije Homarije, udaljenom tek nekoliko metara, o hanu koji je nosio njihovo (prez)ime, nažalost, ništa ne znaju.

Druga čestica, kat. br. XCVIII/8, također sa jednospratnom, ali nešto većom kućom i omanjom avlijom, pripadala je Uzunićima: Halim-efendiji, Reuf-efendiji, Ešref-efendiji i sestri im Vasfija-

hanumi, udovi Salem-efendije. U njihovo vlasništvo najvjerojatnije je došla prodajom, da bi kasnije, 1980. g., na jednak način prešla u vlasništvo Fehme Hidić. Kuća, u međuvremenu izmijenjena, dograđena i povučena u dubinu parcele, postoji i danas.

Treća čestica, kat. br. XCVIII/9, nalazila se uz istočni početak Kračula. Od 14. jula 1906. g. bila je u vlasništvu Riza-bega Kapetanovića. Do tada je vlasnik bila begova pomajka Almasa-hanuma Kapetanović. Već 20. jula te godine prodajom je prešla u vlasništvo Općine grada Sarajeva. I na ovoj čestici je bila jednospratna kuća i uz nju avlija. Kuća je vremenom srušena, pa je na toj lokaciji krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih godina XX st. bila kafana u vidu omanjeg kioska, sa veoma lijepom baštom i visokim jablanovima integriranim u drvenu ogradu. Jablanovi su u međuvremenu posječeni, lokacija asfaltirana i danas služi kao polazna stanica vozilima javnog gradskog saobraćaja.

Kuće na sve tri katastarske čestice, što se na osnovu njihovog položaja i gabarita dā ocijeniti, bile su kvalitetne, bondručne, masivne gradnje, ozidane ćerpičem, omalterisane i obijeljene krečom. Krovovi su im bili jedno- ili dvovodni, prilično strmi, pokriveni ćeramidom. Imale su prozore okrenute sokaku, osim posljednje, čija širina uličnog fronta to nije dozvoljavala, pa su kod nje gledali na avliju. Svi ovi objekti su zbog historijske vrijednosti 1969. g. bili upisani u registar spomenika kulture. Kao pojedinačne gradnje danas nisu upisani na listu Komisije za zaštitu graditeljskog nasljeđa Bosne i Hercegovine.

U cjelini posmatran, sjeverni fasadni niz Mustaj-pašinog mejdana mijenjao se brzo, ali ni približno tako radikalno i u tom obimu kao niz na suprotnoj strani ulice. Dolazak Austro-Ugarske i novo vrijeme nisu u okviru njega rezultirali gradnjama poput Vijećnice

i Beledije ili se bar nije stiglo uraditi takvo što.¹⁶⁴ Svi objekti ovog fasadnog niza jesu pretrpjeli stanovite izmjene, neki jesu porušeni, a neki novi izgrađeni, ali je on u osnovi ostao prepoznatljiv i gotovo jednak onom od prije stoljeće i po. Čak je i memorija mjesta dobrim dijelom očuvana.

Kontekstualni odnos sjevernog spram južnog fasadnog niza predstavlja posebnu zanimljivost. Može se višeznačno posmatrati, pa stoga i višeznačno tumačiti.

Tako je, s jedne strane, moguće kazati da su izgradnja Vijećnice i Beledije bile neprimjerene svim današnjim, pa čak i tadašnjim arhitektonskim uzusima i principima, što je u osnovi tačna tvrdnja. Međutim, iako neprilagođeni okruženju, ovi objekti su vremenom do te mjere ušli u memoriju mjesta, da bi Sarajevo bez njih, slično Parizu bez Eiffelovog tornja, danas bilo nezamislivo. Ovdje je, dakle, riječ o nužnom zlu koje se vremenom izrodilo u dobro.

S druge strane, južni i sjeverni fasadni niz Mustaj-pašinog mejdana jedno su od najbolje mikrolokacijski sačuvanih svjedočanstava o graditeljskom sučeljavanju i prožimanju Istoka i Zapada.

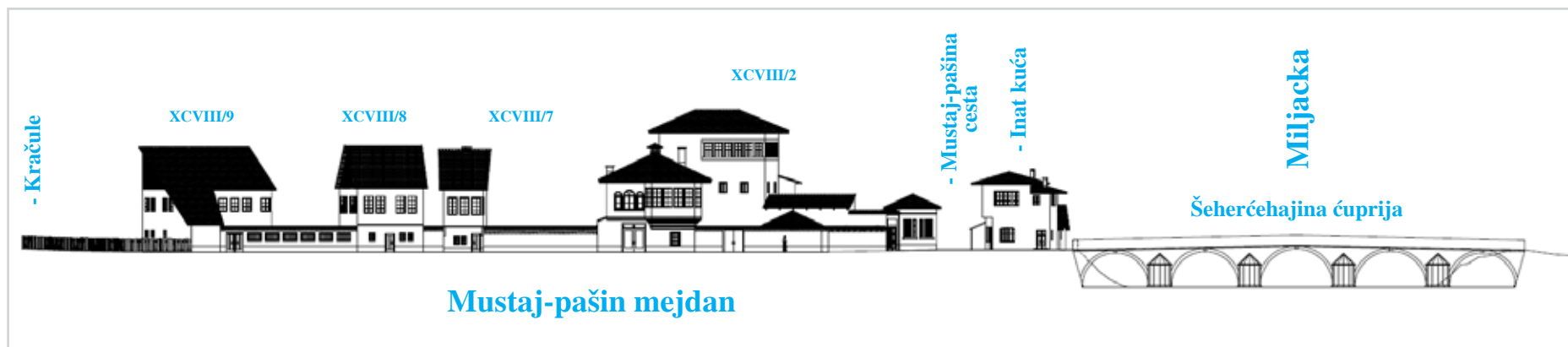
S treće strane, oni su i potvrda ispravnosti teorija o zaštiti graditeljskog nasljeđa koje govore o važnosti svih nataloženih slojeva na nekom objektu ili lokalitetu i potrebi njihovog očuvanja i jednakopravnog tretiranja.

U stvarnosti, na Mustaj-pašinom mejdanu je moguće, stojeći na jednom mjestu, zorno uočiti razliku između dviju arhitektonskih

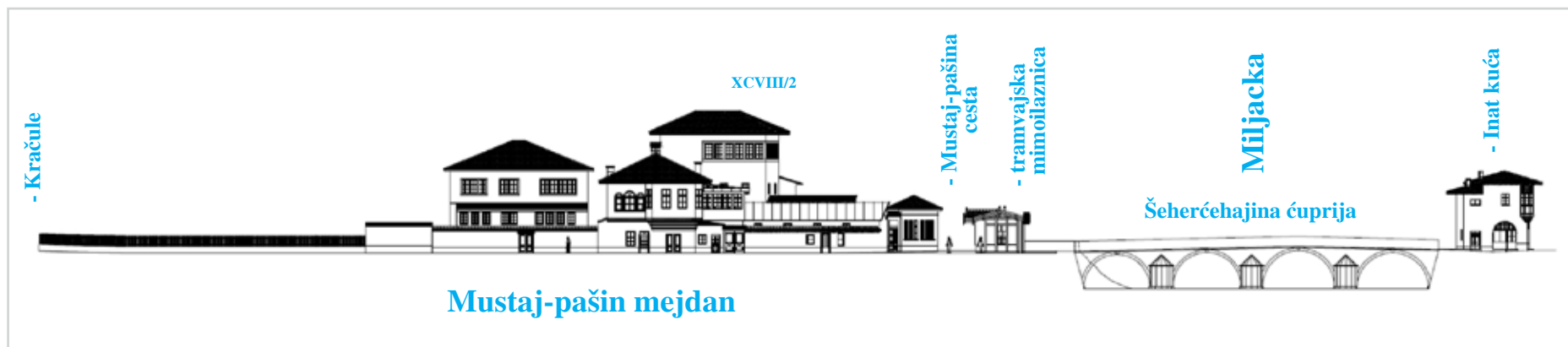
¹⁶⁴ Na samom istočnom kraju sjeverne strane Kračula, na mjestu gdje se ta ulica spaja sa Mustaj-pašinih mejdanom ipak je izgrađen jedan objekat novog (zapadnog) tipa i danas je označen uličnim brojem 1.

filozofija gradnje: orijentalne i zapadnoevropske. Moguće je osjetiti sraz njihovih škola, ali i mogućnost koegzistiranja. U tom smislu nataloženi arhitektonski slojevi ni u kom slučaju ne predstavljaju manjkavost. Upravo suprotno. Stručnjacima daju uvid u različite načine življenja u ovisnosti o karakteru izgrađenog prostora.

Približan izgled sjevernog fasadnog niza Mustaj-pašinoj mejdana – odnosno današnje ulice Telali na potezu od Šeherčehajine ćuprije do Kračula – prije izgradnje Vijećnice dat je na sl. 79. Približan izgled ove saobraćajnice nedugo nakon podizanja Vijećnice prikazan je na sl. 80.

Sl. 79 - Približan izgled sjevernog fasadnog niza Mustaj-pašinoj mejdana na potezu od Šeherčehajine ćuprije do istočnog početka Kračula prije početka gradnje Vijećnice

Sl. 80 - Približan izgled sjevernog fasadnog niza Mustaj-pašinoj mejdana na potezu od Šeherčehajine ćuprije do istočnog početka Kračula nakon izgradnje Vijećnice

11.- Fasadni nizovi Nove teste na drugoj dionici: od Kračula do Oprknja

Dio Nove teste od Kračula do Oprknja jedan je od mlađih dijelova današnjih Telala. Nastao je početkom druge polovine XIX stoljeća, nedugo po dolasku i ustoličenju Topal Osman-paše¹⁶⁵ za bosanskog namjesnika 1861. g.

Odmah po stupanju na dužnost Topal Osman-paša je uočio izniman značaj istočnog ulaza u Sarajevo. Bio je to pravac iz kojeg se Grad velikim dijelom snabdijevao, pravac u kojem su se nalazile poljoprivredne zone Romanije i Glasinca, ali jednako tako i Istočna Bosna, Sandžak i, što je od posebnog značaja, središte carstva - Turska. Bio je to i pravac kojim se išlo na hadž.

Novi namjesnik uvidio je potrebu da veza istočnog ulaza u Grad sa Čaršijom bude izvedena povoljnijom trasom i saobraćajnicom kapacitetnijom od uskih i krivudavih Kračula. Zbog toga je naredba za gradnjom takve komunikacije njegovim imanjem – kupljenim od Bābičā – bila logična i usmjerena u pravcu lakšeg snabdijevanja, a time i ubrzanog razvoja i Čaršije i Grada.¹⁶⁶

Nova saobraćajnica, koja je danas dijelom veće cjeline, probijena je 1863. g. Nazvana je Topal Osman-pašinom džadom. Narod ju je vremenom preimenovao i nazvao Novom testom. Ovo ime će nešto kasnije – 1878. g. – biti i ozvaničeno i, s izuzetkom Mustaj-pašinog

¹⁶⁵ Više o Topal Osman-paši vidi u:

Bišćević, Vedad: *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo, Connectum, 2006, str. 422 do 429.

¹⁶⁶ Iako porijeklom iz Turske, Topal Osman-paša sustavno je radio na razvoju Sarajeva i smatra se jednim od njegovih najvećih dobrotvora. Značajem ga, premda je to manje poznato, postavljaju odmah iza Gazi Husrev-bega.

mejdana, odnosit će se na sve dijelove ulice do spoja sa Čemalušom. Uzduž ovog dijela Nove teste, potvrđujući njegov povoljan strateški položaj i izniman urbani značaj, veoma brzo su nikli brojni veći i manji hanovi¹⁶⁷, kao i brojni dućani i zanatske radnje.

Već su novoizgrađeni hanovi svojim morfološki karakterističnim i veličinom iznadprosječnim gabaritima unijeli značajne vizuelne izmjene u strukturu Čekrekči Muslihudin mahale, da bi izgradnja Beledije i dva objekta uz nju, kao i Vijećnice u prvoj dionici, pokazala prave razmjere sukoba zatečenog i novog.

11.1.- Sjeverni fasadni niz Nove teste od Kračula do Oprknja

Sjevernu stranu Nove teste na potezu od Kračula do Oprknja moguće je vidjeti na nekoliko dobro kadriranih fotografija skraja XIX stoljeća. Načinjene su uzduž saobraćajnice u pravcu zapada i

¹⁶⁷ Hamdija Kreševljaković je pobrojao poimence hanove na Novoj testi, kao i u susjednim Kračulama, sokaku koji je do probijanja Nove teste, zajedno sa Malom čaršijom i Bravadžilukom, stoljećima bio glavni prilaz Čaršiji iz pravca istoka.

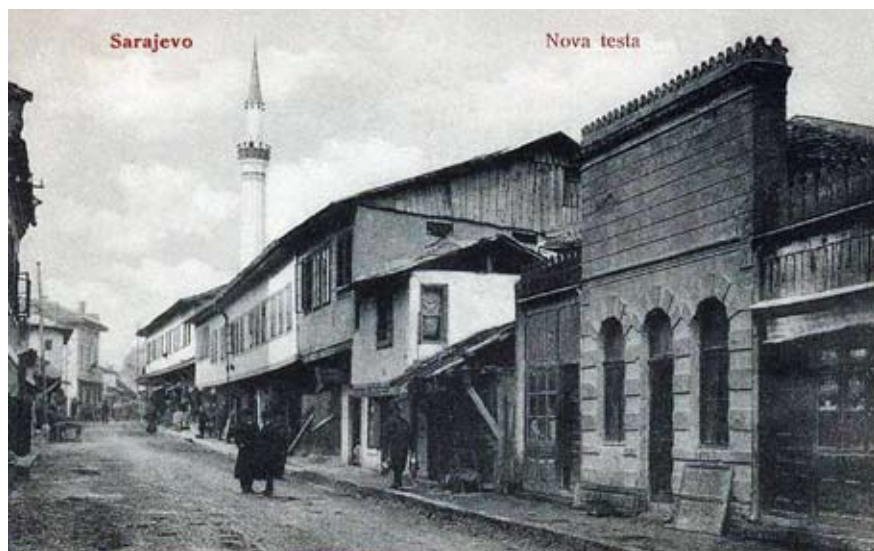
Detaljnije o hanovima vidi u:

Kreševljaković, Hamdija: *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knjiga VIII, 1957.

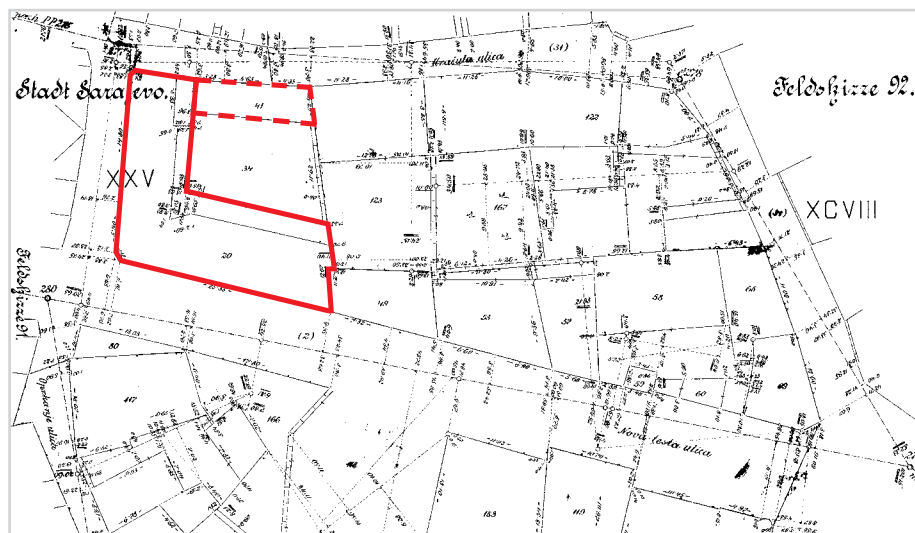
Hamdija Kreševljaković ipak nije naveo sve hanove u ovim dvjema ulicama.

Čak i suvremeni morfološki izgled Kračula (2018. g.) svjedoči da su uzduž ovog stoljetnog prilaznog puta Čaršiji iz pravca istoka bile načičkane brojne gradnje te vrste, odnosno da su hanovi bili objekti koji danas nose ulične brojeve 3, 5, 7, 15 (porušen), 6, 8, 10, 12. Njima je potrebno dodati Jabučarev han, koji je najvjerojatnije bio orijentiran ka Mustaj-pašinom mejdanu i lociran u blizini Pašinih konaka.

Ulica Kračule zbog prethodno navedenog zavređuje detaljno istraživanje svih njenih elemenata (funkcije, trase, objekata, uloge u tkivu grada itd.) i valoriziranje njenog značaja u prva četiri stoljeća razvoja Sarajeva, koji je bio izniman.

Sl. 81 - Sjeverna strana Nove teste na potezu od Kračula do Oprknja oko 1900. g.

Sl. 82 - Han Topal Osman-paše (kat. br. XXV/20) na *Feldskizze 92* Johanna Bašea

pokazuju gradnje u neprekinutom nizu (sl. 81). To su veliki hanovi na zapadnom i nekoliko sitnijih objekata na istočnom kraju ovog dijela ulice. Najveći, najznačajniji i najatraktivniji među njima nesumnjivo je han Topal Osman-paše, pa je logično od njega i krenuti sa opisom ovog dijela današnjih Telala.

Han Topal Osman-paše, kat. br. XXV/20

Vedad Bišćević u svojoj knjizi o bosanskim namjesnicima navodi da je Topal Osman-paša u Čekrekči-Muslihudin mahali kupio “deset magaza, ispred njih petnaest dućana i na njima deset odaja”.¹⁶⁸ Sve su prilike da je to bila osnova koja je paši 1863. g. poslužila u svrhu (do)gradnje njegovog hana.

Han Topal Osman-paše je na *Feldskizze 92* Johanna Bašea označen katastarskim brojem XXV/20 (sl. 82). Tu oznaku zadržao je na karti Ferhata Kapetanovića iz 1932. g., kao i na kopiji katastarskog plana posjedā Gazi Husrev-begovog vakufa, bez označenog datuma, ali vjerovatno iz 1937. g.¹⁶⁹

Ovaj objekat u narodu je kasnije bio poznat i kao Veliki han. Po okončanju svog namjesništva u Bosni Topal Osman-paša ga je 1869. g. prodao Gazi Husrev-begovom vakufu.¹⁷⁰

Interesantno je da Kreševljaković ovako značajnu i veliku gradnju, vjerovatno najveću na Novoj testi iz vremena neposredno pred

¹⁶⁸ Bišćević, Vedad: *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo, Connectum, 2006, str. 423.

¹⁶⁹ Katastarska općina Sarajevo, mahala I, XXV i XXVI, list kat. plana: Polig. 3³.

¹⁷⁰ Vatrenjak, Mustafa: *Gazi Husrev-begov vakuf*, Sarajevo, Gazi Husrev-begov vakuf, /, str. 38.

dolazak Austro-Ugarske u ove krajeve, u svom popisu hanova uopće ne spominje.

Han Topal Osman-paše svojim licima izlazi na tri ulice. Glavno lice okrenuto je Novoj testi, odnosno jugu, drugo, najinteresantnije, usmjereno je prema Čekrekčijinoj džamiji i Oprknju, odnosno zapadu, a treće prema Kračulama, odnosno sjeveru.

Objekat, kao i većina drugih hanova, posjeduje prizemlje i sprat.

U prizemlju hana su na prelazu iz XIX u XX stoljeće, jednako kao i danas, bili smješteni dućani, orijentirani ka sve tri ulice. Većinom su to bile trgovine u kojima se nudila mješovita roba, metražno platno na topovima, već skrojena odijela i narodne nošnje, bakaluk, razne vrste posuđa i sl. (sl. 83). U dva krajnja istočna prostora okrenuta Novoj testi bile su kafane. Zbog velike visine doksatā ćefenci dućanā ove strane hana prilikom otvaranja nisu kačeni za uzengije, nego su podupirani drvenim kosnicima, koji su ujedno služili i za izlaganje robe. Oko unutrašnjeg dvorišta bile su poredane staje za konje, a tu su se nalazile i dvoje drvene stepenice kojima se išlo na sprat. Dvorištu hana pristupalo se iz Kračula, kroz ulaz koji postoji i danas i označen je uličnim brojem 12. Moralo se proći kroz niska dvokrilna vrata i spustiti strmim unutrašnjim hodnikom.

Sprat hana činile su sobe, poredane oko drvene mansarde, na koju se penjalo stepenicama iz unutrašnjeg dvorišta.

Na ovom mjestu mora se naglasiti da situacija sa dijelom hana okrenutom prema Kračulama nije sasvim jasna. Naime, glavni ulaz u han, kako je već rečeno, nalazi se upravo u toj ulici. Ne postoje podaci o tome da li je sastavni dio hana bio i objekat koji se nalazi lijevo od glavnog ulaza, a koji je na *Feldskizze 92* označen

Sl. 83 - Lice hana Topal Osman-paše (lijevo) prema Novoj testi. U prizemlju su dućani sa izloženom robom koja se u njima prodavala.

Na suprotnoj strani ulice, na jugoistočnom uglu Oprknja, bio je han Mehage Kestendžića.

I na ovoj fotografiji su, radi stvaranja odgovarajuće atmosfere, naknadno ubačeni djevojka u narodnoj nošnji i konj sa čovjekom koji ga vodi (napola skriven iza konja). Nažalost, oni su zaklonili ključne elemente objekata, naročito detalje prizemlja Kestendžićevog i svih hanova iza njega: Salih-efendije Halačevića i Musafijinog. Ne vidi se ni han Halačevića koji je bio prislonjen uz Topal Osman-pašin han, a koji će kasnije njihovi nasljednici pretvoriti u stambeni objekat i još kasnije uvakufiti Fakultetu islamskih nauka. U septembru 2018. g. fakultet je tu počeo gradnju novog objekta.

Sl. 84 - Izgled hana Topal Osman-paše prema Kračulama krajem XIX st.

Na grafici nepoznatog autora uz njega je prikazan i mali, prizemni objekat sa pet dućana (oba u sredini fotografije, pred samom džamijom). Sljedeći u nizu je han Halačevića u Kračulama (strehom zaklanja dio kupole i munare džamije), a naredni, uz rub grafike, je Murtića han

Sl. 85 - Izgled hana Topal Osman-paše prema Kračulama 2018. g.

Danas je do njega prizemna zidana gradnja trenutno bez namjene, a do nje nekadašnji hanovi Halačevića i Murtića, oba u međuvremenu pretvorena u stambene objekte

katastarskim brojem XXV/41 (vidi sl. 82). U njemu se nalazilo pet dućana, a nedoumicu izaziva činjenica da je s hanom dijelio zajedničko dvorište, označeno sa kat. br. XXV/34. Nije poznato da li je posjedovao sprat. Fotografijā zapadnog dijela Kračula iz vremena skraja XIX st. nema. Ipak, prema grafici nepoznatog umjetnika iz tog vremena (sl. 84), izgleda da je taj objekat imao samo prizemlje. Bio je nizak, jednostavan, sa zidovima bondručne konstrukcije popunjene ćerpičem i dvovodnim, strmim krovom, koji je najprije bio pokrivenim šindrom, potom ćeramidom. Ovaj sitni objekat kasnije je zamijenjen masivnijim, također od ćerpiča i također prizemnim, ali dvostruko višim i dubljim. Jedno vrijeme nakon Drugog svjetskog rata u njemu je bila pekara, a potom decenijama staklarska radnja (sl. 85). Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika ovaj objekat, jednako kao i unutrašnje dvorište, vodi kao dio hana. Sve skupa, sve tri katastarske čestice su u vidu jedne cjeline zbog svoje historijske vrijednosti proglašene nacionalnim spomenikom.¹⁷¹

Han Topal Osman-paše, premda se na prvi pogled ne doima takvim, zadivljujuće je kompleksna i u svakom pogledu izuzetno vješto mikrolokalitetu prilagođena građevina. Podignuta je na kosom terenu, čiji približan nagib ka jugu iznosi 8,8%, a ka istoku 1,75%. Njen jugozapadni ugao je u odnosu na sjeverozapadni spušten za 195 cm, dok je jugoistočni još oko 50 cm niži. Tako je ukupna visinska razlika najvišeg u odnosu na najniži ugao objekta – posmatrano po dijagonali – cijelih 245 cm! Bez obzira na to, njegova streha izvedena je u jednom nivou!

¹⁷¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika: *Grupa objekata Gazi Husrev-begovog vakufa - Nekadašnji "Veliki han"*, Sarajevo, Odluka br. 02-2-40/2009-29 od 13. maja 2009. g.

Na koji način su prije 150 i više godina dunderi, očigledno vrhunski majstori, uspjeli na blago i to po dijagonali zakošenom zemljištu – koje je u smislu polaganja bilo kakvog objekta na teren najzahtjevnije – ovako vješto plasirati svoju gradnju?

Objašnjenje počinje od činjenice da ovaj han, poput većine drugih, posjeduje dvije etaže.

Uz Novu testu prizemlje mu je visoko oko 320, sprat oko 290, pa je streha jugozapadnog ugla, s obzirom da je pod dućana na tom mjestu izveden u nivou pervaza, tj. pločnika, na visini od oko 610 cm. Na jugoistočnom uglu, gdje je pod iznad nivoa ceste podignut za oko 50, ta visina je oko 660 cm.

U Kračulama je prizemlje visoko oko 195 cm, pa se prilikom ulaska u objekat potrebno sagnuti. Visina sprata je oko 220, pa je streha na visini od oko 415 cm. Pod preostalog dućana uz ovu ulicu u odnosu na pločnik upušten je za oko 45 cm. Pločnik je zbog toga u odnosu na dućan otprilike na onoj visini na kojoj i donji kapak ćefenka kad je otvoren, tj. kada se spusti u horizontalan položaj.¹⁷² Stoga je unutrašnja svijetla visina ovog dućana sasvim prihvatljivih 240 cm! Pri tom je donji kapak ćefenka, kada se položi po pločniku, (bio) na idealnoj visini i to kako za izlaganje robe, tako i za sjedenje na njemu iz unutrašnjosti dućana.

Najinteresantnija je zapadna fasada Topal Osman-pašinog hana, okrenuta Oprknju. Njen sjeverni i južni doticaj sa pločnikom po visini se razlikuju, kao što je već rečeno, za cijelih 195 cm, dok

¹⁷²Danas ovaj dućan umjesto ćefenaka ima staklenu stijenku, pa je upuštenost njegovog poda još uvijek sasvim jasno vidljiva. U njemu je obrt imao krojač rahmetli Džemo Begović. Dućan nema istaknut ulični broj, ali bi trebao biti Kračule 14.

je streha, bez obzira na to, izvedena u jednom nivou. Upravo ova fasada svjedoči o majstorstvu dundera koji su gradili objekat. On ni sa jedne strane ne djeluje predimenzionirano, nezgrapno ili pretenciozno, nema utiska da je neproporcionalan i da se nameće okruženju. Naprotiv, stiče se dojam da su majstori na najbolji mogući način prilagodili gradnju mikrolokalitetu i da su poštovali izgrađeno i prirodno okruženje u svim njihovim elementima.

Kako je to postignuto?

Izuzetno složen problem riješen je na sljedeći način:

- Krajni sjeverni dućan – onaj koji izlazi na Kračule – ima pod koji je u odnosu na pločnik upušten cijelih 45 cm, dok mu je unutrašnja visina oko 240 cm. Ulaz u dućan je u nivou pločnika, ali se prilikom ulaska mora sagnuti i sići niz dva stepenika.
- Sljedeći dućan – prvi niz Oprkanj – ima pod u nivou poda prethodnog dućana i jednake je unutrašnje visine. Kako se Oprkanj blago spušta ka jugu, ulaz u ovaj dućan već je u nivou pločnika.
- Pod naredna dva dućana spušten je dodatnih 45 cm, dok im je strop ostao u nivou prethodnih dućana, pa im je unutrašnja visina oko 285 cm. Ulazi u njih također su približni visini pločnika. Razlika je savladana po jednom niskom stepenicom prilagođene visine.
- Pod petog dućana u nizu spušten je za još 45 cm, ali je i njemu, bez obzira na to, ulaz u visini pločnika. Ovom dućanu promijenjen je i nivo stropa, koji je snižen za oko 90 cm, pa je visina dućana jednaka visini prva dva i iznosi oko 240 cm.
- Pod posljednjeg dućana – krajnjeg južnog, koji izlazi na Novu testu – u nastojanju da prati mikrolokalno povećanje nagiba Oprknja, kao i da bude izveden u nivou Nove teste, spušten je

Sl. 86 - Približan izgled fasada hana Topal Osman-paše krajem XIX st.:
 - gore: glavna, južna fasada, okrenuta Novoj testi
 - u sredini: zadnja, sjeverna fasada, okrenuta Kračulama
 - dole: zapadna fasada, okrenuta Oprknju

daljnjih 60 cm, pri čemu je visina dućana narasla na 300 cm.

- Sobe na spratu okrenute Kračulama, kao i sjeverne dvije trećine soba okrenutih Oprknju, imaju visinu od oko 220 cm.
- Sobe na spratu okrenute Novoj testi, kao i južna trećina soba okrenutih Oprknju, posjeduju visinu od oko 290 cm.

Dakle, vještim kaskadiranjem podova, umješnom igrom visinama dućana i variranjem visina smještajnih prostora na spratu objekat je na zadivljujući način prilagođen terenu. Pritom se iz vida ne smiju ispušiti staje i ostali sadržaji u prizemlju, koji su dodatno usložnjavali problem i značajno otežali njegovo rješavanje.

Očigledno je Topal Osman-paša svojim hanom želio zadiviti Sarajlije, pa je za njegovu gradnju angažirao vrhunske majstore. Šteta je što njihova imena nisu ostala zabilježena.

Približan izgled fasada hana Topal Osman-paše krajem XIX st. dat je na sl. 86.

Inače, han Topal Osman-paše izgrađen je od drveta, sa bondručnim zidovima popunjenim ćerpičem, omalterisanim preko pletera i obijeljenim krečom. Krov mu je jednostavan, dvovodni, ali se, zbog razvedene tlocrtne dispozicije gradnje, može smatrati viševodnim. Tipa je klasične jednostruke stolice. Spočetka je bio pokriven šindrom, potom ćeramidom, zatim crijepom i na kraju – danas – crijepnim limom. Posjedovao je ventilacione badže, koje su vremenom mijenjale oblik, veličinu i poziciju i na kraju su uklonjene. Nije imao dimnjake jer se u sobama nije ložilo, ali su se oni pojavili prateći prenamjenu hana u stambeni objekat. Vremenom je promijenjen i broj, veličina i oblik prozora. Jednako tako su značajno promijenjene i stijenke koje zatvaraju dućane.

Sve skupa značajno je uticalo na degradiranje visokih estetskih kvaliteta koje je posjedovala izvorna gradnja.

Na kraju se o hanu Topal Osman-paše mora reći to da bi jedan ovakav graditeljski biser – objekat vrhunskih historijskih, arhitektonskih, projektantskih, funkcionalnih, urbanih, estetskih, konotativnih i svih drugih dometa – trebao biti oslobođen stanovanja i, uz implementiranje odgovarajućih sadržaja, primjereno revitaliziran.

Han Halačevića, kat. br. XXV/49 i XXV/53

Do hana Topal Osman-paše, na katastarskim česticama br. XXV/49 i XXV/53, nalazila se oveća gradnja koja je tokom ratnih zbivanja od 1992. do 1995. g. uništena. Ona je posjedovala sve osobine tipičnog hana, pa je, tako, njena fasada bila do te mjere slična onoj susjednog objekta da se neupućenom posmatraču moglo učiniti da je riječ o jednoj zgradi. Da li je taj objekat uistinu bio han ili ne?

Neposrednih dokaza bilo za pozitivan bilo za negativan odgovor nema, ali se na osnovu morfologije objekta, karakteristične za hanove, i posrednih podataka mogu formirati određene pretpostavke.

Naime, Hamdija Kreševljaković navodi da je Hadži Derviš Halač na Novoj testu sagrađio dva hana, postavljena “jedan pored drugog”¹⁷³. Pritom ne kaže na kom mjestu i sa koje strane ceste su se nalazili, niti detaljnije opisuje kako su izgledali.

Dalje navodi da je veći han mogao primiti 150 ljudi i 25 konja, a manji 40 ljudi 15 konja¹⁷⁴. Također navodi da je poslije smrti Hadži

¹⁷³ Kreševljaković, Hamdija: *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knjiga VIII, 1957, str. 89.

¹⁷⁴ Kreševljaković, nav. dj., str. 81.

Derviša Halača (1876. g.) veći han naslijedio stariji mu sin Junuz-efendija Halačević, a manji mlađi sin Salih-efendija.

Međutim, Kreševljaković na istom mjestu kaže: “Junuz ef. je prodao svoj han sarajevskom trgovcu M. Musafiji. Noću 18. marta 1903. pojavio se požar u susjednom dućanu Morica Altarca, koji je bio uz ove hanove i oba su hana izgorila, kao i dućan Salihage Kreče. Šteta se cijnila na 30.000 kruna. Altarčev dućan i Musafijin han bili su osigurani.”¹⁷⁵

Požar od 18. marta 1903. g. poharao je južnu stranu Nove teste i uništio dva hana i dva dućana, odnosno sve što vatrogasci nisu uspjeli odbraniti. Dokaz da je gorjelo na južnoj a ne na sjevernoj strani ulice je taj, što bi, da je požar uistinu harao njenom sjevernom stranom, vatra zajedno sa Halačevićevim zahvatila i uništila i han Topal Osman-paše. A poznato je da taj han nikada nije gorio.

Iz ovoga proizlazi da objekti kat. br. XXV/49 i kat. br. XXV/53, iako morfološkim karakteristikama tipični za tu vrstu objekata, nisu bili hanovi o kojima Kreševljaković govori.

Potvrdu ovome dao je intervju koji je obavljen sa jednom od trenutačno najstarijih potomkinja Halačevića, pra-pra unukom Salihom Grabonić.¹⁷⁶

Gospođa Grabonić kaže da je ona kao malo dijete – odmah iza Drugog svjetskog rata – sa svojom porodicom u objektima kat. br. XXV/49 i kat. br. XXV/53, koje ona “vidi” kao jedan, stanovala. U njima, tj.

¹⁷⁵ Kreševljaković, nav. dj., str. 89.

¹⁷⁶ Intervju sa gospođom Salihom Grabonić, rođenom Halačević 1941. g., obavljen je 8. februara 2018. g.

njemu su prebivali i drugi Halačevići, a sve je najvjerovatnije bilo povezano sa pitanjem vlasništva i rasta porodice.

Naime, prvi zabilježeni vlasnik objekta kat. br. XXV/49 bio je Junus effendi Halačević, odnosno Junuz-efendija Halačević. Po njegovoj smrti 1902. g. nekretninu su sa po 1/8 vlasništva naslijedili udovica Fatima, punoljetna djeca Mehmed, koji je u to vrijeme već živio u Bursi, i Zehra, udata za Mehagu Osmanovića, te maloljetni Mahmud, Dževdet, Esma i Razija. Osmi nasljednik nije naveden, ali kasnija zbivanja govore u prilog tome da je to mogao biti Hamdija Halačević, sin Avdije¹⁷⁷. Nekretnina je 1909. g. prodana i njeni novi vlasnici postali su Elias E. Kajon i Abraham Majer. Nedugo iza toga, 1912. g., od njih ju je (ot)kupio upravo Hamdija Halačević. Ove transakcije ujedno su i dokaz da ovaj objekat, tj. sjeverna strana Nove teste nije (iz)gorjela u požaru 1903. g.

Zemljište pod objektom je 1963. g. prevedeno u državno vlasništvo, ali s pravom korištenja od strane vlasnika objekta dok objekat na tom zemljištu postoji. U tom momentu to je bila Nafija Halačević. Objekat je 1985. g. u korist Islamskog teološkog fakulteta (današnjeg Fakulteta islamskih nauka) uvakufio Nusret Halačević. Zbog svoje historijske vrijednosti 1969. g. upisan je u registar spomenika kulture.

Za objekat kat. br. XXV/53 nisu pronađeni odgovarajući podaci, ali su, izvjesno je, bili identični ili vrlo slični. I Fakultet islamskih nauka taj, zajedno sa objektom kat. br. XXV/49, s obzirom da je oba istovremeno dobio u posjed, vidi i tretira kao jedan. Danas (2018/2019) na njihovoj lokaciji gradi svoj Centar za Kur'an i sunnet.

¹⁷⁷ Kako tačnu genealogiju porodice Halačević u datom intervjuu nije mogla pojasniti ni gospođa Saliha Grabonić, ostalo je nepoznato ko je unutar te porodice bio Avdija. Sve su prilike da je on bio jedan od sinova (treći...) Hadži Derviša Halača.

Zašto je objekat kat. br. XXV/49-53 vremenom bio pretvoren u stambeni?

Odgovor može biti samo jedan, a tiče se širenja porodice Halačević. Hadži Derviš Halač imao je najmanje tri sina: Junuza, Saliha i Hamadiju. Nije poznato koliko su djece imali drugo- i trećenavedeni, ali je Junuz-efendija, kako se vidi iz prethodnog dokumenta, imao sedmero. Odrastanjem djece ona su morala biti stambeno zbrinuta, a najlakši način za to bio je pretvaranje jednog od hanova u stambeni objekat. Nije poznato kada se to desilo, ali je sasvim sigurno bilo nedugo iza 1912. g.

Gospođa Grabonić ne zna da li je objekat kat. br. XXV/49-53 za života njenih djedova još uvijek bio han ili nije. Međutim, ona tvrdi, jer se toga sjeća, da se jedan – neki – han Halačevića nalazio iza ovog stambenog objekta, u ulici Kračule, sa ulazom na današnjem br. 8. Ova gradnja, dobro očuvana, postoji i danas.¹⁷⁸ Sa stambenim objektom je bila povezana unutrašnjim dvorištem i komunikacijom kojom se mogao prekratiti put od sredine Kračula do sredine Nove teste, što su mnogi često i koristili, a, prema riječima gospođe Grabonić, posebno kreativno partizani tokom oslobađanja Sarajeva aprila 1945. g.

Morfologija i osnovne karakteristike “stambenog” objekta kat. br. XXV/49-53, zajedničko unutrašnje dvorište i komunikacija sa hanom Halačevića u Kračulama, uz to oba sa izlazom na dvije glavne ulazne saobraćajnice u Grad iz pravca istoka, govore u prilog tome da je stambeni objekat vrlo vjerovatno, a zapravo

¹⁷⁸ Objekat se nalazi između sjevernog dijela Topal Osman-pašinog (kat. br. XXV/41) i hana kat. br. XXV/122 i nema vlastitu katastarsku oznaku.

sigurno, nekada – u vrijeme svoje gradnje – bio han, te da na mikrolokalitetu Nove teste, uključujući Kračule, Halačevići nisu posjedovali dva, nego, sve su prilike, čak četiri hana (sl. 87). Ovo ne treba čuditi, pošto je Hadži Derviš Halač za života bio jedan od najbogatijih, a neki smatraju i najbogatiji Sarajlija.

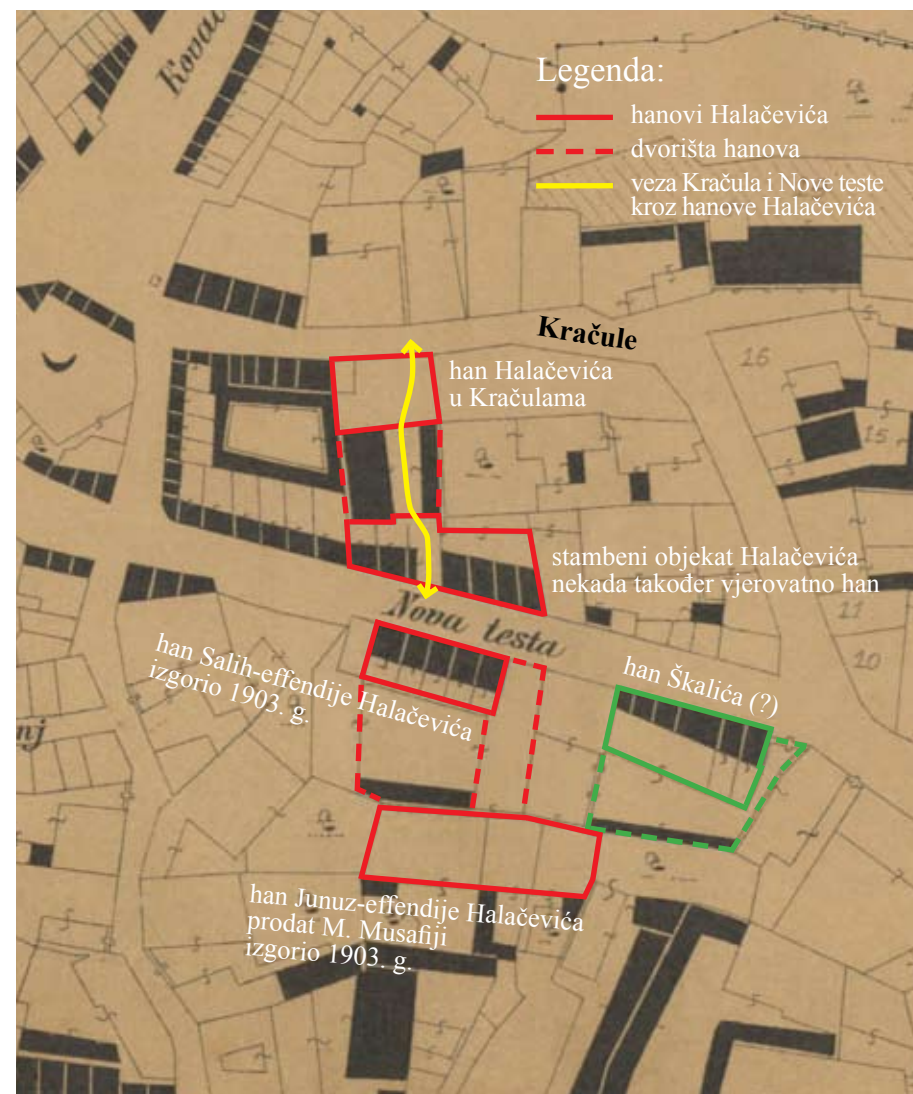
Objekti koji su na Bašeovoj skici iz 1905. g. označeni brojevima XXV/49 i XXV/53, bili su, kako ih je gospođa Grabonić kao dijete i doživljavala, jedna funkcionalna cjelina. Njene osnovne morfološke karakteristike: položaj, veličina, unutrašnji raspored, izgled fasade, nedostatak dimnjaka, prisustvo badža, spratnost, funkcija prizemlja, postojanje unutrašnjeg dvorišta itd. govore u prilog tome da je ona izgrađena kao han oko 1863. g., o čemu će biti riječi kasnije (na str. 108 i 109), i da je jedno vrijeme to uistinu i bila.

Naime, gradnja je bila podignuta na jednom od glavnih, a time i najprometnijih ulaznih pravaca u Grad iz pravca istoka, što je općenito jedan od najvažnijih uvjeta za uspješno funkcioniranje hana.

Bila je prevelika za potrebe jedne porodice i za tu svrhu neadekvatno osmišljena. Tek kasnije, narastanjem plemena Halačevića, ona je silom prilika promijenila namjenu, ali nije, kada je stanovanje u pitanju, postala ništa funkcionalnija. Prostorije su bile poredane uzduž drvene mansarde, što nije dobra funkcionalna organizacija stana ili kuće, ali jeste hana.

Unutrašnja organizacija ogledala se i na fasadi, na kojoj se vidi red prozora gotovo identičan onom na susjednom objektu – hanu Topal Osman-paše.

Objekat su činili prizemlje i jedna etaža, što je karakteristika brojnih bosanskih kuća orijentalnog tipa i ne predstavlja bilo kakvu

Sl. 87 - Hanovi Hadži Derviša Halača. Veći na južnoj strani Nove teste, smješten istočnije (na slici dolje), ostao je u nasljeđe Junuz-efendiji Halačeviću, a manji je pripao bratu mu Salih-efendiji. Na suprotnoj, sjevernoj strani Nove teste bio je stambeni objekat Halačevića, a u Kračulama još jedan njihov han

Sl. 88 - Zapadni dio stambenog objekta Halačevića, prislonjen uz han Topal Osman-paše. Zračenje prostorija i prizemlje s dućanima govore u prilog tome da je, sasvim izvjesno, i ovaj objekat izvorno bio izgrađen kao han

specifičnost. Ono što je neobično jeste to da su cijelom dužinom prizemlja ovog objekta bili dućani, što nije karakteristika stambenih kuća, nego upravo hanova. U njima se prodavala roba vrstom i kvalitetom slična onoj u okolnim dućanima, a u jednom od njih je kasnije svoju čuvenu fotografsku radnju – foto atelje – imao Nusret Halačević.

Objekat je imao i unutrašnje dvorište, s direktnim pristupom sa saobraćajnice ispred zbog uvođenja konja i kola, što je funkcionalna karakteristika imanentna hanovima.

Dakle, objekat kat. br. XXV/49 i kat. br. XXV/53, slično drugim hanovima, također je imao prizemlje i sprat. Činile su ga dvije gradnje nepravilne – trapezne – tlocrtne forme. To se, posmatrajući sa strane, nije dalo uočiti. Glavno lice bilo mu je okrenuto jugu, tj. Novoj testu. Na njemu je bilo sedamnaest prozora, raspoređenih u šest grupa, od kojih su četiri krajnja zapadna bila na nešto većoj visini i graduirala su prelaz ka fasadi susjednog Topal Osman-pašinog hana. Prema zapadu i istoku zgrada je bila ukliještena susjednim objektima, također hanovima (sl. 88), dok je na sjevernoj strani bila mansarda i ulazi u sobe.

I ovaj han bio je izgrađen poput drugih, od drveta, sa bondručnim zidovima popunjenim ćerpičem, omalterisanim preko pletera i obijeljenim krečom. Doksat objekta nije bio poduprt kosnicima pa je njegov središnji dio vremenom dobio značajan ugib, veličine od oko 20 cm.

Krov hana bio je jednostavan, dvovodni, pokriven ćeramidom, sa ventilacionim badžama, ali bez dimnjaka. Kako su se tlocrti oba objekta koja su činila han – br. XXV/49 i br. XXV/53 – širili

trapezno ka istoku, to širenje su, usljed razmicanja oslonačkih zidova, pratili i krovovi. Zbog toga njihova sljemena nisu bila horizontalna¹⁷⁹. Interesantno je, međutim, da smicanje krovova nije pratilo smicanje tlocrta nad kojima su se nalazili, nego je slijedilo diferenciranu visinsku postavku prozora na fasadi.

Približan izgled “stambenog” objekta Halačevića, kat. br. XXV/49 i kat. br. XXV/53, dat je na sl. 89.

Objekti kat. br. XXV/57, XXV/58 i XXV/59

Objekat prislonjen s istočne strane stambenom objektu Halačevića bio je označen katastarskim brojem XXV/57. Bašeova *Feldskizze* 92 (sl. 90) kao i Plan čaršije iz 1882. g. pokazuju da se radilo o zasebnoj gradnji.

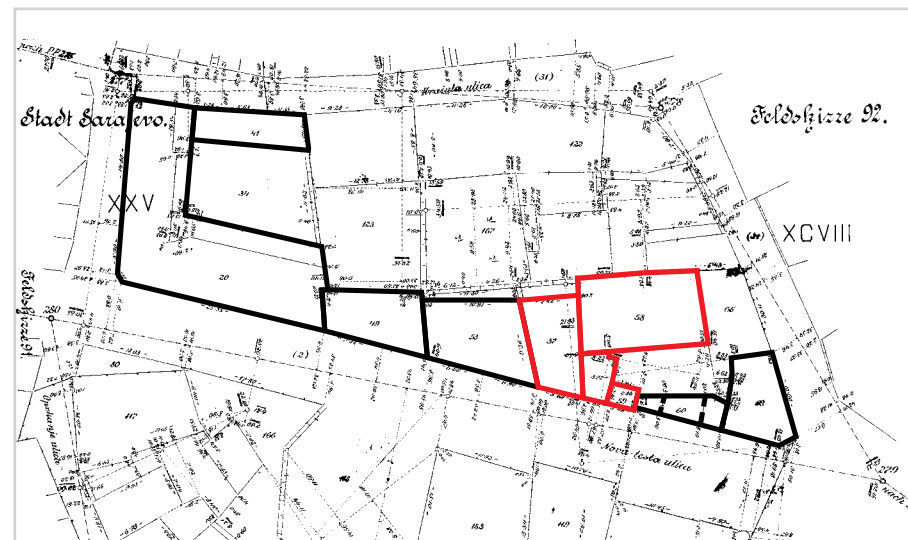
Objekat je pripadao Luki Damjanoviću, po čijoj smrti su ga u nasljeđe dobili sin mu Risto Damjanović, te supruga Mara. Ona se kasnije udala za Ristu Krletu i na njega prenijela dio vlasništva. Objekat je više puta mijenjao vlasnika i 1962. g. postao je društvenom svojinom. Zbog svoje historijske vrijednosti 1969. g. upisan je u registar spomenika kulture. U međuvremenu je porušen, pa trenutačno ni on ni parcela nisu na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika.

Objekat kat. br. XXV/57 bio je nevelikih dimenzija, ali je, u principu, mogao samostalno funkcionirati. U tom slučaju bi njegov kapacitet bio skroman – za nekoliko putnika i njihovih konja – i

¹⁷⁹ Potvrdu ovome moguće je pronaći na snimcima Sarajeva iz vazduha i to u knjizi: Eterović, Ivo: *Sarajevo s ljubavlju*, Beograd, IRO Prosveta/NIRO Književne novine, 1983, str. 4/5 i 8/9.

Sl. 89 - Približan izgled objekta Halačevića kat. br. XXV/49 i kat. br. XXV/53. Iako je služio stanovanju, sve njegove osnovne osobine govore u prilog tome da je izvorno bio izgrađen kao han

Sl. 90 - Objekti kat. br. XXV/57, neimenovani čardak i kat. br. XXV/59, koji licima izlaze na Novu testu, kao i kat. br. XXV/58 smješten u avliji

Sl. 91 - Objekat kat. br. XXV/57, naslonjen na istočni bok stambenog objekta Halačevića, do njega neimenovani čardak, do kapija kat. br. XXV/59, u dvorištu objekat kat. br. XXV/58

Sl. 92 - Objekat kat. br. XXV/57 i susjedne male gradnje

imao bi veoma stiješnjeno dvorište. Postoji mogućnost i da je služio stanovanju ili da je bio “izdavan pod kiriju”.

Objekat je posjedovao prizemlje i sprat, koji su fasadnim linijama pratili susjedni han. Također mu je bio veoma sličan osnovnim vizuelnim i konstruktivnim osobinama i korištenim materijalima, osim krova, koji je bio pokriven limom (sl. 91).

Nedoumicu kod objekta kat. br. XXV/57 izaziva ulična fasada. Ako se zanemari njegova i tlocrtna razvedenost stambene gradnje Halačevića, tada su ulična lica ta dva objekta činila jednu kompoziciono promišljenu i gotovo simetričnu cjelinu. To je posebno došlo do izražaja poslije uklanjanja malog, veoma karakterističnog doksata sa istočnog dijela ovog objekta ubrzo nakon 1896. g. (vidi ponovo sl. 81). Prizemlje je bilo donekle drugačije jer je bilo masivno, ozidano ćerpičem, omalterisano i obijeljeno krečom. U svom sklopu nije imalo dućana, a ako je i bio jedan, onda nije bio sa ćefencima. Na prizemlju su bila i jedna dvokrilna vrata, koja su mogla služiti kao ulaz konjima, ukoliko je objekat uistinu bio han.

Uz ovaj objekat nalazile su se dvije sitne gradnje (sl. 92).

Zapadna je bila neka vrsta omanjeg čardaka, koji je najvjerojatnije služio stanovanju. Na Bašeovoj skici nije numeriran, pa mu je vlasnicima teško ući u trag. Imao je bondručne zidove popunjene ćerpičem, omalterisane i okrečene. Mali dvovodni krov bio je jednostavne konstrukcije, pokriven limom. U funkcionalnom smislu najvjerojatnije je bio povezan s objektom iza sebe.

Gradnja prislonjena na istočnu stranu čardaka bila je kapija pokrivena krovom od šindre. Vodila je ka avliji i objektu u njoj. Na

Bašeovoj skici označena je sa kat. br. XXV/59, dok je objekat iza nje, u avliji, označen sa kat. br. XXV/58.

Prvi vlasnik obje gradnje bio je Moša Hajn Danon iz Sarajeva. Nije poznato da li je bio vlasnik i čardaka. On je pobrojano 1890. g. prodao, pa je kao novi vlasnik upisan Isak Jacob Levi Robin. Sve je 1909. g. naslijedio sin mu Isak Jacob Levi Haim. Nakon njega vlasnikom ovih nekretnina je 1922. g., zamjenom za druge, postao Zadik Jude Danon. One su 1961. g. nacionalizirane, iz čega je izuzet jedan dvosoban stan u prizemlju i jedan jednosoban na tavanu. Njihov vlasnik ostao je Danon, ali je zabilježeno da je on tada već živio u New Yorku (USA). Zbog svoje historijske vrijednosti objekat kat. br. XXV/58 je 1969. g. upisan u registar spomenika kulture.

Upravo objekat kat. br. XXV/58 je onaj koji поблиže može objasniti šta i kako se dešavalo i čemu je mogao služiti objekat br. XXV/57. Dimenzije objekta br. XXV/58 i karakteristična fasada govore u prilog tome da se radilo o još jednom hanu¹⁸⁰ ili mu je to bar u momentu gradnje bila izvorna funkcija.

Ispred njega je bila kaldrmisana avlija i ulazna kapija, koja je gledala na Novu testu. Bila je u cijelosti izvedena od drveta, imala izrazito jednostavan dvovodni krov i bila pokrivena šindrom. Kaldrmisanoj avliji su bile okrenute staje za konje. Drvenim stepenicama se pelo na verandu, sa koje se ulazilo u sobe.

¹⁸⁰ Hamdija Kreševljaković u svom opširnom popisu hanova u Sarajevu ne navodi ovaj objekat. Njegova morfologija je, međutim, takva (lokacija, dimenzije, spratnost, ujednačeno redanje prozora u dugom nizu, postojanje avlije, kapije...), da je sasvim sigurno da je izvorno bio izgrađen u funkciji hana.

Objekat postoji i danas pa je ovu teoretsku postavku lagano provjeriti. Njegova adresa je u Telalima, ali na toj strani ulični brojevi nisu postavljeni.

Izvjescno je i objekat kat. br. XXV/57 bio han, koji je mogao dijeliti dvorište i staje sa prethodno opisanim ili pak sa hanom Halačevića. U prilog ovoj teoretskoj postavci govore prozori na bočnoj fasadi, koji, da je riječ o stambenom objektu, zbog "gledanja u komšijinu avliju" sasvim sigurno ne bi postojali.

Objekti kat. br. XXV/60 i XXV/63

Objekat označen katastarskim brojem XXV/60 činila su tri zasebna dućančića. Kako gotovo uopće nisu bili fotografirani i kako su porušeni prije 1900. g. (momenat rušenja vidi na sl. 91), fotografije njihovog prvobitnog stanja nisu sačuvane. Zbog toga se ne zna kako su izvorno izgledali, od kakvog materijala su bili, niti čemu su služili.

Na njihovom mjestu već do 1896. g. izgrađen je manji prizeman objekat. Također je posjedovao tri cjeline (vidi ponovo sl. 81), koje su protokom vremena, ovisno o potrebi, funkcionalno što spajane što odvajane (sl. 93, str. 98). Vlasnik gradnje bio je Salih Devlić. On ju je 1890. g. prodao Javeru ef. Baruchu. Nakon smrti ef. Barucha, 1904. g. naslijedila ju je supruga Rahela i djeca. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata kao vlasnici su se vodili Silvija Baruch i Sida Finci, rođena Baruch. I ova nekretnina je zbog svoje historijske vrijednosti 1969. g. upisana u registar spomenika kulture.

Centralni dio ovog sitnog objekta bio je od tvrdog materijala, najvjerojatnije od opeke. Fasada je bila diskretno ukrašena. Donji dio bio je urađen u stilu u kakvom su izvedene fasade na objektima kat. XXVII/br. 58¹⁸¹ i kat. br. XXV/18, oba uz Čekrekčijinu džamiju.

¹⁸¹ Za objekat kat. br. XXVII/58 u katastarskim knjigama nisu mogli biti pronađeni podaci kao za ostale.

Sl. 93- Objekat kat. br. XXV/60 i grupa gradnji oko njega. Sasvim su jasno vidljivi tragovi stanja skraj XIX st.

Lijevo i desno u odnosu na centralni objekat su dućani, danas zazidanih vrata. Zapadni, na slici lijevi, priključen je krojačkoj radnji, pa ima boju njegove fasade. Istočni je pridodat objektu kat. br. XXV/63, čiju fasadu u potpunosti imitira.

Do zapadnog dućana je kapija (kat. br. XXV/59) – zazidana i bez krova – za ulaz ka nekadašnjem hanu (kat. br. XXV/58 - na slici svijetlozeleni objekat u pozadini). Do nje su, na mjestu nekadašnjeg omanjeg čardaka, metalna vrata.

Sasvim desno je objekat kat. br. XXV/63.

Svi objekti su u ulici Telali, ali bez istaknutih uličnih brojeva. Nasuprot su uličnih brojeva 4 do 8.

Gornji dio, posebno vijenac, odražavao je činjenicu da je gradnja u neposrednoj blizini gradske Vijećnice.

Bočni dijelovi bili su, u odnosu na centralni, potpuno simetrični. Strane prema Novoj testu bile su izvedene od drveta, sa staklenim stijenkama bez ćefenaka. Ostali zidovi, jednako kao na centralnom dijelu, bili su od cigle. Posjedovali su vijence, sastavljene iz prefabriciranih drvenih ili čeličnih elemenata.

Zbog međusobne razlike u visinama sastavnih dijelova, objekat kao cjelina nije imao jedinstveni krov. Na sva tri dijela krovovi su bili jednostavni dvovodni, pokriveni biber crijepom, ali jedan u odnosu na drugi okrenuti za 90°. Iz raspoloživih fotografija nije moguće odgonetnuti čemu su ovi poslovni prostori služili.

U izlogu bočnog istočnog dućana uočljiva je izložena roba, koja je sitna, sjajna i ponavlja se. Nije moguće razaznati da li je riječ o mlinovima za kafu, džezvama, šećerlucima, čašama, šoljama, dakle sjajnom kalajisanom, možda i keramičkom ili emajliranom posuđu namijenjenom prodaji ili je riječ o priboru neke kafanice, koji je služio njenom radu. I u izlogu zapadnog bočnog dućana također se nazire izložena roba, ali je nemoguće ustanoviti o čemu je riječ. Slično je i sa središnjim dijelom, koji je mogao imati bilo kakvu funkciju.

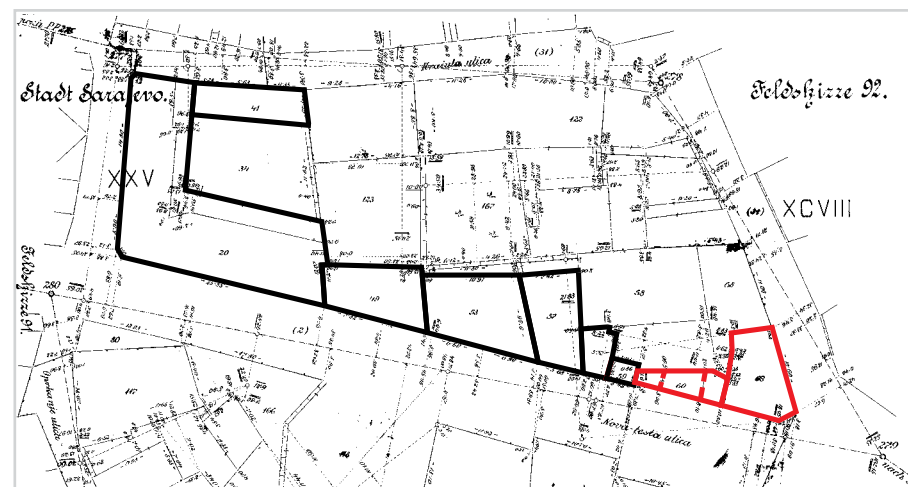
Ovaj objekat, u značajnoj mjeri izmijenjen, postoji i danas (sl. 93). U središnjem dijelu zanatsku radnju ima krojač. Bočnim prostorima su zazidavanjem vrata pretvorena u prozore, pa više nemaju pristup sa ulice. Zapadni je pripojen krojačkoj radnji, a istočni objektu kat. br. XXV/63., što se na fasadama, koje su sasvim izmijenjene, zorno i vidi.

Objekat kat. br. XXV/63 bio je krajnji istočni (sl. 94) u sjevernom fasadnom nizu ovog dijela Nove teste, pa je svojim istočnim licem gledao na Kračule. Podignut je 1890. g.

Na mjestu ove gradnje bila je starija kuća, čije jasne fotografije ne postoje, a čiji je vlasnik bio Pašo Maunoga (sl. 95). Kuću su maja 1889. g. naslijedili Ana i Joka, te malodobni Jelena i Trifko Maunoga. Kuća je septembra te godine porušena, a već marta 1890. g. parcela je prodana i njen novi vlasnik postao je Rafo M. Atijas. On ju je samo pola godine kasnije, u oktobru 1890. g., prodao Mujagi Muli Mašiću, a ovaj samo mjesec potom preprodao Javeru ef. Baruchu, koji je u to vrijeme kupio i susjednu parcelu kat. br. XXV/60. Novu kuću, s obzirom na nekoliko brzih vlasničkih transakcija, najvjerovatnije je podigao Javer ef. Baruch. Poslije njegove smrti i ovaj dio imetka, slično parceli kat. br. XXV/60, naslijedila je supruga mu Rahela i djeca: Elias i Daniel, te malodobni Izrael, Manuela i Rifka. Na koncu je 1964. g. kuću kupio Ibrahim Džamdžić.

I fotografije novog objekta iz vremena odmah nakon njegovog podizanja teško je pronaći. Sigurno je, međutim, da se tadašnje stanje neznatno razlikovalo od današnjeg. Ono što se sa sigurnošću može tvrditi jeste da je objekat bio jednospratni, da mu je fasadna plastika bila izraženija od sadašnje, te da mu mali prizemni dodatak sa zapadne strane izvorno – u vrijeme izgradnje i neposredno nakon toga – nije pripadao. Ostaje otvoreno pitanje da li su dva prozora u prizemlju izgledala poput vrata, kakav je slučaj kod dva već spomenuta uporedna objekta.

Sasvim sigurno je prizemlje objekta služilo poslovanju, ali je uz vremenski odmak od preko jednog stoljeća i uz potpuni deficit podataka teško odrediti kakvom. Na spratu se stanovalo, a

Sl. 94 - Objekti kat. br. XXV/60 i kat. br. XXV/63

Sl. 95 - Fotografija Mustaj-pašino mejdana iz vremena prije izgradnje Vijećnice. Kuća Paše Maunoga i okolni objekti samo se naziru (u crvenoj kružnici)

stepenišni ulaz bio je okrenut Kračulama i bio je označen uličnim brojem 2.

Objekat je masivan, izgrađen od kvalitetne cigle. Krov mu je složen, viševodni. Bio je pokriven biber crijepom, koji je vremenom zamijenjen običnim. U sjevernom dijelu je i nadzidan.

Približan izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od Kračula do Oprknja dat je na sl. 96.

Ono što je interesantno za ovaj fasadni niz jeste to da je on, premda se na prvi pogled to ne može uočiti, relativno dobro sačuvan. Han Topal Osman-paše najvećim dijelom je još uvijek u zadovoljavajućem stanju. Stambeni objekat Halačevića je ne tako davno, tokom ratnih dejstava od 1992. do 1995. g., porušen. Srećom, njegov lokalitet nije napadnut bespravnom gradnjom, a nije ni “pravno” – ali samo do augusta 2018. g. – iskorišten u neke druge svrhe. Objekti do

njega, veći označen sa kat. br. XXV/57 i mali čardak, imali su sličnu sudbinu, čiji je konačni ishod trenutno jednak. Nema ih, ali su njihove lokacije još uvijek slobodne. Već je rečeno da je kapija kojom se prilazilo hanu označenom sa kat. br. XXV/58 zazidana, također bez uzurpiranja lokacije. Objekti kat. br. XXV/60 i kat. br. XXV/63 su izmijenjeni, prvi više, drugi manje, ali još uvijek ne u tolikoj mjeri da proces ne bi mogao biti i reverzibilan.

Dakle, situacija je takva da bi sjeverni fasadni niz Nove teste na dionici od Kračula do Oprknja, odnosno ovaj mikrolokalitet Sarajevske čaršije, mogao relativno lagano biti obnovljen i doveden u stanje približno onom u kakvom je bio na prelasku iz XIX u XX stoljeće. Sve to bi se moglo učiniti bez spektakularnih finansijskih ulaganja i sa rezultatom koji bi u svakom pogledu – historijski, tradicijski, naučno i to i teoretski i praktično, turistički itd. – opravdao investirana sredstva.

Sl. 96 - Približan izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od Kračula do Oprknja krajem XIX st.

12.- Fasadni nizovi Nove teste na trećoj dionici: od Oprknja do ulice Bašćaršija

Saobraćajnica uz jugozapadnu fasadu Čekrekčijine džamije, koja započinje od Oprknja a završava na početku ulice Bašćaršija, duga nepunih četrdesetak metara, jedan je od dva najstarija segmenta Nove teste. Vjerovatno je, zajedno sa okolnim sokacima, izgrađena uporedo sa džamijom, tj. oko 1523. g. Stara koliko i ona, a vjerovatno i starija od nje može biti samo dionica od Šeherćehajine ćuprije do Kračula, pošto je i prije gradnje ćuprije, tj. u vrijeme dok se Miljacka brodila, morala postojati veza mahalā s lijeve strane Miljacke (Alifakovca, Hrvatina, Bistrika, Hrida itd.) i Čaršije i mahalā na desnoj strani sarajevske kotline (Medreseteta, Kovača, Vratnika, Budakovića, Sedrenika...).

Analizu fasadnih nizova ove dionice potrebno je uraditi zbog toga što se i ona, poslije provedenih korekcija nakon probijanja posljednjeg dijela Nove teste, može smatrati novoizgrađenom.

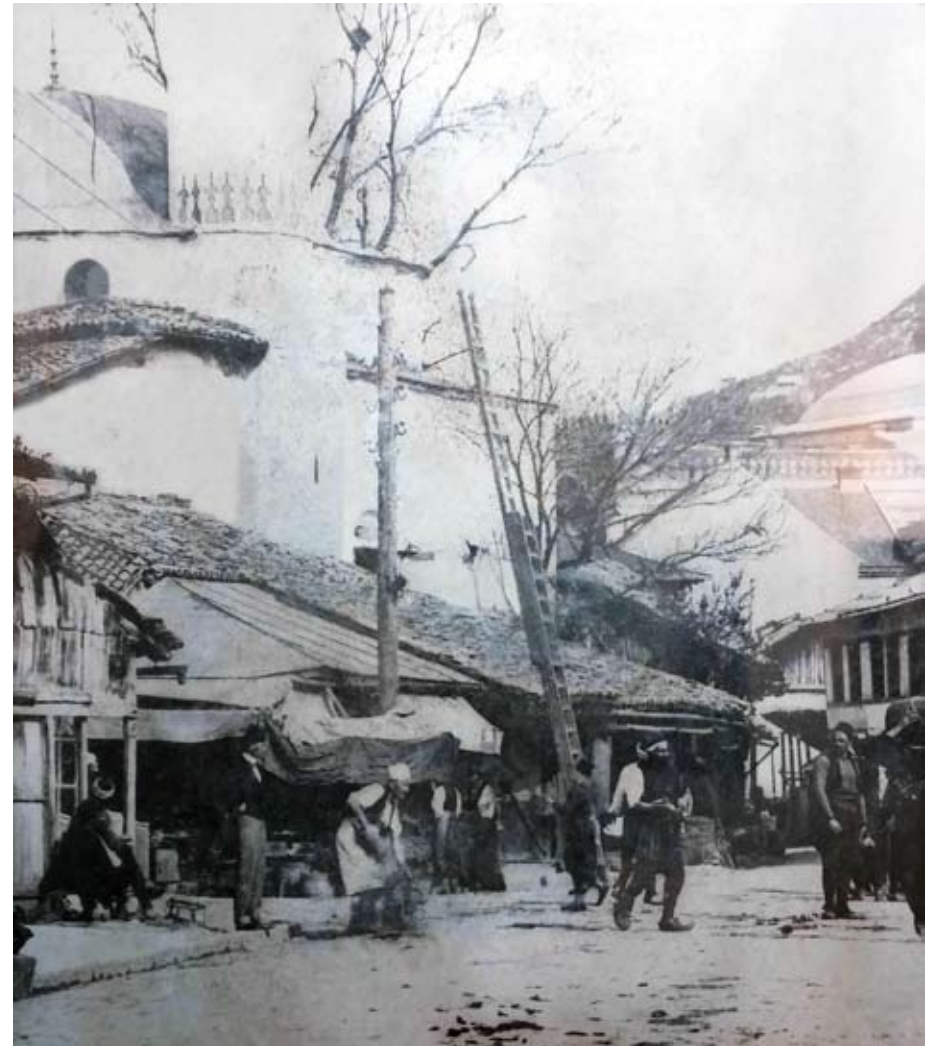
12.1.- Sjeverni fasadni niz Nove teste uz Čekrekčijinu džamiju

U vrijeme probijanja Nove teste centralnim dijelom Sarajevske čaršije, dućani u njenom sjevernom fasadnom nizu prislonjeni uz jugozapadnu stranu Čekrekčijine džamije, nisu dirani. Oni su porušeni četrdesetak godina kasnije, tek negdje iza 1933. g.¹⁸⁹

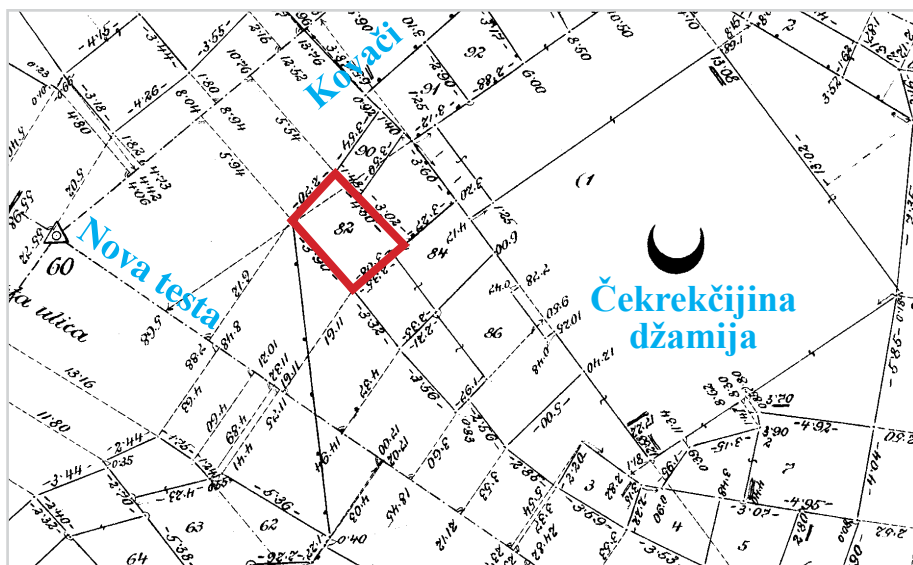
Dućan kat. br. XXV/82 - jugozapadni ugao Čekrekčijine džamije

Najeksponiraniji iz grupe oko Čekrekčijine džamije bio je dućančić na njenom jugozapadnom uglu (sl. 108). Johann Baše ga je na svojoj

¹⁸⁹ Postoji fotografija iz aprila 1933. g., na kojoj su svi dućani ovog dijela sjevernog fasadnog niza Nove teste sasvim lijepo vidljivi. Vidi sl. 62 str. 67.

Sl. 108 - Grupa dućana sjevernog fasadnog niza Nove teste, prislonjena uz jugozapadnu fasadu Čekrekčijine džamije. U pozadini se uz desni rub fotografije vidi han Mehage Kestendžića, a iza obrisu prozorâ hana Salih-effendije Halačevića

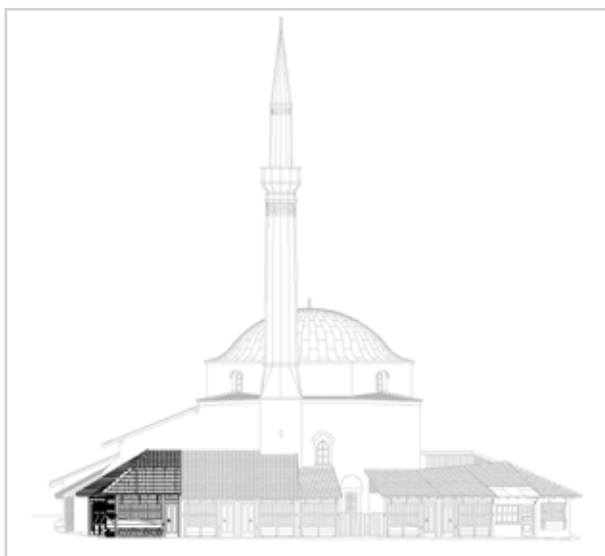
Sl. 109 - Dućan kat. br. XXV/82 na *Feldskizze 91* iz 1905. g. Johanna Bašea

Feldskizze 91 označio sa kat. br. XXV/82 (sl. 109). Bio je u vlasništvu Salihage Arapovića iz Vareša. Nakon njegove smrti vlasništvo je 1910. g. preneseno na suprugu mu Mefisu i četvero djece. U posjedu Arapovića i nasljednika dućan je ostao do danas (2018).

Kada je u pitanju zaštita graditeljskog nasljeđa, dućan nikada nije posmatran i tretiran samostalno, nego u okviru ambijentalne cjeline Čekrekčijine džamije.

Ovaj dućan imao je dva lica. Duže je bilo okrenuto Novoj testi i mjerilo je 3,9 m, a kraće, dugo 2,7 m, gledalo je na ulicu Kovači. U potpunosti je bio izgrađen od drveta. Oba lica zatvarana su ćefencima, a ulaz je bio iz pravca Nove teste. Ljeti je od direktnog upada sunčevih zraka, a zimi od pretjerane hladnoće štićen improviziranim platnenim nadstrešnicama. Njegov približan izgled dat je na sl. 110.

Sl. 110-Uz jugozapadni ugao Čekrekčijine džamije bio je smješten dućan kat. br. XXV/82. Ostali dućani, koji se uz džamiju redaju ka istoku, na crtežu su prikazani svjetlijim tonom

Ovaj i susjedni sjeverni dućan – kat. br. XXV/90 – zbog specifične ugaone pozicije, premda nema dokaza tome, sasvim sigurno su imali zajedničku krovnu konstrukciju. Ona je bila veoma jednostavna, a činile su je vjenčanice, rožnjače, grebenjača i rogovi. Kod oba dućana pokrov je često mijenjan. Na nekim fotografijama, starijim, sjeverni dućan bio je pokriven ćeramidom, a južni šindrom. Vremenom je šindra najprije bila zamijenjena limom, a zatim ćeramidom. Korigiranjem parametara Nove teste uz Čekrekčijinu džamiju dućan kat. br. XXV/82 je skraćen i pripojen dućanu kat. br. XXV/90. To je za posljedicu imalo osjetnu izmjenu krovne konstrukcije, koja je, kao i sâm dućan, skraćena, pri čemu su, uz značajno povećanje nagiba, krovne plohe pojednostavljene. Ćeramida je ustupila mjesto crijepu, da bi u konačnici objekat ponovno bio pokriven ćeramidom.

Kada se sve sagleda, pretpostavka koja je, s obzirom na poziciju dućanā, njihovu tlocrtnu formu, način podjele, oblik krova itd., najbliža realnosti jeste tā da su ova dva dućana, premda za to nema dokaza, jednom davno bila jedan veći, koji je porodičnim nasljeđivanjem podijeljen na dva manja.¹⁹⁰ Potom su hisedari uređivali i održavali svako svoj dućan kako su najbolje mogli i umjeli, pa su ovi često mijenjali svoj izgled i namjenu. Sticaj okolnosti je pred Drugi svjetski rat objedinio dućane i pretvorilo ih u jedan, kakav je danas. Aktualna adresa mu je Kovači br. 2.

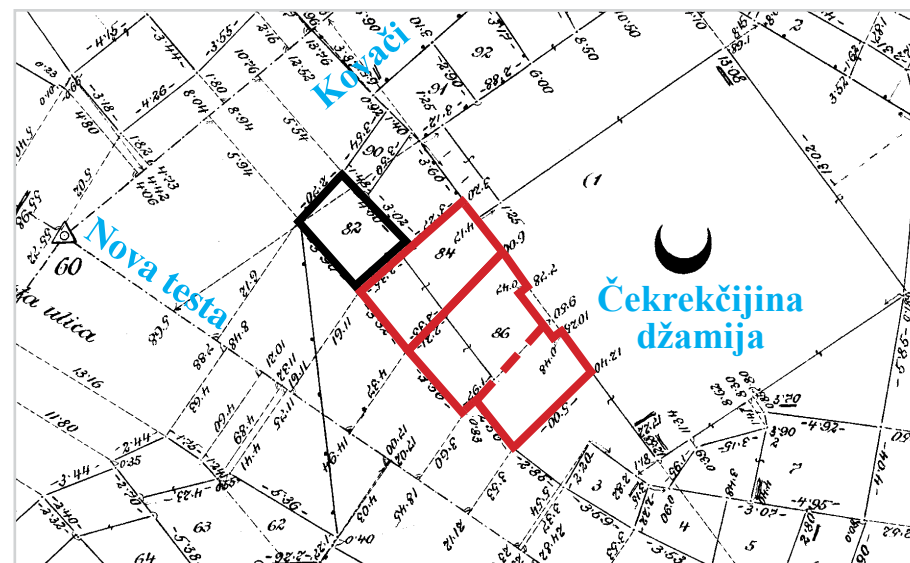
Dostupne fotografije svjedoče da su se u dućanu Arapovića smjenjivale prodaja voća i povrća i bakaluka. Tadašnje okolnosti su bile takve da su u okviru ovog čaršijskog mikrolokaliteta, osim u ovom, piljare i bakalnice bile i u nizu drugih susjednih dućana (vidi objašnjenje na str. 115).

Dućani kat. br. XXV/84 i XXV/86 - sredina jugozapadnog niza dućana u sklopu ansambla Čekrekčijine džamije

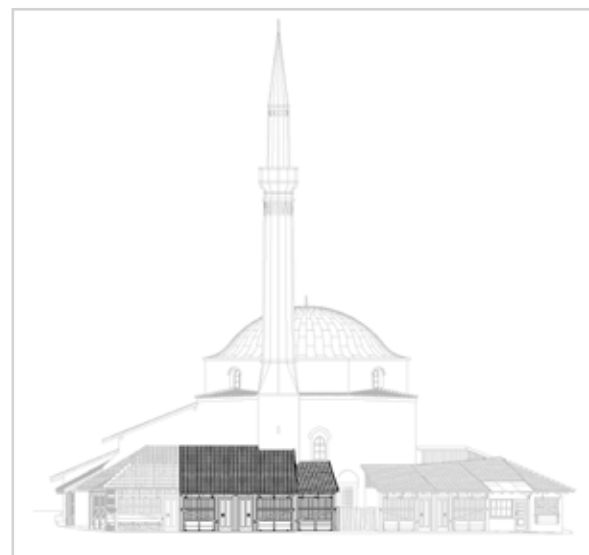
Bašeova *Feldskizze 91* pokazuje da su se – u produžetku prema istoku onog dijela sjevernog fasadnog niza Nove teste koji se nalazio u sklopu južnog niza dućana u ansamblu Čekrekčijine džamije – na dućan označen kat. br. XXV/82 naslanjali dućani katastarski označeni sa br. XXV/84 i br. XXV/86 (sl. 111). Njihov približan izgled dat je na sl. 112.

Kao prvi vlasnici dućana kat. br. XXV/84 navedeni su Umihana Hevešlija i njena sestra Nefisa. Dućan je 1968. g. prodat Fatimi Alajbegović. Zbog svoje historijske vrijednosti objekat je 1969. g.

¹⁹⁰ U prilog ovoj tvrdnji ide i način podjele. Jedan dućan dobio je nešto veću površinu i jedno lice, dok je drugom manja površina kompenzirana sa dva lica.

Sl. 111 - *Feldskizze 91*, sa dućanima označenim sa kat. br. XXV/84 i br. XXV/86

Sl.112-Dućani kat. br. XXV/84 i kat. br. XXV/86, koji se u produžetku ka istoku naslanjaju na dućan kat. br. XXV/82

Sl. 113 - Jugozapadni ugao Ćekrekčijine džamije na ulju nepoznatog autora

Sl. 114- Nova testa uz Ćekrekčijinu džamiju. Naziru se krovovi dućana kat. br. XXV/82, XXV/84 i XXV/86. Lijevo se vidi stub električnog razvodiča i u pozadini han Mehage Kestendića i Vijećnica, što znači da je fotografija načinjena nedugo iza 1896. g.

upisan u registar spomenika kulture. Kao pojedinačna gradnja ne nalazi se na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Nema istaknut ulični broj.

Za dućan kat. br. XXV/86 u gruntovnim knjigama nema podataka, ali je od 1985. g. u državnom vlasništvu. Ni on se kao pojedinačna gradnja ne nalazi na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine i također nema uličnog broja.

Ova dva dućana, premda dimenzijama ne tako maleni i pozicijom ne tako zabačeni, zajedno sa dućanima kat. br. XXV/3, XXV/4, XXV/5 i XXV/6 u istom fasadnom nizu, također su među najrjeđe fotografiranim u okviru cijele Sarajevske čaršije. Tome je teško otkriti uzroke. Da li je to bila nedovoljno atraktivna lokacija ili nezanimljiva djelatnost, s obzirom da su oba, poput susjednog zapadnog dućana, najvjerojatnije bili piljare, teško je sa sigurnošću odgovoriti.

Nešto podataka o ovim, a i ostalim dućanima prislonjenim uz jugozapadnu fasadu Ćekrekčijine džamije nudi ulje nepoznatog slikara. Umjetničko djelo prikazuje njihov niz, položen ka istoku i omeđen ulicama Kovači i Oprkanj (sl. 113). Slika nije fotorealistična i precizna poput djela Anne Lynker, Franza Lea Rubena ili Adolfa Kaufmanna, ali ipak daje makar i grubi uvid u to kako su dućani izgledali i kakvi su bili ambijent i atmosfera tog mikrolokaliteta. Čak se i djelatnost – obzirom na apliciranje zelene boje u visini donjeg dijela ćefenka – može, bez bojazni da će se mnogo pogriješiti, naslutiti.

Kakav-takav uvid u mikrolokalitet može se dobiti i sa sl. 114. Ona prikazuje dio Nove teste uz Ćekrekčijinu džamiju i zapadni kraj

njenog drugog dijela, koji je probijen, kako je to već spomenuto, na insistiranje bosanskog vezira Topal Osman-paše 1863. g. Na fotografiji se naziru krovovi dućana kat. br. XXV/82, XXV/84 i XXV/86, dok su im ulazni portali zaklonjeni velikim brojem seljaka iz okoline Sarajeva, koji su pazarnim danom upravo Novom testom, ali i Kovačima i ulicom Potok dolazili u grad iz pravca istoka (sa Glasinca i Romanije) i sjevera (sa Mokrog i Ozrena). U Sarajevo su silazili prodavati poljoprivredne proizvode nakupcima, a kupovati kućne potrepštine. Otuda na ovom mikrolokalitetu tolike piljare i bakalnice, koje su ga, zajedno sa uličnom prodajom svega i svačega, pretvarale u veliki trgovački centar na otvorenom. U pozadini prizora nazire se kupola Vijećnice, pa je moguće tvrditi da je fotografija načinjena 1896. g. ili nedugo potom.

Sa umjetničke slike i fotografije da se primijetiti da prije 1905. g. ni kod jednog dućana prednja strana nije bila zatvorena staklenom stijenkom, odnosno da su u tu svrhu korišteni ćefenci. Razlog tome je bila skupoća stakla, kao i tehnologija njegove proizvodnje, koja nije dozvoljavala izradu velikih komada, a pogotovo ne po iole prihvatljivoj cijeni. S obzirom na nevelike dimenzije i jednostavnost tlocrtnih dispozicija, može se pretpostaviti da je i krovna konstrukcija dućana bila jednostavna i da su je činile vjenčanice, nekoliko rožnjača i rogovi. Pokrov im je izvorno bio od šindre, kasnije od ćeramide i crijepa.

Za dućane kat. br. XXV/84 i br. XXV/86 karakteristično je i to da su, kako pokazuje Baševa *Feldskizze 91*, imali, jednako kao i dućan kat. br. XXV/90, magaze, koje su bile oslonjene na samu džamiju. Ne može se sa sigurnošću tvrditi, ali je izvjesno da su one, za razliku od prednjih dijelova dućana koji su bili od drveta, bile

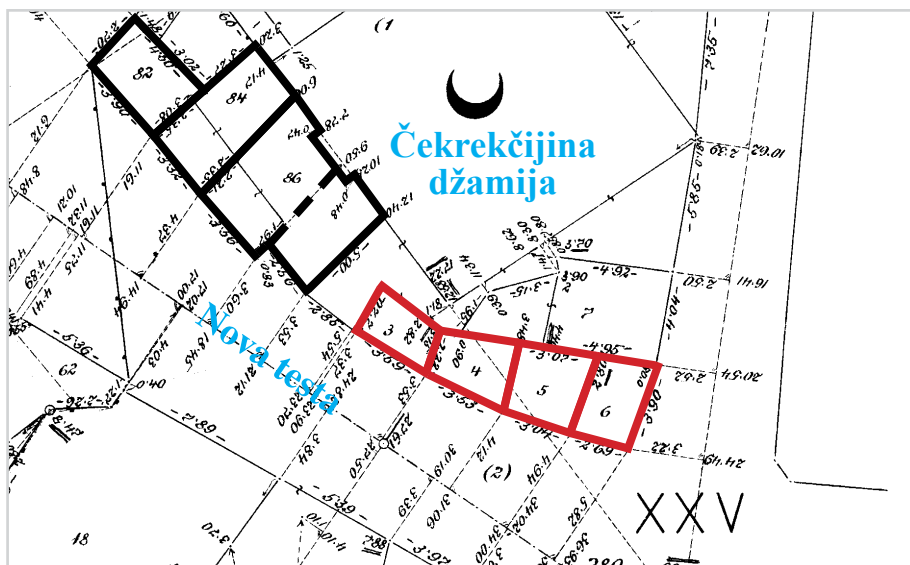
urađene od tvrdog materijala, najvjerojatnije kamena. Također je nemoguće (u)tvrditi, premda je i to izvjesno, da su kao zadnji koristili zid džamije. Krovna konstrukcija i pokrov magaza bili su nastavak krovne konstrukcije i pokrova dućana, odnosno su dućan i pripadajuća mu magaza imali jedinstven krov.

Uz sve navedeno, nejasno je da li je neoznačeni objekat, smješten na istočnoj strani dućana kat. br. XXV/86, bio njegovim integralnim dijelom ili je bio zaseban poslovni prostor. Obje varijante čine se mogućim. S jedne strane, gabariti građevinske jedinice dovoljno su veliki da bi ona mogla funkcionirati kao samostalan dućan, jer ih je na Čaršiji bilo i manjih. S druge je na Bašeovoj skici od magaze dućana br. XXV/86 odvojena samo crtkastom linijom i nije označena, pa joj je nemoguće istražiti historijat i preko njega utvrditi vlasnički status. Tridesetak godina kasnije Ferhad Kapetanović je ova dva prostora nacrtao kao jedan, pri čemu je preuzeo Baševu brojčanu oznaku.

Dućani kat. br. XXV/3, XXV/4, XXV/5 i XXV/6 - istočna polovina jugozapadnog niza dućana u sklopu ansambla Ćekrekćijine džamije

Dućane katastarskih oznaka br. XXV/3, XXV/4, XXV/5 i XXV/6 od dućana kat. br. XXV/84 i kat. br. XXV/86, inače smještenih u istom uličnom nizu, dijelio je uzani prolaz, koji se provlačio uz jugozapadni i jugoistočni zid Ćekrekćijine džamije i leđa im odvajao od džamijskog zida¹⁹¹. Spajao je Novu testu i Oprkanj i na najužem mjestu bio širok samo 39 cm! S obje strane bio je zatvoren

¹⁹¹ U prostorno-urbanističkoj skupini ovih bio je i dućan kat. br. XXV/7, ali je njegovo lice izlazilo na ulicu Oprkanj, pa je on pripadao fasadnom nizu te a ne ulice Nova testa. Zbog toga on na ovom mjestu nije obrađen.

Sl. 115 - Feldskizze 91, sa dućanima kat. br. XXV/3, XXV/4, XXV/5 i XXV/6

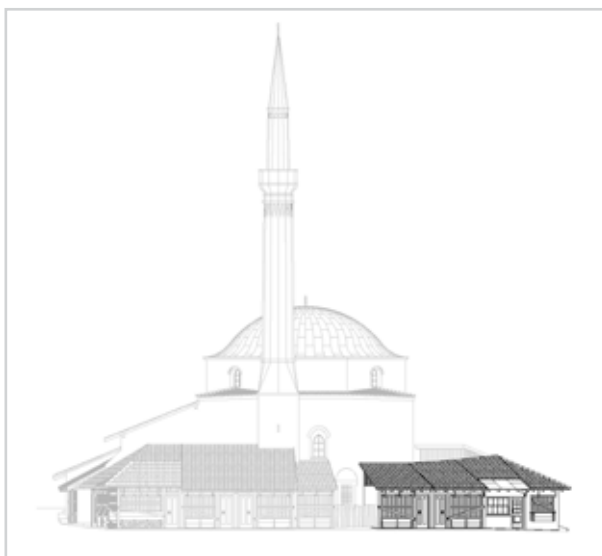
tarabama, pa se njime nije moglo proći (sl. 115). Najvjerovatnije je služio snabdijevanju dućana kat. br. XXV/7 u ulici Oprkanj, koji je jedini imao magazu. Možda je upravo ovaj neimenovani izlomljeni sokačić bio razlog koji je naveo Johanna Bašea da na ovom mjestu katastarsku numeraciju objekata započne iznova.

Dućani kat. br. XXV/3, XXV/4, XXV/5 i XXV/6 bili su veličinom i organizacijom slični dućanima kat.br. XXV/84 i kat. br. XXV/86. ali nisu posjedovali magaze. I oni su bili izgrađeni od drveta, bondručnih zidova koji su bili popunjenih ćerpičem, omalterisani preko pletera i obijeljeni krečom. S obzirom na nevelike dimenzije i jednostavnost tlocrtne dispozicije, imali su krovnu konstrukciju koja nije bila složena, a koju su činile vjenčanice, nekoliko rožnjača i rogovi. Pokrov im je izvorno bio od šindre, kasnije od ćeramide. Njihov približan izgled dat je na sl. 116.

Inače, do svog rušenja dućan kat. br. XXV/3 bio je u vlasništvu Čekrekčijine džamije, koja ga je izdavala pod zakup. Nakon uklanjanja dućana zbog popravljjanja saobraćajnih parametara tadašnje ulice Petra Kočića, današnjih Telala, zemljište na koje je bio dućan vodilo se kao građevinsko, s tim što je od 1949. g. prodajom prešlo u državno vlasništvo. Ova nekretnina, a riječ je o 7,2 m² zemljišta, zbog svoje historijske vrijednosti je 1961. g. upisana u registar spomenika kulture. Kao pojedinačan entitet ne nalazi se na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Dućan kat. br. XXV/4 također je bio u vlasništvu Čekrekčijine džamije, koja je i njega izdavala pod zakup. I on je porušen prije Drugog svjetskog rata (iza 1933. g.) iz jednakog razloga kao dućan kat. br. XXV/3, pa mu je i daljnja sudbina bila identična.

Sl. 116-Dućani kat. br. XXV/3 do kat. br. XXV/6, koji se u produžetku Nove teste ka istoku nalaze uz Čekrekčijinu džamiju

Prvi zabilježeni vlasnik dućana kat. br. XXV/5 bio je hafiz Mehmed Islamović iz Sarajeva. Nakon njegove smrti nekretninu je 1898. g. naslijedila supruga Zibija i ostali hisedari, vjerovatno djeca, za koju se u vlasničkom listu ne navodi koliko ih je. Supruga je 1913. g. svoj dio prodala Sulejmanu Bajriću i Vejsilu Mujkiću, obojici iz Sarajeva. Sin Uzeir Islamović svoj dio 1914. g. prodao je Ibrahimu Muzaferiji. Objekat je s parcele uklonjen iz jednakog razloga i u isto vrijeme kad i dućani koji su pripadali Čekrekčijinoj džamiji. Sama parcela 1949. g. je ekspropirirana. I ova nekretnina je zbog svoje historijske vrijednosti upisana u registar spomenika kulture, ali tek 1961. g. Kao pojedinačan entitet ne nalazi se na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Prvi zabilježeni vlasnik dućana kat. br. XXV/6 bio je hafiz Husein Islamović. Nije poznato u kakvom odnosu je on bio sa hafizom Mehmedom. Može se pretpostaviti da su bili braća¹⁹², te da im je otac nakon smrti ostavio po dućan. Hafiz Husein Islamović je na svoje ime osnovao vakuf i svoj dućan uvakufio.

O funkciji prva dva dućana – koji su bili džamijsko vlasništvo izdavano u zakup, pa je često mijenjalo namjenu – nema dovoljno podataka. Obzirom na dio Čaršije u kojem su se nalazili, kao i na detalje koji se naziru na ulju bezimenog autora, najvjerovatnije su bili piljare ili trgovine bakalukom ili naizmjenično jedno pa drugo, a sasvim sigurno se u njima obavljao i otkup različitih sezonskih

¹⁹² Pretpostavka je data na osnovu sljedećih argumenata:

- Mehmed i Husein imali su jednako prezime
- oba su bili hafizi (imali su slično ili jednako obrazovanje)
- posjedovali su dućane jedan do drugog
- Husein se ne spominje kao nasljednik Mehmeda za kat. br. XXV/5, pa mu zbog toga, a i približnih godina sa Mehmedovom suprugom, ne može biti sin.

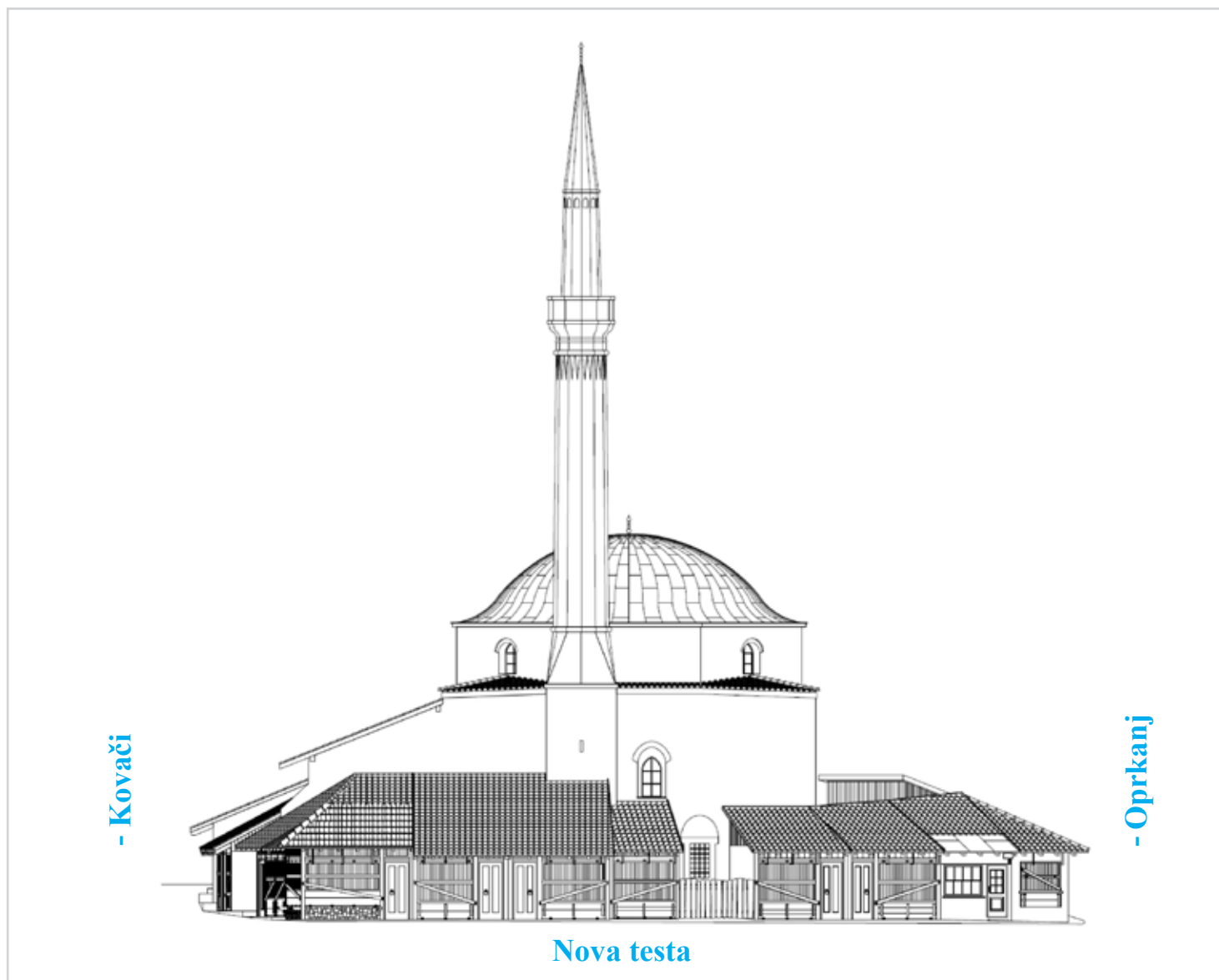
poljoprivrednih proizvoda. Zbog toga su im lica zatvarana ćefencima i štice na platnima.

U dućanu kat. br. XXV/5 radio je berber. To je moguće tvrditi zbog toga što su berberi¹⁹³, osim table sa naznačenim slovnim nazivom firme i imenom vlasnika, imali i poseban, veoma karakterističan okrugli mesingani medaljon, koji je vizuelno simbolizirao zanat kojim su se bavili. Uobičajeno su ga postavljali iznad ulaznih vrata u radnju. Takav simbol, obješen iznad ulaza u dućan, sasvim lijepo se vidi na akvarelu Tomislava Krizmana (vidi ponovo sl. 59).

Ugaoni dućan, dućan kat. br. XXV/6 najvjerovatnije je bio mala bosanska kafana. Njena pozicija kraj berbera sasvim je logična, s obzirom da se kod berbera svako jutro moralo “čekati na red”, a jednako se svako jutro morala popiti i kahva u Čaršiji. Moguće je da su ova dva dućančića bila spojena prozorčićem, a moguće čak i vratima. U prilog tvrdnji da je ovaj poslovni prostor mogao biti kafanica ide i materijalizacija fasade objekta i način njenog zatvaranja. Fasada je bila omalterisana, obijeljena i imala je ostakljena vrata i prozore. Prozor koji je gledao na Novu testu noću je pokrivan ćefenkom. Ispod, kao njegov sastavni dio, bila je drvena klupica, na kojoj se moglo kahvu popiti i vani. Izgled ovog dućana se kroz održavanje i popravke, jednako kao i izgled ostalih dućana u Čaršiji, stalno mijenjao, pa je na crtežu prikazana jedna od njegovih mijena.

Na kraju, približan izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste koji su činili dućani koji su se naslanjali na sjeverozapadni zid

¹⁹³ Berberski mesingani znak bio je simbol berberskog zanata ne samo u Bosni, nego i širom Evrope.

Sl. 117 - Približan izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici uz Čekrekčijinu džamiju, tj. od Oprknja do Kovača krajem XIX st.

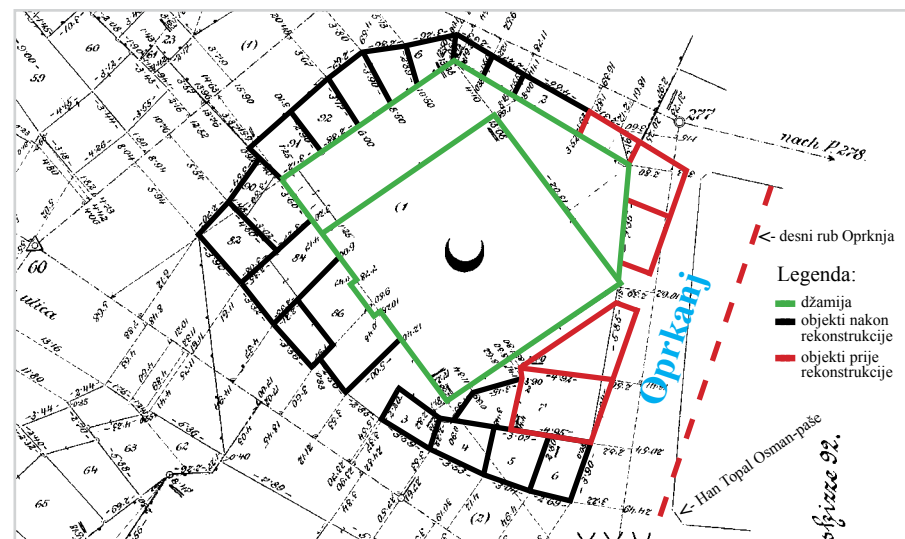
Čekrekčijine džamije, tj. na dionici od Kovača do Oprknja krajem XIX st. dat je na sl. 117 (str. 118).

Mogući značaj dućana kat. br. XXV/6

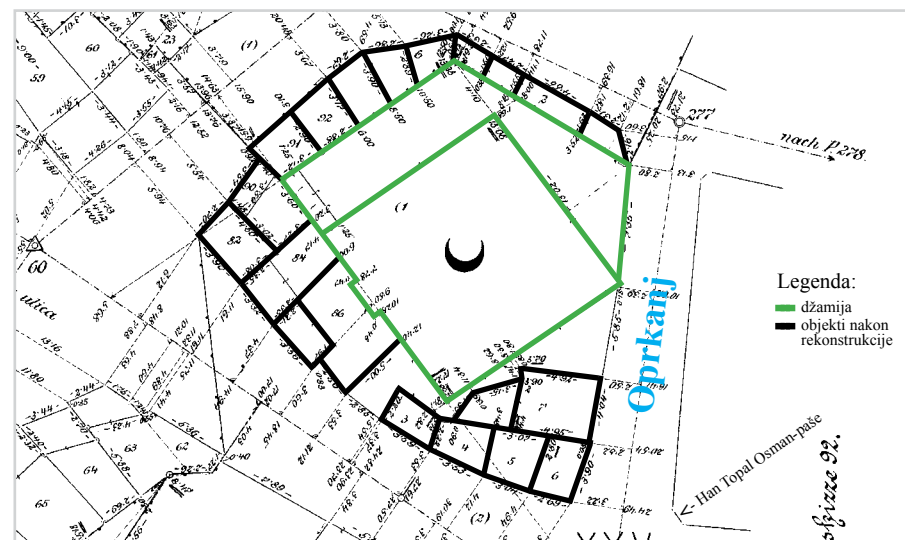
Važnost dućana kat. br. XXV/6 mogla bi biti i značajno veća od opisane. Mogućnost proizlazi iz pretpostavke – hipoteze – koja se iznosi po prvi put u ovoj knjizi, a koja se trenutačno čini smjela i ničim utemeljena. Nju će u budućnosti daljnjim istraživanjima biti potrebno dokazati ili opovrgnuti, a svaki rezultat, pa i negativan, rezultirat će novim saznanjima o pojedinim mikrolokalitetima Sarajevske čaršije, ali i o njoj kao organskoj, simbiotskoj i teško djeljivoj cjelini.

Naime, malo je vjerovatno da je Čekrekčijina džamija izvorno bila okružena dućanima samo sa tri i po strane. Pretpostavka, koja se sama po sebi nameće, je da je ona i sa cijele četvrte strane – prema ulici Oprknj – bila urasla u čaršijsko tkivo. Jer, zašto bi ulazna, najvažnija fasada džamije bila “zatrpána” dućanima, a jedna od “sporednih” – leđna – ne? Ova pretpostavka utoliko je logičnija ukoliko se zna da je upravo ta fasada bila okrenuta prema istočnim ulazima u Grad i bila dijelom Oprknja, čija važnost je prije probijanja Topal Osman-pašine džade bila značajno veća (vidi: str. 41 i 42 ove knjige).

Istočna fasada dućana kat. br. XXV/6, koja ne prati liniju trotoara Oprknja, uzrok je nastanka ove hipoteze. Ova fasada mogla bi iz jednakog razloga biti i jedan od početnih dokaza iznesenoj tvrdnji. Naime, ako se linija povučena njome produži po pravcu ka sjeveru do Kračula, tada se vidi da ona ostavlja dovoljno mjesta za redanje dućana uz jugoistočnu i sjeveroistočnu džamijsku fasadu (sl. 118). Hipoteza pretpostavlja da su oni s tog mjesta uklonjeni (sl. 119)

Sl. 118 - Moguće okruženje Čekrekčijine džamije prije vjerovatne korekcije ulice Oprknj

Sl. 119 - Čekrekčijina džamija i ulica Oprknj nakon gradnje Topal Osman-pašinog hana

nakon probijanja drugog dijela Nove teste, tj. Topal Osman-pašine džade, i to baš u vrijeme izgradnje Topal Osman-pašinog hana.

Naime, da bi tom objektu bila obezbijeđena dovoljno kvalitetna i velika lokacija, izgleda da je izvršeno korigiranje ulice Oprkanj, koja nije izlazila direktno na Kovače, nego je bila u manjoj mjeri smaknuta udesno ka Kračulama.¹⁹⁴ Tako je Oprkanj, gledano ka Kovačima, sa lijeve strane najvjerojatnije imao dućane prislonjene uz Čekrekčijinu džamiju¹⁹⁵, a sa desne ogradu (tarabe, tj. plot) prema neizgrađenom zemljištu, koje je, po preuzimanju namjesništva Bosnom, Topal-Osman paša kupio od Babićā. Korekcijom su uz istočni ugao džamije uklonjena tri, a neznatno korigirana dva dućana, čime je za Pašin han obezbijeđeno dovoljno mjesta, a, posljedično, ulica Oprkanj “upravljena” na ulicu Kovači u mjeri u kojoj je to bilo moguće. Han je podignut “peko puta” džamije, između Kračula, Oprknja i Nove teste.

Od pet pretpostavljenih kritičnih dućana uz jugoistočni ugao Čekrekčijine dažmije, dva krajnja mogla su imati gotovo izvjesne

¹⁹⁴ Kako je ulica Kračule dugo vremena bila glavna veza Čaršije i istočnih ulaza u Grad, u njoj je bio veliki broj manjih hanova. Kreševljaković ih navodi samo dva: Prešljin i Jabučarev. Ne zna gdje su se tačno nalazili. Današnji izgled ulice Kračule daje za pravo tvrditi da je u njoj bilo bar šest, a moguće je i više hanova. U intervjuima gospođe Saliha Grabonić i Šefika Tvico tvrde da su se u Kračulama nalazili i dio – sjeverno krilo – Topal Osman-pašinog hana, Cicin han, Čifte han, te hanovi Halačevića, Murtića...

Pošto su Kračule bile popunjene hanovima i dućanima, zapadni kraj ove ulice, tj. lokacija uz Čekrekčijinu džamiju bila je stiješnjena. Uz to se na uglu Kračula i Kovača nalazila češma

¹⁹⁵ Sve su prilike da su dućani oko Čekrekčijine džamije prema Podkovačima i Oprknju zatvarali dvorište koje nije bilo pokriveno, odnosno da je ukupna situacija bila slična današnjoj uz Čaršijsku džamiju. Vremenom je dvorište dobilo krov, postalo unutarnjim dijelom džamije, a ona dobila oblik kakav ima danas.

tlocrtne dispozicije, vrlo slične ili sa malim razlikama u odnosu na one zabilježene na *Feldskizze 91* Johanna Bašea. Sa tri središnja dućana situacija je drugačija. Oni su mogli imati i drugačiju podjelu i drugačije dimenzije, tj. moglo ih je biti i veći broj, ali usitnjenijih. Uz to, linija njihovih fasada mogla je biti i ispučena, poput linija na sjeverozapadnoj i jugozapadnoj strani džamije, što je dodatno moglo uticati na njihovu dispoziciju i izgled. Ovdje je potrebno napomenuti da sjeveroistočna linija dućana uz Čekrekčijinu džamiju nije ispučena iz praktičnih razloga, zato što bi to, zbog nagiba Kovača, rezultiralo smanjenjem svijetle visine dućana ili njihovim ukopavanjem u odnosu na trotoar.

Jasno je da je ova hipoteza bez ozbiljnih istraživanja teško dokaziva. Da li je iznesena pretpostavka tačna i šta je uistinu po srijedi, moglo bi biti ustanovljeno jedino otvaranjem odgovarajućih arheoloških sondi u Oprknju. Pitanje je da li bi i to dalo rezultate s obzirom da su temelji dućana bili od lomljenog kamena i vrlo plitki, pa je lako moguće da su prilikom uređivanja posteljice za asfaltiranje te ulice mašinama “odneseni”, tj. definitivno uništeni.

Ovaj problem spomenut je samo uzgred, u kontekstu analize dućana kat. br. XXV/6. On je, međutim, takvog nivoa i značaja da zahtijeva detaljnije i dublje razmatranje i pristup koji će završiti cjelovitim djelom na tu temu.

12.2.- Južni fasadni niz Nove teste uz Čekrekčijinu džamiju

Slično sjevernom, i južni fasadni niz Nove teste uz Čekrekčijinu džamiju – a zapravo naspram nje – slabo je fotografski dokumentiran. Fotografije su rijetke, a dućani prikazani na njima, zbog licā okrenutih sjeveru, u vlastitoj su sjeni, pa se njihovi detalji slabo razaznaju.

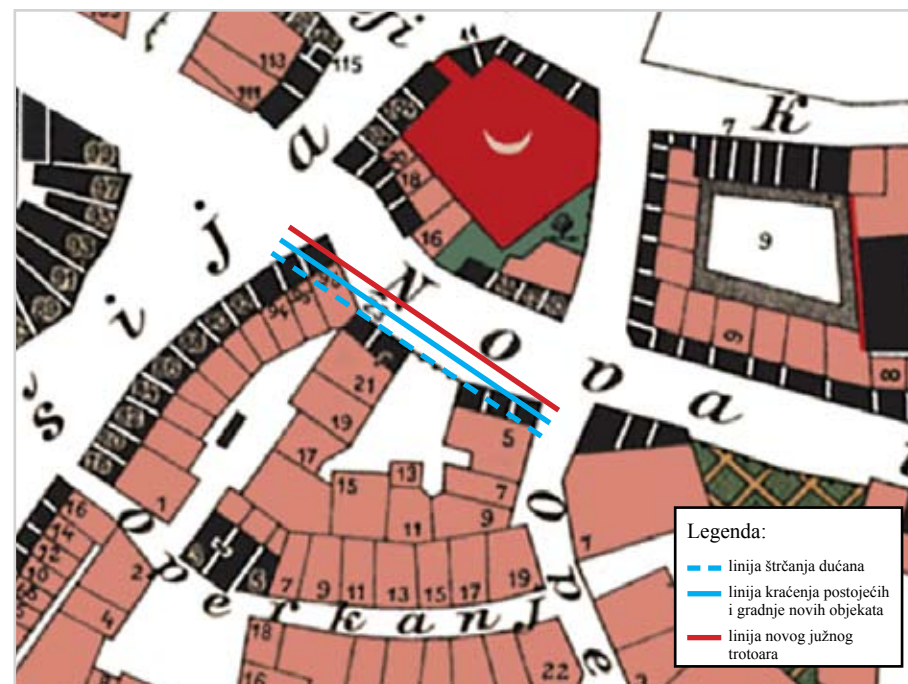
Ovaj dio fasadnog niza Nove teste vrlo je kratak i nije bio izgrađen po pravcu. Krajnji zapadni (br. 96 i br. 95 na reduciranom snimku iz 1882. g.) i krajnji istočni dućani (njih tri ispred br. 5, na istom snimku) bili su zakošeni prema džamiji, pa je niz srednjim dijelom bio povučen prema jugu (sl. 120).

Prije rekonstrukcije uzrokovane probijanjem četvrtog dijela Nove teste činili su ga mali prizemni dućani, izgrađeni od drveta. Zidovi su im bili bondručni, popunjeni ćerpičem, omalterisani preko pletera i obijeljeni krečom. Krovna konstrukcija bila je jednostavna, sačinjena od vjenčanica, dvije ili tri rožnjače i rogova. Pokrov je izvorno bio urađen od šindre, kasnije ćeramide i(li) crijepa.

Pažljivim posmatranjem raspoloživog fotografskog materijala moguće je ustanoviti čemu su dućani služili i šta se sa njima desilo tokom rekonstrukcije.

Detalji na fotografijama svjedoče da su dućani u ovom nizu, poput velike većine dućana u bližem okruženju, bili u funkciji otkupnih stanica. S vremena na vrijeme, ovisno o dobu godine, služili su i kao piljare ili bakalnice. Zbog toga su zatvarani klasičnim ćefencima, iza kojih nije bilo staklenih stijenki. Potrebe za zaštitom unutrašnjosti od pretjerane ljetne topline platnenim improviziranim nadstrešnicama, s obzirom na njihovu orijentaciju, nije bilo.

Na rekonstruiranje ovog dijela južnog fasadnog niza Nove teste nije se dugo čekalo. Ipak, radovi nisu obavljani prije 1896. g., čemu je dokaz fotografija, načinjena uzduž Nove teste ka istoku, jer se na njoj u drugom planu vidi Vijećnica i ispred nje Beledija, podignuta 1895. g., a završeno je već i nekoliko novih objekata od Beledije prema Čaršiji. Sasvim jasno se vidi i han Mehage

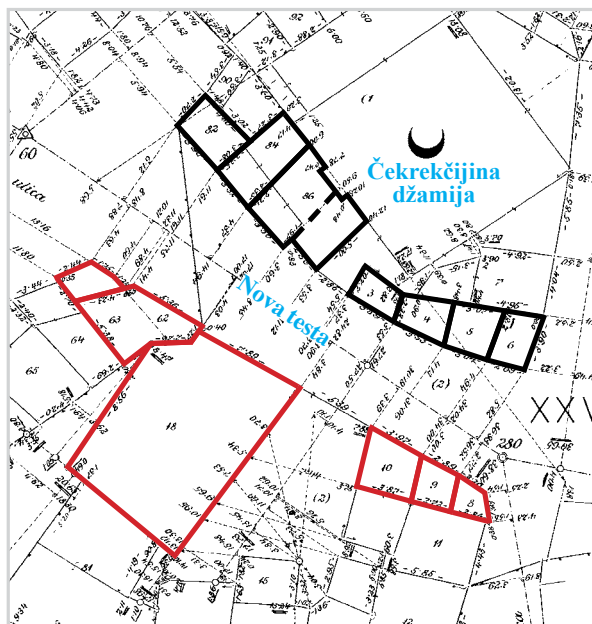

Sl. 120 - Situaciona dispozicija dućana naspram Čekrekčijine džamije prema jugu prije njihovog korigiranja nakon izgradnje četvrtog dijela Nove teste

Sl. 121 - Dućani južnog fasadnog niza Nove teste spram Čekrekčijine džamije korigirani su tek nakon 1896. g.
U dugom planu ispred Vijećnice han Mehage Kestendžića

Sl. 122 - Detalj *Feldskizze 91* sa označenim dućanima južnog fasadnog niza Nove teste nasuprot Čekrekčijine džamije

Kestendžića (sl. 121). Umjesto zidanog objekta, koji je na Bašeovoj *Feldskizze 91* označen sa kat. br. XXV/18, kao i na zapadnoj strani Oprknja, a naspram hana Topal Osman-paše, još uvijek su dućani.

S druge strane, Bašeova katastarska skica dokaz je da objekat kat. br. XXV/18 nije bio podignut ni iza 1905. g., odnosno, da je do te godine niz bio formiran u obliku koji ima i danas i da je već bio katastarski kao takav zadokumentiran (sl. 122).

Dućani kat. br. XXV/62 i XXV/63

Probijanjem četvrtog dijela Nove teste i ubrzo potom korigiranjem južne strane njenog trećeg dijela, dućan na jugoistočnom uglu spoja sa ulicom Baščaršija, koji je na reduciranom planu Grada iz 1882. g. bio označen sa br. 96, dijagonalno je presječen. Od njega je preostao mali, dugačak a uzak dio, koji nije mogao samostalno funkcionirati. Zbog toga je pripojen susjednom dućanu, označenom brojem 95. Johann Baše je 1905. g. zatekao i snimio upravo takvo stanje, ali je dućane označio novim katastarskim oznakama, odnosno brojevima XXV/62 i XXV/63. Sa fotografije se da uočiti žurba i nedosljednost u kraćenju dućana, što je posebno izraženo na pokrovu, na mjestu gdje je ćeramida bila zamijenjena limom. Njihovo preklapanje bilo je improvizirano i izvedeno bez dovoljno strpljenja.

Za dućan kat. br. XXV/62 u gruntovnim knjigama nema podataka o vlasnicima.

Kako je na Bašeovoj *Feldskizze 91* dućan kat. br. XXV/63 bio odijeljen crtkastom linijom od dućana kat. br. XXV/62 i kako mu se nije moglo prići od ovoga, vjerovatno su činili jednu funkcionalnu i vlasničku cjelinu.

Kao njihov prvi vlasnik 1889. g. naveden je Pašo Maunoga iz Sarajeva. Te godine nekretninu su naslijedila Pašina djeca: Ana, Joka, Jelena i Trifko. Iste te godine, samo nešto kasnije, evidentirano je i da je kuća, koja je bila na parceli, porušena. Početkom 1890. g. nekretninu je kupio Rafo M. Atijas, a već krajem godine prodao je Mujagi Muli Mašiću. Dalje je zabilježeno da su 1904. g., po smrti Javera ef. Barucha, nekretninu naslijedili supruga Rahela i djeca: Elias, Daniel, Izrael, Emanuela i Rifka. Nema podataka o tome kada je nekretnina prešla iz ruku Mujage Mašića u vlasništvo Javera ef. Barucha. Na koncu je 1964. g. nekretninu kupio Ibrahim Džamdžić iz Sarajeva. Zbog svoje historijske vrijednosti objekat je 1969. g. upisan u registar spomenika kulture. Kao pojedinačna gradnja ne nalazi se na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Nakon korigiranja trase Nove teste dućan kat. br. XXV/62-63 obnovljen je u vidu tvrde zidane gradnje, omalterisanih zidova bez ukrasa, omalovanih žućkastom bojom. Krov joj je bio jednostavan dvovodni, pokriven ćeramidom. Objekat je služio trgovini i u njemu se prodavala roba jednaka onoj u okolnim dućanima.

Interesantno je da se ispred objekta kat. br. XXV/62-63 nalazio jedan sićušni dućan (sl. 123), koji na Bašeovoj skici uopće nije dobio katastarsku oznaku, pa se o njemu malo toga zna. Bio je izgrađen od drveta, sa krovom pokrivenim pocinčanim limom. I u njemu se prodavalo što i u okolnim dućanima. Interesantan je zbog svoje ugaone, izrazito kvalitetne pozicije. Danas sa kat. br. XXV/62-63 čini jednu cjelinu u kojoj je smještena kafe-slastičarna *Saraj*.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Danas kafe-slastičarna *Saraj* nema naznačenu adresu. Ipak, glavni ulaz trebao bi biti numeriran sa Bašćaršija br. 2, a ekonomski sa Telali br. 2.

Sl. 123 - Dućani kat. br. XXV/62 i kat. br. XXV/63 nakon korekcije trećeg dijela Nove teste, sa neimenovanim dućanom, pokrivenim limom, na samom uglu

Sl.124- Tri prelijepo odjevne djevojke iz okoline Sarajeva. U drugom planu, u gornjem desnom uglu fotografije vidi se kraj objekta kat. br. XXV/18 Ahmedage Hende, na kojem je oznaka da se u njemu prodaje brašno. Fotografija je načinjena između dva svjetska rata i to prije 1933. g. U drugom planu na desnoj strani je han Mehage Kestendžića, a lijevo neskraćeni dućani uz Čekrekčijinu džamiju

Objekat kat. br. XXV/18

Dva dućana, koja su se nalazila do dućana br. 96, a na reduciranom planu Grada iz 1882. g. nisu bila označena, kao i objekti br. 21 i br. 19 iza njih, porušeni su. Ustupili su mjesto jednospratnoj zidanoj gradnji, podignutoj nad masivnim kamenim podrumom. Baše joj je na svojoj skici dao katastarski br. XXV/18. Ovaj objekat bio je povučen ka jugu i postavljen u ravan koja je na sl. 120 označena punom plavom linijom. Zgrada je bila trapezne tlocrtne forme, bez pravih uglova između pojedinih strana (vidi ponovo sl. 122). Zbog toga su one bile različitih veličina, pri čemu je najduža mjerila 14,15 m, a ona prema ulici samo 7,89 m. Ovakav izgled bio je posljedica nastojanja da se maksimalno iskoristi lokacija zaostala iza porušenih dućana.

Prvi zabilježeni vlasnik nekretnine na parceli kat. br. XXV/18 bio je Ahmedaga Henda iz Sarajeva.¹⁹⁷ Darovnim ugovorom pravo vlasništva 1913. g. preneseno je na Vakuf Ahmedage Hende, a 1959. g. sve je prevedeno u društvenu svojinu. Nepoznato je da li su i dućani, koji su ustupili mjesto zidanom objektu (sl. 124), također bili u Hendinom vlasništvu. Zbog svoje historijske vrijednosti objekat kat. br. XXV/18 je 1969. g. upisan u registar spomenika kulture. Ne nalazi se na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Inače, sprat kuće Ahmedage Hende služio je stanovanju, a prizemlje trgovini. Sve su prilike da su tu bar jedno vrijeme¹⁹⁸

¹⁹⁷ Upravo za ovaj dućan je Ahmedaga Henda 1888. g. molio Gradsko zastupstvo da ga smije “u građevnu liniju postaviti” (vidi podnožnu napomenu 110, str. 51).

¹⁹⁸ Nakon Drugog svjetskog rata u ovom objektu su dugo vremena prodavane boje i lakovi, a danas je tu prodavnica tekstila. Adresa mu je Telali br. 4.

prodavane različite vrste brašna. Dvorište između kuće i dućana kat. br. XXV/10 nije imalo posebnu namjenu. Vjerovatno je služilo snabdijevanju dućana i bilo je zatvoreno tarabama. Danas je objekat gotovo u jednakom stanju u kakvom je bio prije jednog stoljeća. I on i dvorište služe prodaji tekstila i odjevnih predmeta. Jedino su vremenom tarabe zamijenjene luksuznijom i funkcionalnijom ogradom od čelika.

Prednja fasada objekat kat. br. XXV/18 bila je obogaćena ukrasnom, skromnom profilacijom, kojom je bila naznačena spratna podjela objekta i istaknuti prozori. Bočne strane bile su bez ukrasa, dok je zadnja jednim dijelom bila pokrivena susjednom gradnjom. Objekat je bio čvrst, građen ciglom, i bio je, kako je već rečeno, podignut nad masivnim kamenim podrumom, koji je, sasvim sigurno, služio kao magaza.

Međuspratnu i podnu konstrukciju tavana nosile su drvene grede. Krovna konstrukcija se sastojala od vjenčanica, rožnjača, sljemenjače i rogova. Na fotografijama se ne vidi čime je krov bio pokriven, ali je to, shodno ukupnom izgledu objekta, najvjerovatnije bilo učinjeno nešto luksuznijim materijalom, u prvo vrijeme biber crijepom, kasnije običnim.

Dućani kat. br. XXV/8, XXV/9 i XXV/10

Tri dućančića na istočnom kraju ovog dijela južnog fasadnog niza Nove teste bili su jedna mala zasebna grupacija. I oni su na reduciranom planu Čaršije iz 1882. g bili bez oznaka.¹⁹⁹ Bili su postavljeni ispred objekta označenog brojem 5 i također su prilikom

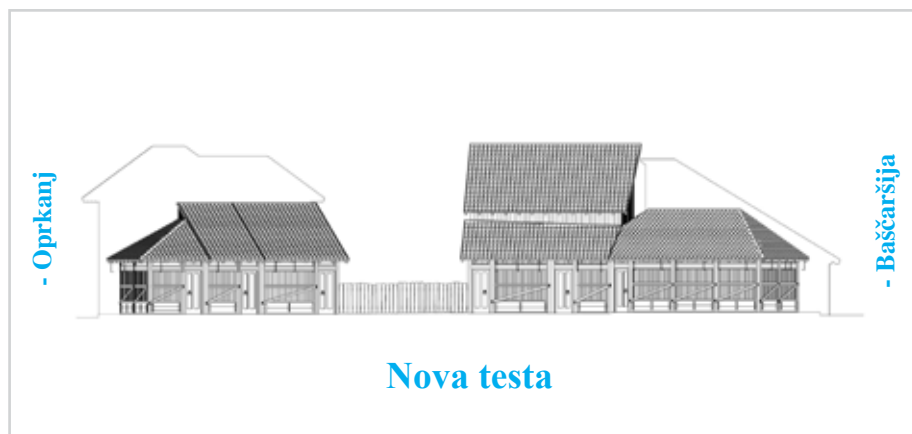
¹⁹⁹ Ovi dućani ni danas nemaju istaknute ulične adresne oznake, ali su ulazi sva tri orijentirani na Telale.

ispravljanja parametara Nove teste ukoso skraćeni. Baše im je dao katastarske oznake XXV/8, XXV/9 i XXV/10.

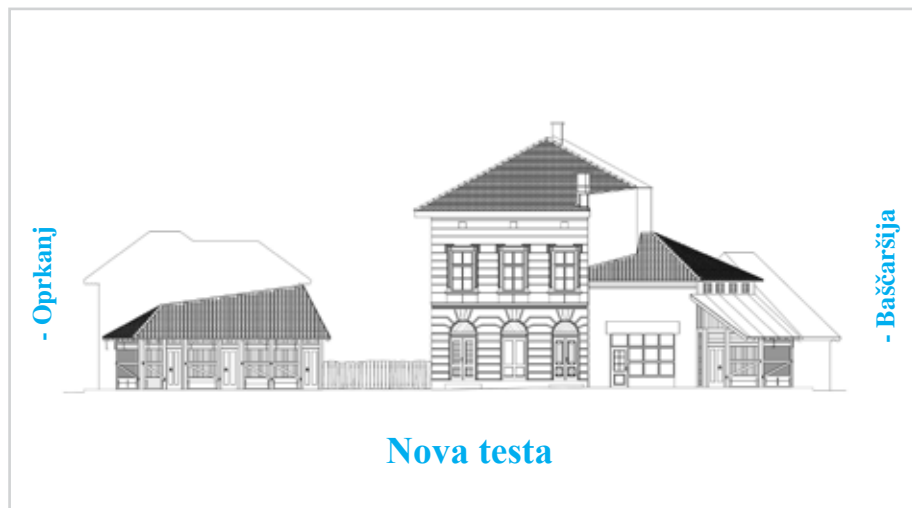
Dućan kat. br. XXV/8 od 1878. do 1926. g. bio je u vlasništvu Kreševljakovića, najprije Muhameda, Saliha i Ibrahima, a potom njihovih nasljednika. Dućan je 1926. g. kupio Abraham Jakob Altarac, a 1955. g. Sehija Kovačević. Kovačevići, Asim i Nihad, i danas su u posjedu ove nekretnine. Zbog svoje historijske vrijednosti objekat je 1969. g. upisan u registar spomenika kulture, a od 2009. g. nalazi se na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Dućan kat. br. XXV/9 do 1901. g. također je bio u vlasništvu Kreševljakovića, i to Muhameda i nasljednika rahmetli Saliha i rahmetli Ibrahima. Na osnovu urudžbene isprave 1901. g. bio je uknjižen kao vlasništvo Atife Zečević iz Visokog. U djelomičnom vlasništvu Zečevića ostao je do danas, ali su se vremenom kao suvlasnici pojavile porodice Bajraktarević i Kamarić, svi sa veoma malim udjelima. Ovaj objekat je zbog svoje historijske vrijednosti 1969. g. također upisan u registar spomenika kulture. Od 2009. g. nalazi se na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

I dućan kat. br. XXV/10 je, poput prethodna dva, bio u vlasništvu Kreševljakovića, i to Muhameda i nasljednika rahmetli Saliha i rahmetli Ibrahima. 1955. g. prodat je Mustafi Kovačeviću iz Sarajeva, a od 1957. g. je (slično dućanu kat. br. XXV/8) u vlasništvu Asima Kovačevića. I ovaj objekat je zbog svoje historijske vrijednosti 1969. g. upisan u registar spomenika kulture. Od 2009. g. se i on nalazi na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Sl. 125 - Približan izgled grupe dućana naspram Čekrekčijine džamije prema jugu i to prije njihovog korigiranja nakon probijanja četvrtog dijela Nove teste, tj. prije 1895. g., a vjerovatno i prije 1888. g. i molbe Ahmedage Hende Gradskom zastupstvu da dovede svoje dućane "u građevnu liniju"

Sl. 126 - Približan izgled grupe objekata naspram Čekrekčijine džamije prema jugu i to poslije njihovog usklađivanja sa korigiranom trasom trećeg dijela Nove teste, tj. oko 1900. g.

Tri dućana ove grupe, s obzirom da su izvorno bili u vlasništvu jedne porodice, imali su jednaku, moguće i jedinstvenu konstrukciju. Sve su prilike da je bila riječ o jednom objektu podijeljenom na tri mala dućana.

Ova tri dućana su bočni zid susjednog objekta, na Bašeovoj skici označenog sa kat. br. XXV/11, koristila kao svoj zadnji. Kalkanski zid ka susjednom dvorištu izvjesno je bio bondručni, popunjen ćerpičem, omalterisan preko pletera i obijeljen krečom. Pregradni zidovi su bili lagani drveni. Krovna konstrukcija je bila maksimalno jednostavna i u krovnim plohamo minimalno raščlanjena. Kasnije će biti izvedena kao jedinstvena. Pokrov je izvorno sasvim sigurno bio od šindre, kasnije zamijenjen ćeramidom. Bili su zatvarani ćefencima, da bi kasnije, uz ćefenke, bili zatvoreni raščlanjenim staklenim stijenkama. Služili su otkupu različitih poljoprivrednih sezonskih proizvoda. Inače se funkcija ovih dućančića, ovisno o zakupcima, vrlo brzo mijenjala. U prvom istočnom je jedno vrijeme bila bosanska kafana, u srednjem donedavno turistička agencija, a u krajnjem zapadnom prodavnica boja i lakova. Danas su sva tri neiskorištena. Rezultat toga je njihovo neodržavanje i ubrzano propadanje.

Približan izgled grupe dućana naspram Čekrekčijine džamije prije 1895. g., a vjerovatno i prije 1888. g. i molbe Ahmedage Hende Gradskom zastupstvu da dovede svoje dućane u građevnu liniju, dat je na slici 125. Sve su prilike da je rezultat Hendine molbe bila gradnja sasvim novog objekta na lokaciji (kat. br. XXV/18).

Približan izgled trećeg dijela južne strane Nove teste nakon provedenih tadašnjih korigiranja, tj. krajem XIX i početkom XX st. dat je na sl. 126.

13.- Fasadni nizovi Nove teste na četvrtoj dionici: od ulice Bašçaršija i Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša

Fasadni nizovi Nove teste na potezu od ulice Bašçaršija i Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša nastali su između 1890. i 1893. g. Bili su rezultat saniranja posljedica uzrokovanih probijanjem nove saobraćajnice ovim dijelom Čaršije, pa se za vremensko razdoblje koji analizira ova knjiga mogu smatrati sasvim novim.

13.1.- Sjeverni fasadni niz Nove teste od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša

Sjeverni fasadni niz Nove teste od Čekrekčijine džamije do Čemaluše činio je niz dućana sagrađenih od drveta i jedna zidana zgrada neuobičajene tlocrtne forme, smještena nasuprot džamiji u pravcu zapada.

Analizu ovog fasadnog niza najbolje je početi upravo od spomenute zidane zgrade, tj. od njegovog najkarakterističnijeg objekta. Riječ je o jedinoj spratnoj gradnji u bližem okruženju, uz to gradnji koja je na lokalitetu bila prisutna sve kritično vrijeme. Nalazila se tačno nasuprot zapadnog ugla džamije, koju je dobrim dijelom vizuelno i zaklanjala.

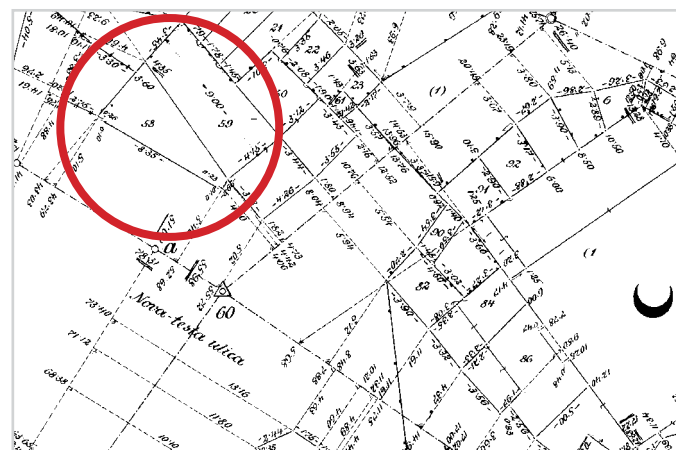
Zidani objekat kat. br. XXVII/58

Zidana jednospratna zgrada (sl. 127) na *Feldskizze 91* Johanna Bašea (sl. 128) označena je kao kat. br. XXVII/58.²⁰⁰ Bila je druga po redu u sklopu istočnog početka posmatranog fasadnog niza i nalazila se odmah nasuprot Čekrekčijine džamije. Podignuta

²⁰⁰ Kako je u više navrata već rečeno, ovaj objekat je i na planovima Grada, koje je pred sami Drugi svjetski rat uradio Ferhad Kapetanović, zadržao istu oznaku, tj. kat. br. XXVII/58.

Sl. 127 - Kat. br. XXVII/58 bio je lociran uz Novu testu i to nasuprot Čekrekčijine džamije prema zapadu.

U drugom planu vidi se bočna fasada (kalkanski zid) hotela *Orient*

Sl. 128 - *Feldskizze 91*, sa zaokruženim objektom kat. br. XXVII/58

Sl. 129 - Detalj Feldskizze 91 sa naglašenim objektom kat. br. XXVII/58

Sl. 130 - Približan izgled objekta kat. br. XXVII/58

je po probijanju Nove teste ka Čemaluši, odnosno oko 1890. g. Interesantno je da se ona “izmigoljila” iz kasnijih stručnih analiza Sarajevske čaršije i ako je njenim dijelom bila preko pola stoljeća. Porušena je tek nakon Drugog svjetskog rata i to kao posljednja iz grupe u kojoj se nalazila, a koju su omeđavale Nova testa i Kasapi gornji. Značajna je zbog toga što je bila svjedokom svih mijena ovog dijela Čaršije i to od momenta probijanja četvrtog dijela Nove teste pa do iza Drugog svjetskog rata i momenta svog uklanjanja.

Bašeova geodetska skica pokazuje da je objekat kat. br. XXVII/58 imao nepravilne dimenzije. Sve njegove strane bile su nejednakih veličina, pri čemu su se bočne dvije značajno razlikovale. Duža je imala veličinu od 4,35 m, a manja je mjerila teško iskoristivih 66 cm. Stoga je zgrada bio trokutaste tlocrtne forme, bez pravih uglova između tri glavne strane (sl. 129). Ovako neobičan izgled bio je posljedica probijanja posljednjeg dijela Nove teste, koja je svojim sjevernim rubom “odnijela” dobar dio južne strane prethodnog gabarita objekta (vidi ponovo sl. 50)

Prednja fasada objekta bila je, kao i kod svih iole značajnijih zidanih gradnji, obogaćena ukrasnom, istina skromnom profilacijom. Njom je bila naznačena spratna podjela, te naglašen zabatni trokut (timpanon) i prozori. Bočne strane bile su bez ukrasa, dok je zadnja velikim dijelom bila pokrivena susjednom gradnjom, pa što zbog toga, što zbog zaklonjenosti od pogleda, nikad nije bila omalterisana (sl. 130). To pokazuje i da je objekat bio građen ciglom a ne ćerpičem.

Međuspratnu i podnu konstrukciju tavana, zbog nevelikih poprečnih raspona, nosile su drvene grede. Krovna konstrukcija se iz istog razloga sastojala samo od vjenčanica, rožnjača, sljemenjače i rogova. Krov je bio pokriven za to vrijeme ne tako čestim biber

crijepom. Objekat neposredno nakon obnove nije posjedovao oluke. Na kasnijim fotografijama oni se jasno vide.

Uz prednju fasadu bila je montirana montažna platnena nadstrešnica na čeličnoj konstrukciji, kojoj je često mijenjana forma.

O vlasnicima objekta nisu sačuvani podaci i o njima se, na žalost, ne zna ništa.

Tačna namjena objekta također nije poznata. Sa fotografija se da naslutiti da se u njemu prodavao bakaluk, ali i, ovisno o okolnostima, voće i povrće.

Dućan uz zidani objekat kat. br. XXVII/58, prvi lijevo - neoznačen

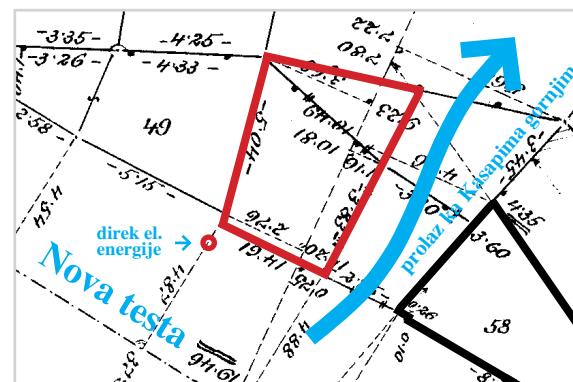
Sa lijeve strane jednospratnog zidanog objekta kat. br. XXVII/58 – gledajući prema njegovoj glavnoj fasadi, tj. ka sjeveru – bio je prolaz ka ulici Kasapi gornji (sl. 131). Uz Novu testu prolaz je mjerio oko 5,5 m, pa se ka Kasapima gornjim širio. U njemu se prodavala stoka, najčešće uz Kurban-bajram ovce (sl. 132). Zbog toga su tu s vremena na vrijeme postavljanjem improviziranih pregrada formirani torovi. Drugu stranu prolaza, onu prema zapadu, zatvarao je prizemni dućan, na Bašeovoj geodetskoj skici označen sa kat. br. XXVII/49. Jedno vrijeme su se na njega s obje strane naslanjale druge trgovke.

Zbivanja sa prolazom ka ulici Kasapi gornji nisu sasvim jasna. Izgleda da je na tom mjestu tokom saniranja objekata s lijeve i desne strane novog dijela Nove teste, prislanjanjem uz istočni zid dućana kat. br. XXVII/49, bio izgrađen mali, potpuno nov dućan. Pritom je uz objekat kat. br. XXVII/58 bio ostavljen uzak, jedva 2,75 m širok bezimeni prolaz ka Kasapima gornjim (sl. 133). Dućan je sa

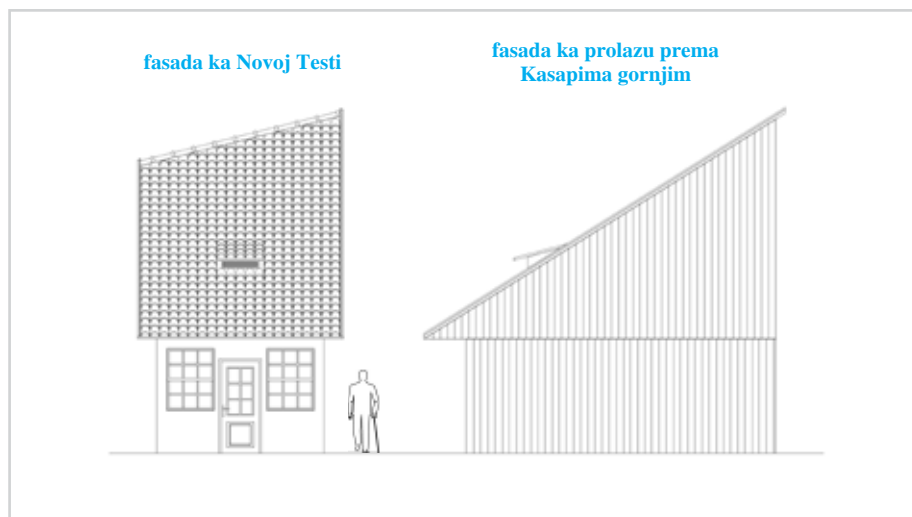

Sl.131 -Slobodan prostor – prolaz između objekata kat. br. XXVII/58 i XXVII/49. Povezivao je Novu testu i Kasape gornje

Sl.132 -Prodaja stoke u prolazu ka Kasapima gornjim. U pozadini desno, iznad glava seljaka, naziru se hanovi uz istočni rub ulice Potok (Stanišića han itd.)

Sl.133 - Dio Feldskizze 91 koji pokazuje mjesto prolaza ka Kasapima gornjim i neoznačeni objekat na njegovoj lijevoj strani (uporedi sa sl. 137)

Sl. 134 - Približan izgled neoznačenog dućana, izgrađenog lijevo od objekta kat. br. XXVII/58, a prislonjenog uz desnu stranu objekta kat. br. XXVII/49

Sl. 135 - Neoznačeni dućan izgrađen lijevo od objekta kat. br. XXVII/58

te pozicije veoma brzo, u razmaku od samo jednu, najviše jednu i po deceniju, uklonjen. Zato na Bašeovoj skici iz 1905. g. nije uopće ucrtan. Fotografije iz te godine i mlađe bilježe da ga nema, a prolaz ka Kasapima gornjim dobio je punu širinu od oko 5,5 m.

Zidovi ovog dućana bili su bondručni popunjeni ćerpičem, što otkriva njegova prednja, inače južna fasada, okrenuta Novoj testi. Ova fasada (prednja tj. glavna) bila je omalterisana preko pletera i okrečena, što već nije bila rijetkost kada se radilo o ovakvoj vrsti gradnji na Čaršiji krajem XIX st. U ovom slučaju najvjerovatniji razlog tome leži u činjenici da je objekat koji je prvobitno bio na ovom mjestu, a koji je na karti iz 1882. g. označen brojem 103, tokom probijanja Nove teste u potpunosti porušen (vidi ponovo sl. 50), pa je kasnije na njegovom mjestu sagrađen novi, moderniji, u skladu sa novim propisima²⁰¹, tj. od “tvrđeg” materijala. Bočna, inače istočna fasada dućana bila je, kao sporedna, pokovana daskom. Njegov približan izgled dat je na sl. 134.

Ovaj objekat, koji na Bašeovoj geodetskoj skici nije ubilježen jer ga u vrijeme njene izrade nije ni bilo, star je kao i dio Nove teste uz koji je podignut, tj. ne stariji od 1890. g. (vidi ponovo sl. 51). Tome svjedoče vrata i ostakljeni prozori, koji su krajem XIX st. na Čaršiji još uvijek bili novina i ne tako česta pojava, ali i potpuno nova fasada susjednog, tek obnovljenog objekta kat. br. XXVII/58 (sl. 135). Na ovoj fotografiji potrebno je obratiti pažnju i na širinu

²⁰¹ Ademović, Fadil: *Bašćaršija i njena zaštita - Hronika aktivnosti Fonda na revitalizaciji starog gradskog jezgra od 1983. do 1990. godine*, Sarajevo, Fond za zaštitu Bašćaršije - Izvršni odbor, 1991, str. 10 i 11;

Bejtić, Alija: *Stara sarajevska čaršija jučer danas i sutra - osnove i smjernice za regeneraciju*, Sarajevo, Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajevo, 1969, str. 60.

prolaza ka Kasapima gornjim i uporediti je sa širinom istog mjesta na fotografijama kasnijeg datuma.

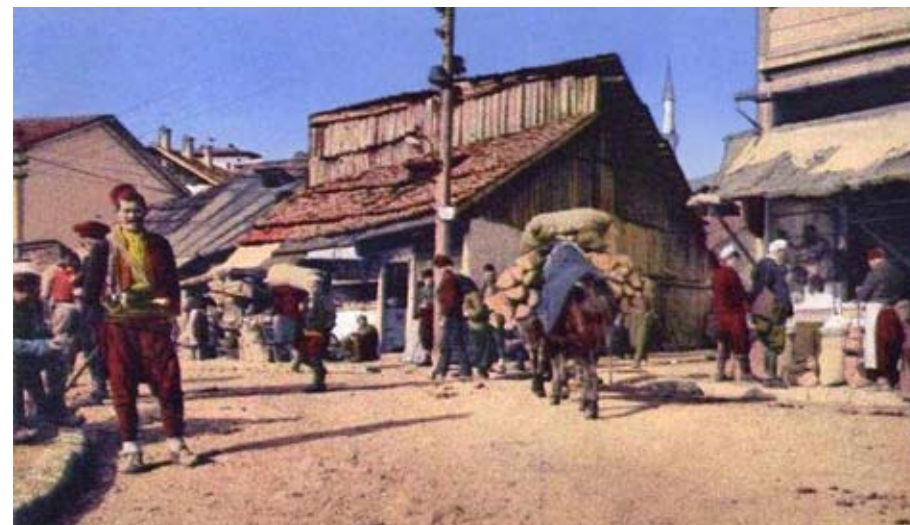
Neoznačeni dućan imao je jednostavnu krovnu konstrukciju, koju su činile vjenčanice, rožnjače i rogovi i bio je pokriven ćeramidom. Zauzimao je oko 3,5 m uličnog fronta. U njemu se prodavalo bakreno posuđe – sahani, meterizi, tepsije, tacne, leđeni, đugumi, ibrici... Izgleda da je nosio ulični broj 7. O njegovim vlasnicima, s obzirom da katastarski nije bio označen i da je brzo uklonjen, nema podataka.

Uzgred, potrebno je primijetiti i da iznad pokrivala za glavu čovjeka uz lijevi rub sl. 135 viri stub razvoda električne energije. Iz tog proizlazi zaključak da se zabilježena ulična scena mogla odvijati 1895. g. ili, s obzirom na novu fasadu objekta kat. br. XXVII/58, tek nešto malo kasnije. Potrebno je uočiti i poziciju tog stuba u odnosu na ovaj, kao i, što se vidi na drugim fotografijama (sl. 136), u odnosu na dućan kat. br. XXVII/49. Prvom je s istočne, a drugom sa zapadne strane, što znači da su dućani bili jedan do drugog.

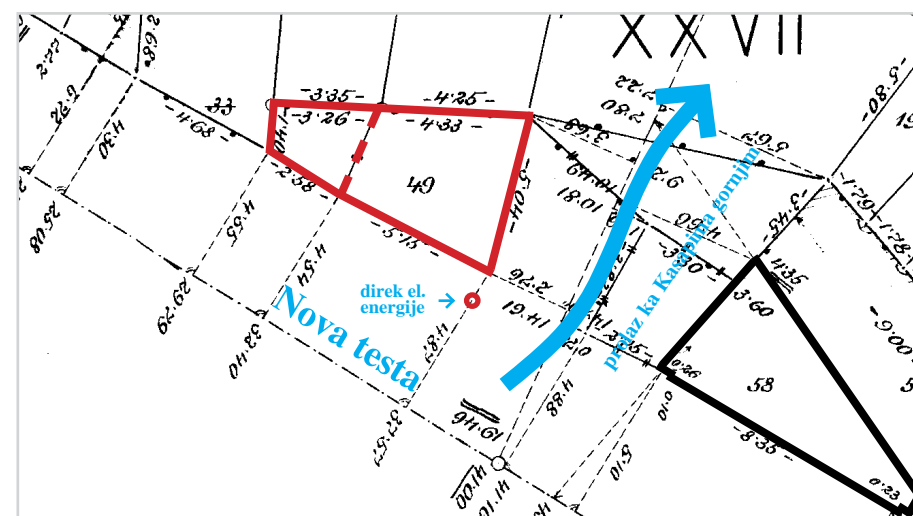
Dućan kat. br. XXVII/49

Sljedeći u uličnom nizu, posmatrano ka zapadu, prema Čemaluši, bio je dućan koji je na Bašeovoj skici označen sa kat. br. XXVII/49. Uz njegovu lijevu - istočnu stranu jedno vrijeme se tijesno pripijao prethodno opisani omanji neoznačeni poslovni prostor.

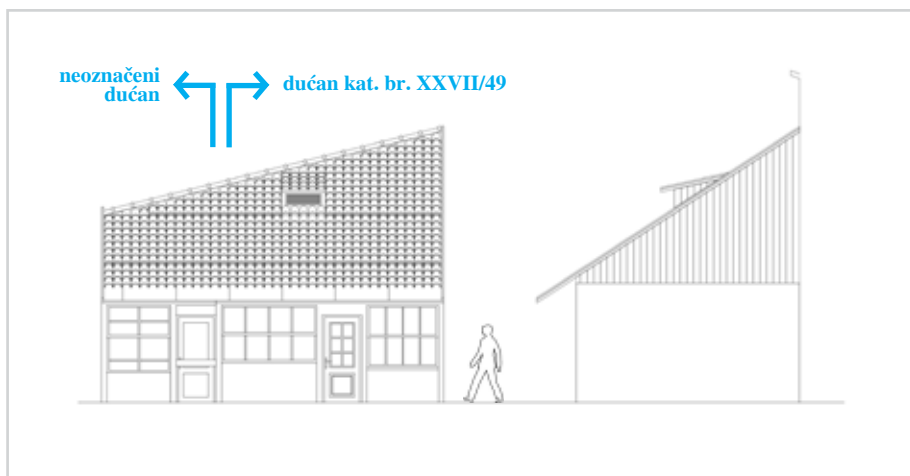
Ovaj dućan (ili dućane) su, prema Bašeovoj skici, činila dva prostora, smještena pod zajedničkim krovom. Veći - istočni, imao je ulični front dug 5,75 m, dok je manji - zapadni, prema ulici bio širok 2,58 m (sl. 137). Prizemlje ovih dućana bilo je bondručno, popunjeno ćerpičem. Zid prvog prema ulici bio je omalterisan preko pletera i okrečen, sa ostakljenim prozorima. Drugi je u

Sl. 136 - Dućan kat. br. XXVII/49 i piljara na njegovoj lijevoj strani. Prislonjeni istočni dućančić je već uklonjen, pa je prolaz ka Kasapima gornjim širi. U pozadini je munara Bakijaške džamije, a lijevo bočna (kalkanska) fasada hotela Orient

Sl. 137 - Detalj Feldskizze 91 sa označenim objektom kat. br. XXVII/49 (vidi i sl. 133)

Sl. 138 - Približan izgled dućana kat. br. XXVII/49, zajedno sa lijevom neoznačenim

Sl. 139 - Mali dućan – piljara – s lijeve strane dućana kat. br. XXVII/49, koji je u drugom planu. U pozadini se vidi bočni zid objekta kat. br. XXVII/58

početku bio zatvaran ćefencima, da bi kasnije, što na fotografijama nije dovoljno jasno vidljivo, i on dobio ostakljene prozore. U oba su prozori noću pokriveni drvenim poklopcima.

Bočni - istočni zid prvog dućana je do nivoa potkrovlja bio omalterisan i okrečen, dok je potkrovni dio bio zatvoren daščanim pokovom. Zajednička krovna konstrukcija bila je drvena, veoma jednostavna i činile su je vjenčanice, rožnjače, i rogovi. Jednovodni krov je bio pokriven ćeramidom i imao je ventilacionu badžu.

Opisani dućani lijevom stranom bili su naslonjen na dućan označen sa kat. br. XXVII/12. S leđa su se na njih naslanjali poslovni prostori kat. br. XXVII/13 i XXVII/14, najvjerovatnije kasapnice, koje su pripadale Kasapima gornjim. Dubina potonjih bila je veća, pa su njihovi jednovodni krovovi značajno nadvisivali krovove dućana kat. br. XXVII/49, tvoreći karakterističnu igru arhitektonske plastike čaršijskih dućana. Približan izgled ovog i na njegovu lijevu stranu prislonjenog neoznačenog dućana dat je na sl. 138.

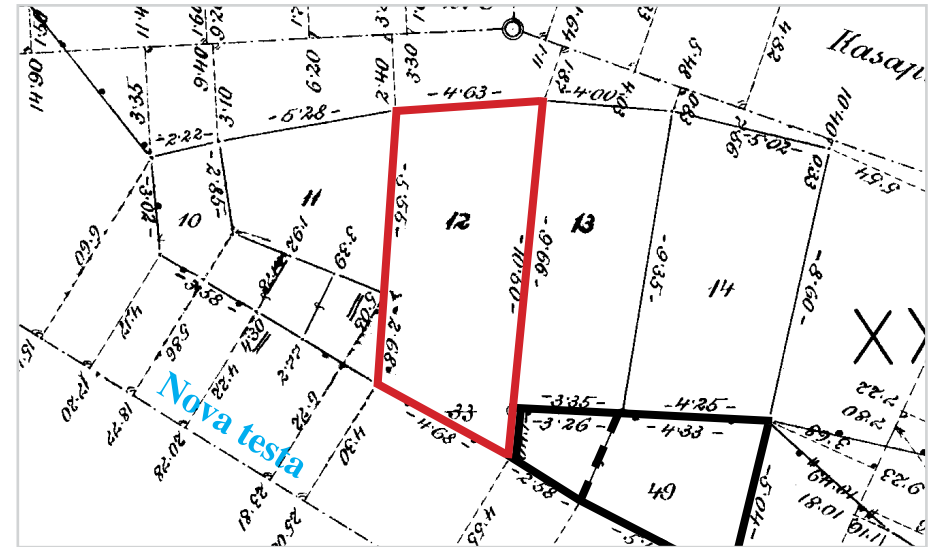
Tačnu namjenu većeg dućana je sa fotografija teško odgonetnuti. Na jednoj od njih kroz pozore se vide tepsija i poklopci velikih sahana, kao i čovjek s pregačom, pa je lako moguće da se radilo o aščinici. Alija Bejtić kaže da su prednju fasadu, kakavu je imao dućana kat. br. XXVII/49, najčešće posjedovale upravo aščinice, ali i kafane i berbernice.²⁰² Mali dućan imao je funkciju piljare (sl. 139).

Dućan kat. br. XXVII/12 (33)

S lijeve strane objekta kat. br. XXVII/49 i uz njega prislonjene neoznačene piljare nalazio se dućan kat. br. XXVII/33. I za ovaj

²⁰² Bejtić, nav. dj., str. 47.

dućan vezane su određene nejasnoće, jer je na Bašeovoj skici broj 33 uredno precrtan, a unesen je novi i to br. 12. Sve su prilike da je ova ispravka bila vezana za samo prosijecanje četvrtog dijela Nove teste centralnim dijelom Čaršije. Probijanjem trase nove saobraćajnice bili su porušeni dućani za leđima dućana koji je na planu Grada iz 1882. g. bio označen brojem 54, a nalazio se u Kasapima gornjim. On je time izašao na Novu testu i nenadano dobio drugo lice, što je vlasniku dobro došlo. Johann Baše, vjerovatno najprije snimajući Novu testu, ovom ovećem poslovnom prostoru dodijelio je broj 33, da bi potom ustanovio da on ima dva lica, te da drugim, dotadašnjim glavnim licem, izlazi na Kasape gornje. Stoga je precrtao broj 33 i dućan je, što zbog njegove namjene, što zbog njegovog glavnog lica, zaveo u Kasapima gornjim kao kat. br. XXVII/12 (sl. 140).

Sl. 140 - Detalj *Feldskizze 91* sa označenim objektom kat. br. XXVII/12 - br. 33 precrtan

Tlocrt ovog dućana, kao i kod svih drugih objekata u okruženju, bio je nepravilan. Za njega je, kako je već rečeno, bilo specifično to da je, iako je izlazio na Novu testu, kao kat. br. XXVII/12 zapravo pripadao Kasapima gornjim. Kako su radnje u tom sokaku mahom bile kasapnice i kako je u njemu gotovo isključivo prodavano meso, pretpostavka koja se nameće jeste da je i ovaj dućan bio mesara.

Ovaj poslovni prostor, za razliku od većine dućana na Čaršiji, imao je značajne dimenzije i površinu koja je prelazila 43m².²⁰³ Stoga se može pretpostaviti da je njegova ardija bila u sredini, a meso prodavano na obje strane, tj. u obje ulice (sl. 141).

Krov objekta bio je dvovodan, što je također bio jedan od dokaza njegovom izlasku licem na dvije ulice. Zbog nevelikog razmaka

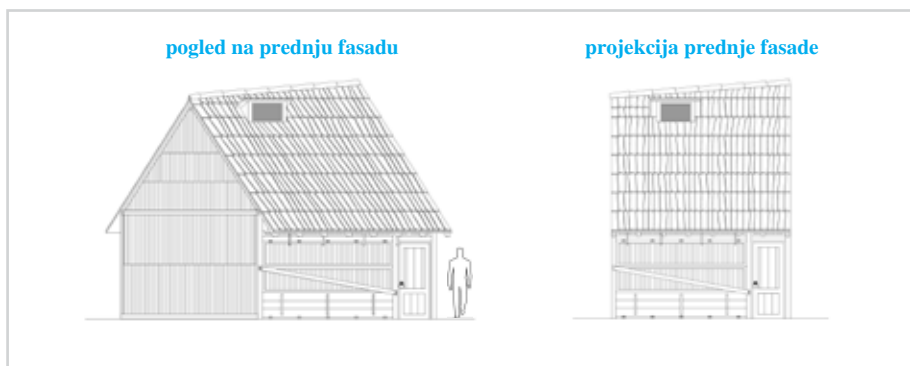

Sl. 141 - Dućan kat. br. XXVII/12 je u lijevom nizu posljednji ka rubu fotografije

²⁰³ Bejić, nav. dj., str. 42 do 51.

Sl. 142 - Jedna od rijetkih fotografija dućana kat. br. XXVII/12 u Kasapima gornjim. Pokazuje njegovu bočnu stranu, koja je ostala "slobodna" nakon rušenja susjednih dućana kat. br. XXVII/13 i kat. br. XXVII/14. U lijevom uglu fotografije naziru se leđa neimenovane piljare, naslonjene na zapadni zid dućana kat. br. XXVII/49 na Novoj testu. U gornjem desnom uglu vidi se bočna fasada hotela Orient, a u pozadini palača Srpsko-pravoslavne crkvene opštine

Sl. 143 - Približan izgled lica dućana kat. br. XXVII/12 okrenutog Novoj testu

podužnih - oslonačkih zidova, krovna konstrukcija sastojala se samo od vjenčanica, rožnjača, sljemenjače i rogova. Pokrov je bio od šindre, koja je kasnije na južnoj strani zamijenjena limom.

Grafička rekonstrukcija dućana kat. br. XXVII/12 otežana je nedostatkom kvalitetnih fotografija (sl. 142). Ipak, približan izgled ovog dućana, moguće je načiniti na osnovu njegove funkcije. Naime, Alija Bejtović navodi da je u Čaršiji bilo sedam tipova dućana, na čije funkcionalno organiziranje, materijaliziranje i izgled je uticao zanat koji se u njima obavljao.²⁰⁴

Kasapima, koji su se bavili klanjem stoke i prodajom mesa, nije odgovarala visoka temperatura. Da bi se meso koliko-toliko sačuvalo od kvarenja, u radnjama je trebalo biti što je moguće hladnije, a provjetranje je zbog mirisa i muha moralo biti dobro. Zbog toga kasapnice nisu imale zatvorene, ostakljene fasadne plohe. One su bile oblika klasičnih ćefenaka, što je omogućavalo da radnje budu otvorene, provjetrene i zimi hladne. Zanatlije su tjelesnu temperaturu održavale radom na tranžiranju mesa, što nije lagan posao. Inače, kasapnice u Kasapima gornjim bile su i veoma promišljeno urbanizirane. Njihove ulične fasade bile su usmjerene ka sjeveru, pa je njihova unutrašnjost bila zaklonjena od direktnog upada sunčevih zraka. Dodatno, Kasapi gornji nisu uopće imali sjevernu stranu ulice, na kojoj bi dućani gledali ka jugu.

Lice kasapnice kat. br. XXVII/12, koje je izlazilo na Novu testu, bilo je okrenuto jugu i stoga nepovoljno orijentirano. Ljeti je šticešno platnom. Imalo je ćefenke, na kojima je, obješeno o kuke, visilo meso (vidi ponovo sl. 141). Njegov približan izgled dat je na sl. 143.

²⁰⁴ Isto.

Da li je i drugo lice – okrenuto Kasapima gornjim – bilo jednako ovom, ili se razlikovalo i koliko, teško je utvrditi iz razloga koji su već navedeni.

Najstariji poznati vlasnik ovog objekta bio je Mujaga Svrzo. Interesantno je da na temelju vakifije od 03. Rebul-evela (Rebi-ul-evvela) 1292. g.²⁰⁵ broj 212 “i očitovanja danog u zapisnik povjereniku za sastavljanje gruntovnih uložaka, ddto Sarajevo 29.10.1886. pod stavkom 62, uknjižena je dužnost svagdašnjeg vlasnika u A1 kao i u gruntovnim uložcima broj: XXXI/16, upisanih nekretnina, i diela nekretnina u uložku br. XXXI/15 upisanog Mujagi Svrzo spadajućeg Zaklati siromahom svake godine u Bajram tri ovna...”²⁰⁶

Nekretnine su po Mujaginoj smrti, uz jednake obaveze, naslijedili hisedari. U državno vlasništvo prevedene su 1967. g., uz zabilježeno pravo korištenja neizgrađenog zemljišta dok nadležni organ ne donese rješenje o njegovoj “predaji u posjed općine ili drugom licu”.

Danas od dućana kat. br. XXVII/12 ne postoji niti najmanji trag. Na njegovom, kao i na mjestu nekadašnjih susjednih dućana, danas je vrlo kratka soabračajnica koja povezuje ulice Sagrdžije i Safvet-bega Bašagića.

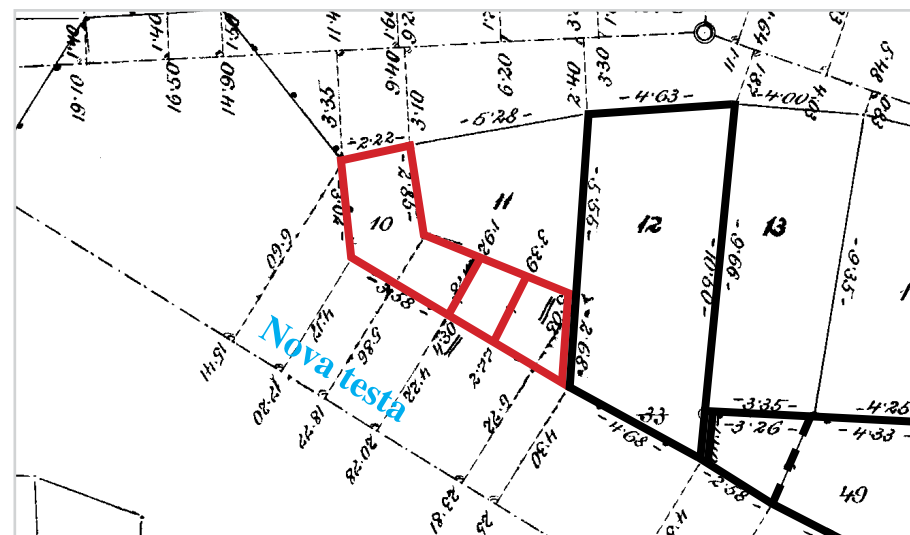
Dućan kat. br. XXVII/10

Dućan kat. br. XXVII/10 bio je krajnji zapadni u sjevernom nizu novoizgrađenog – četvrtog – dijela Nove teste (sl. 144), kojem je,

²⁰⁵ Po Gregorijanskom kalendaru 1875. g.

²⁰⁶ ZK izvadak od 08.02.2018: SP-SARAJEVO-MAHALA XXVII, ZK uložak broj: 14, broj parcele 12, Teretni list C/2.

Citat je prenesen bez ispravljanja arhaičnog jezika i gramatičkih grešaka.

Sl. 144 - Detalj *Feldskizze 91* sa označenim objektom kat. br. XXVII/10

Sl. 145 - Tri lica dućana kat. br. XXVII/10. Lijevo Kasapi gornji, desno Nova ka testa. U prvom planu vide se dva čovjeka u kasapskim pregačama

Sl. 146 - Dućan kat. br. XXVII/10 i sdesna dva mala neimenovana dućančića

iako oznakom zaveden u Kasapima gornjima, pripadao i svojom pozicijom i najvećim dijelom fasade.

Naime, karta iz 1882. g. pokazuje da se na posmatranom mjestu nalazio dućan označen brojem Kasapi gornji 52 (vidi ponovo sl. 7), kojem je trasa nove saobraćajnice odsjekla zadnji dio i očistila zaleđe. Na taj način je on umjesto jednog dobio čak tri lica: staro ka Kasapima gornjim, drugo ka Novoj testi i treće ka samom spoju tih dviju saobraćajnica (sl. 145). Obnavljanjem je bio pretvoren u dva dućana. Prvi je ostao s jednim licem, okrenutim Kasapima gornjim, i označen je sa kat. br. XXVII/ 11. Drugi je zadržao ostala dva lica, ali mu je, premda je njegova veza sa Kasapima gornjim bila svedena na minimum, dodijeljen broj XXVII/10.

Međutim, kod dućana kat. br. XXVII/10, slično kao u slučaju dućana kat. br. XXVII/49, nije bilo riječi o jednom, nego o tri mala poslovna prostora, od kojih je samo najveći dobio oznaku, dok su dva manja ostala neimenovana. Johann Baše je tom najvećem, smještenom na samom uglu, dodijelio broj 10 najvjerojatnije zbog toga što je, bar u prvo vrijeme, u njemu bila zadržana izvorna, tj. kasapska djelatnost i što se u njega ulazilo iz Kasapa gornjih. Kasnije je i on pretvoren u piljaru. Funkciju dva mala dućančića prislonjena istočno teško je odrediti, jer se na većini fotografija ovog dijela Čaršije od razastrtih platana ne vidi izložena roba. Ipak, sve su prilike da su desni bar jedno vrijeme dijelili obućar i limar, da je u lijevom radio fiškal ili neki učen čovjek, a da je vremenom dućan kat. br. XXVII/10 pretvoren u bakalnicu (sl. 146). Nije poznato da li su bili u posjedu jedne ili više osoba.

Prvi navedeni vlasnik dućana kat. br. XXVII/10 bio je Jovan Jeftić iz Sarajeva. Poklonom je 1925. g. prešao u vlasništvo Mare

Jeftić, udate Jovanović. Eksproprijacijom je 1948. g. preveden u državno vlasništvo. Od ovog dućana, kao ni od svih ostalih unutar trokuta koji su činile Nova testa, Kasapi gornji i početak Kovača, nije preostao nikakav trag. Na njegovom mjestu danas se nalazi tramvajsko stajalište javnog gradskog prijevoza *Baš Čaršija*.

Parcela na kojoj se dućan nalazio je zbog historijske vrijednosti 2009. g. od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika proglašena nacionalnim spomenikom.

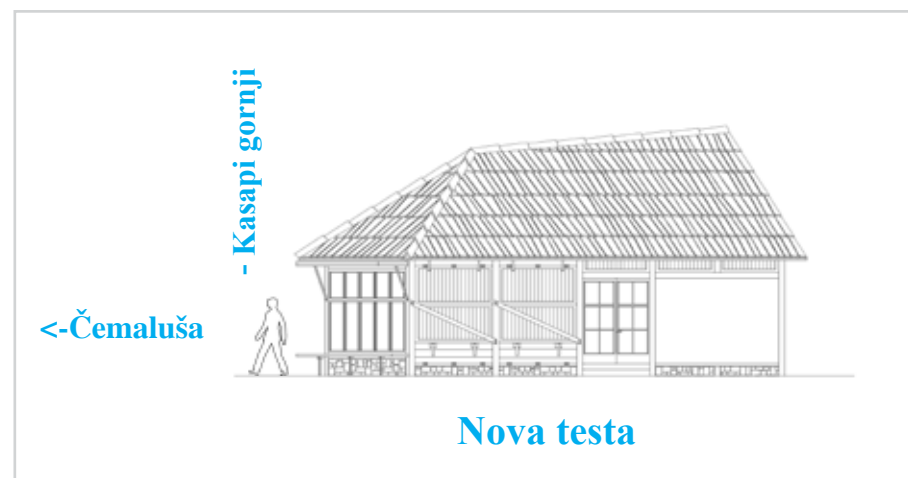
Ovi dućani su, kao i svi u okruženju, imali izrazito laganu drvenu konstrukciju. Fasadni zidovi prvog – zapadnog – zatvarani su staklenim stijenkama i ćefencima, drugog samo staklenim stijenkama, a trećeg – istočnog – samo platnenom zavjesom. Pregradni zidovi su bili bondručni, popunjeni ćerpičem, omalterisani preko pletera i obijeljeni krečom. Krovna konstrukcija im je bila zajednička, uključujući i dućan kat. br. XXVII/11, jednostavna i na tri vode. Pokrov je bio od šindre.

Približan izgled dućana kat. br. XXVII/10 i dva manja susjedna istočna, inače neimenovana, nakon obnove poslije probijanja četvrtog dijela Nove teste, mogao je biti kao na sl. 147.

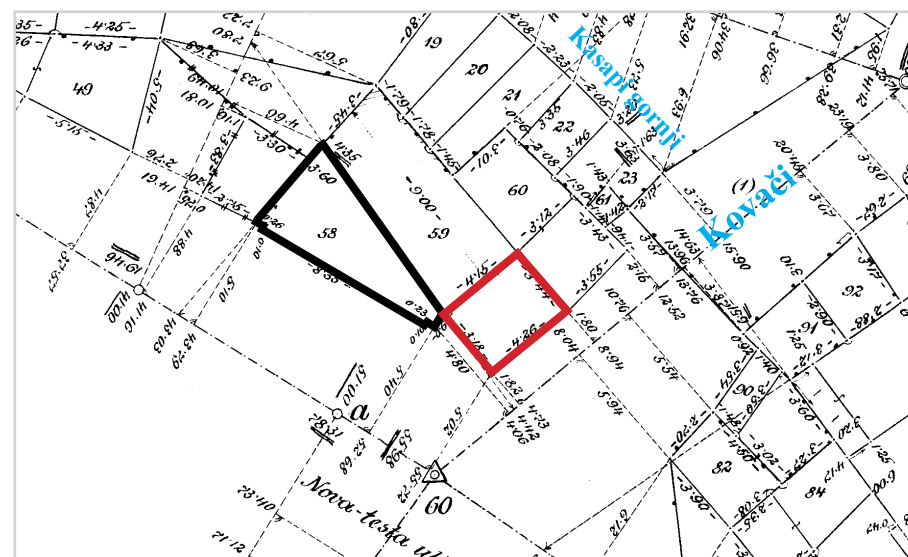
Dodatne vizuelne informacije o izgledu ovih dućana mogu se naći na već analiziranim fotografijama, načinjenim tokom (vidi ponovo sl. 50) i odmah po obnovi Nove teste (vidi ponovo sl. 51).

Dućan uz zidani objekat kat. br. XXVII/58, desno - neoznačen

S desne strane zidanog objekta kat. br. XXVII/58, u pravcu istoka, bio je smješten samo jedan mali dućan. Na Bašeovoj *Feldskizze 91* nije mu bila dodijeljena oznaka (sl. 148).

Sl. 147 - Približan izgled dućana kat. br. XXVII/10 i dva manja s istočne strane, nakon obnove poslije probijanja četvrtog dijela Nove teste

Sl. 148 - Detalj *Feldskizze 91* sa neoznačenim dućanom desno (istočno) uz objekat kat. br. XXVII/58

Sl. 149 - Neoznačeni dućan s desne (istočne) strane objekta kat. br. XXVII/58.
Fotografija načinjena 10. 4. 1905. g.

Sl. 150 - Neoznačeni dućan s desne (istočne) strane objekta kat. br. XXVII/58

Ovaj dućan imao je dva lica. Jedno je bilo okrenuto ulici Kovači i bilo je dugo 4,26 m, a drugo je gledalo na Novu testu dužinom od 3,18 m (sl. 149). Glavno lice bilo je istočno, okrenuto Kovačima i predstavljalo je početak zapadnog fasadnog niza tog sokaka. Lice usmjereno jugu oslobođeno je tek prilikom probijanja Nove teste, rušenjem susjednog objekta koji je na karti Čaršije iz 1882. g. bio označen brojem 109 (vidi ponovo sl. 7). U početku je južna fasada bila sporedna i pred njom je vlasnik izlagao robu ili su seljaci iz okoline Sarajeva prodavali svoju. Vremenom je pomjerena naprijed, u jednu liniju sa fasadom objekta kat. br. XXVII/58, a potom, zajedno s njom, još za oko jedan metar ka jugu. Kasnije je dobila na značaju, pa su oba lica, južno i istočno, postala ravnopravna.

Dućan je bio u potpunosti izgrađen od drveta i dvjema stranama prislonjen uz veće zidane objekte za leđima. Imao je jednostavnu krovnu konstrukciju koju je dijelio sa susjednim sjevernim dućanom, a koju su činile vjenčanice, jedna ili dvije rožnjače, i rogovi i bio je pokriven ćeramidom. Na starijim fotografijama fasade su mu bile zatvorene ćefencima, kasnije ostakljenim pendžerima.

Namjenu dućana teško je odrediti, jer se dosta često, jednako kao i sam dućan, mijenjala. Naime, objekat je bio nevelikih dimenzija, skroman i izrazito jednostavan. Na pojedinim fotografijama gotovo je u ruševnom stanju, dok je na drugim potpuno obnovljen. Najvjerovatnije je često prelazio "iz ruke u ruku" tj. mijenjao vlasnika ili zakupca. Ipak, većina fotografija pokazuje da je imao funkciju trgovine, te da se u njemu prodavalo voće i povrće, ali, s vremena na vrijeme, i neke druge potrepštine.

Na jednoj fotografiji se razaznaje da je dućan bio osiguran (sl. 150), dok se na drugoj jasno vidi da je nosio ulični broj 11.

Približan izgled neoznačenog dućana prislonjenog sa desne – istočne – strane na objekat kat. br. XXVII/58, nakon jednog od njegovih brojnih obnavljanja, dat je na sl. 151.

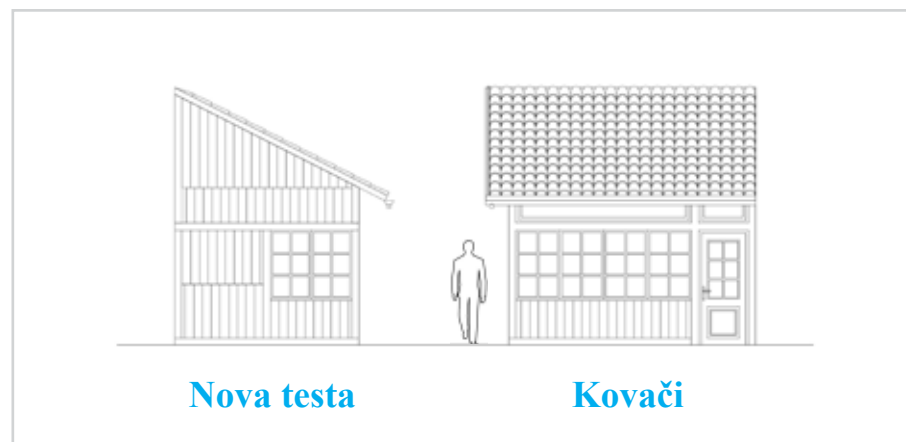
Iako trošan i neugledan, ovaj dućan je, zajedno sa zidanim objektom kat. br. XXVII/58, među posljednjim uklonjen sa baščaršijskog trga i to tek nakon Drugog svjetskog rata. To je učinjeno zbog spajanja Nove teste sa ulicom Miloša Obilića, koja se u to vrijeme intenzivno gradila, kao i zbog izgradnje tramvajske okretnice ispred Čekrekčijine džamije (sl. 152).

Do danas je ovaj dućan netragom nestao – i fizički i iz memorije mjesta i iz sjećanja ljudi, a i u literaturi se ne spominje.

Zbirni izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije do ulice Čemaluša

Sjeverni fasadni niz Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije i ulice Baščaršija do ulice Čemaluša, kako je to već naglašeno, činio je niz trošnih dućana i jedna zidana jednospratna zgrada, smještena nasuprot džamiji u pravcu zapada. Bili su to objekti raznorodni po većini osobina. Različita im je bila spratnost, različiti su bili materijali od kojih su građeni, razlikovali su se načinom zatvaranja, stepenom očuvanosti, a različita im je bila i namjena: od mesare, preko piljare i aščinice, do bakalnice, prodavnice suđa i limarske radnje.

Dućani su uklonjeni jedan po jedan, u razmaku od oko pedeset i koju godinu i uz različita objašnjenja i razloge. Posljednji među njima, objekat kat. br. XXVII/58 i nekoliko trošnih trgovki uz njega, ustupili su mjesto tramvajskoj okretnici i odvojkju za novu saobraćajnicu, koja je trasom ulice Potok, pokraj Bakijske džamije, vodila ka Medresetu, Ramića banji i Sedreniku.

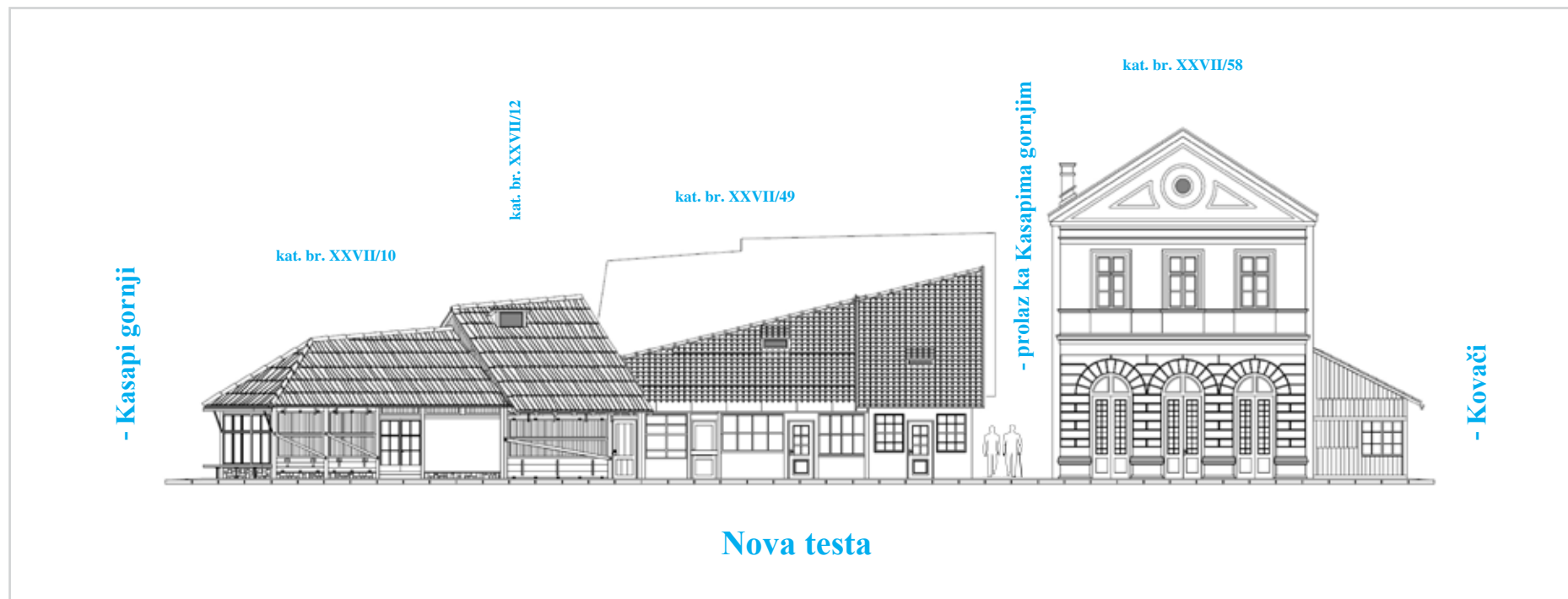
Sl. 151 - Izgled neoznačenog dućana s desne (istočne) strane objekta kat. br. XXVII/58 ka Novoj Testi (lijevo) i Kovačima (desno) nakon jednog od njegovih obnavljanja

Sl. 152 - Tramvajska okretnica ispred Čekrekčijine džamije i spoj sa ulicom Miloša Obilića, današnjom Safvet-bega Bašagića

Približan izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije i ulice Kovači do ulice Čemaluša odmah po

obnovi dućana nakon probijanja Nove teste Čaršijom, tj. početkom zadnje decenije XIX st. dat je na sl. 153.

Sl. 153 - Približan izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije i ulice Kovači do ulice Čemaluša početkom zadnje decenije XIX st.

13.2.- Južni fasadni niz Nove teste od ulice Baščaršija do ulice Čemaluša

Južni fasadni niz Nove teste od Baščaršije do Čemaluše također su činili dućani. Njihov kontinuitet prekidali su Halvadžiluk i sokačić zavučen na sredini lijeve strane ovog segmenta nove saobraćajnice. Posljednji navedeni je zatvoren novom gradnjom tokom obnove prosijecanjem Nove teste demoliranih objekata.

Inače, poteškoće u rekonstruiranju južnog fasadnog niza Nove teste na potezu od Baščaršije do Čemaluše proizlaze iz činjenice da je taj njen dio vrlo slabo dokumentiran. Fotografija koje bi ga obuhvatile cijelom dužinom ili bar najvećim dijelom nema uopće ili su načinjene iz tako oštih uglova – paralelno sa osovnom ceste

ili uzduž njenog južnog trotoara – da su gotovo neiskoristive. Ne postoje ni jasne fotografije njenih pojedinih segmenata. Uz sve to, ni snimci katastarskog plana iz 1905. g. ne mogu pomoći jer je do te godine dio Čaršije između Halvadžiluka i ulice Baščaršije već bio porušen, pa uopće nije bio obuhvaćen kartiranjem.

Ipak, u istraživanju i iscrtavanju ovog mikrolokaliteta od koristi mogu biti umjetnička djela pojedinih akademskih slikara, prvi plan grada Sarajeva iz 1882. g. u reduciranoj i nereduciranoj varijanti i, za završni zapadni segment južnog fasadanog niza, *Feldskizze 90*²⁰⁷ Johanna Bašea.

Kako je oskudica dostupnih podataka najmanja upravo kada su u pitanju spoj Nove teste sa Halvadžilukom i zapadni završetak njenog južnog fasadnog niza, analizu je najbolje početi upravo s tog mjesta, odnosno od sjecišta ovih dviju komunikacija.

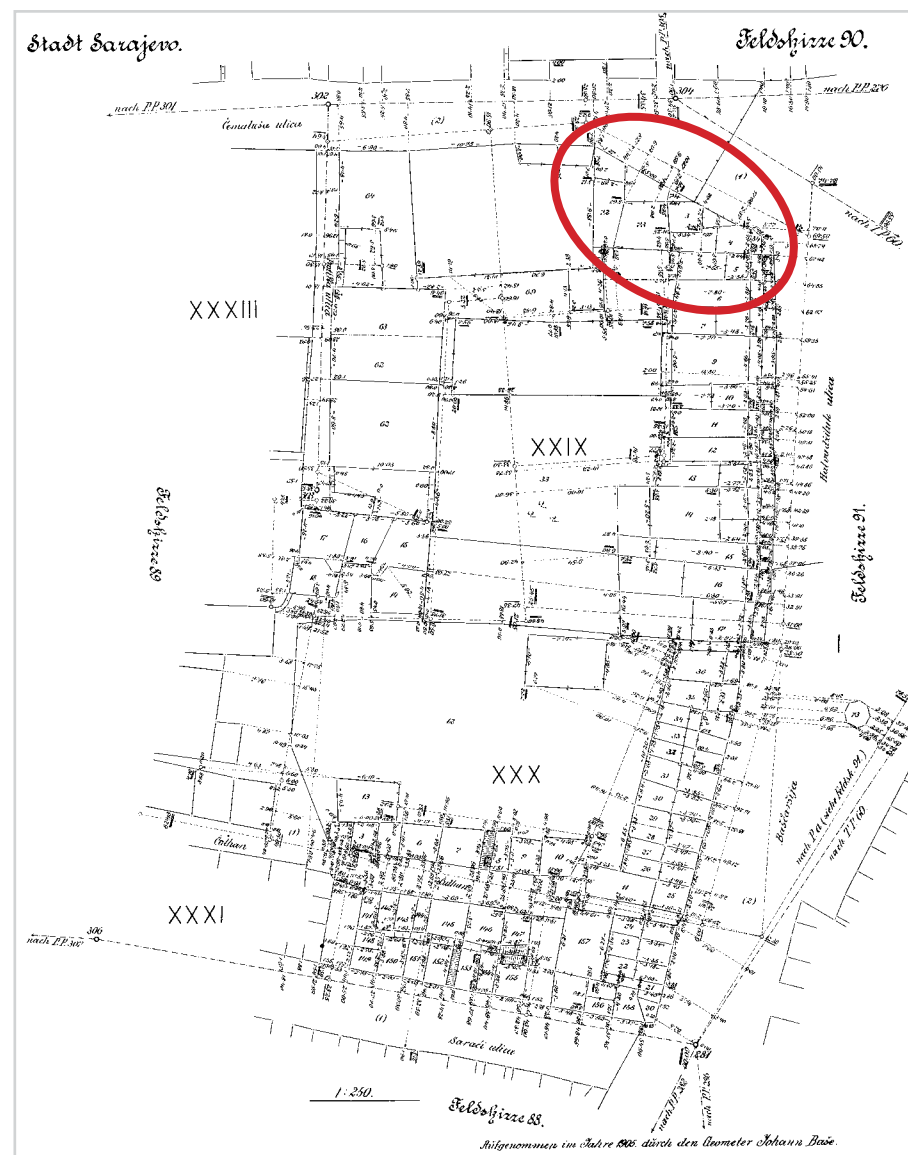
Dio južnog fasadnog niza Nove teste od Halvadžiluka do Čemaluše

Kratki dio južnog fasadnog niza Nove teste između Halvadžiluka i Čemaluše činilo je nekoliko neoznačenih dućana, kao i, nabrajajući ih od prve ka drugoj ulici, dućani označeni sa kat. br. XXIX/4., kat. br. XXIX/3 i kat. br. XXXIII/74. Na samom jugozapadnom uglu Halvadžiluka i Nove teste, tj. na početku ovog kratkog segmenta bio je najprije jedan krevet bez oznake, pa potom krevet br. 34²⁰⁸ (sl. 154).

Prosijecanje četvrtog dijela Nove teste na ovom mikrolokalitetu prepolovilo je dućan koji je na reduciranoj karti Čaršije iz 1882. g.

²⁰⁷ Geometar Johann Baše *Feldskizze 90* snimio je također 1905. g.

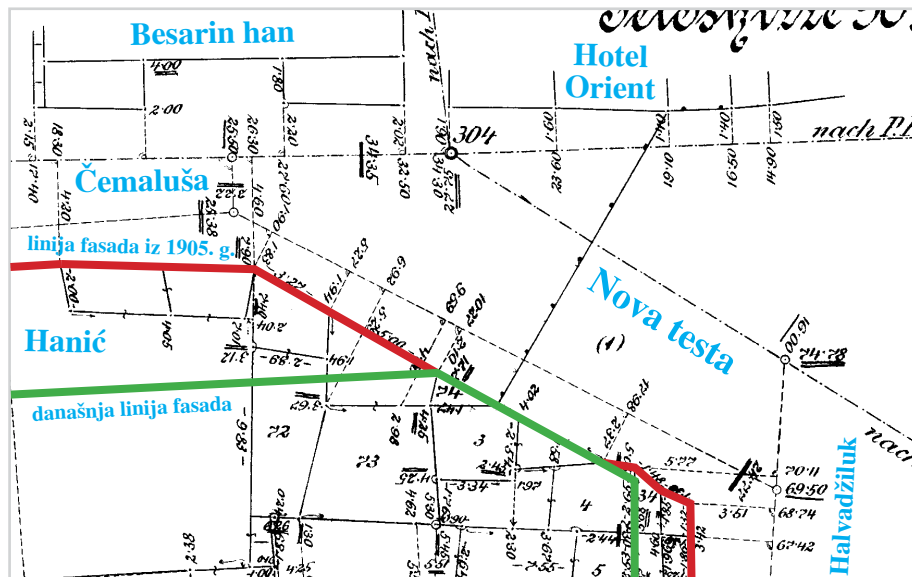
²⁰⁸ Geodetske podloge Sarajeva urađene između 1901. i 1910. g. bile su do te mjere detaljne da su na Čaršiji minuciozno snimljena i kreveta u Halvadžiluku.

Sl. 154 - Niz dućana Nove teste na dionici između Halvadžiluka i Čemaluše, prikazan na *Feldskizze 90* Johanna Bašea

Sl. 155 - Čemaluša prije “razširenja”. S desne strane Besarin, a sa lijeve han Sarača Hajdara, u narodu poznat kao Hanić

Sl. 156 - Uvećani dio *Feldskizze 90*, sa objektima između Halvadžiluka i Čemaluše

nosio oznaku Halvadžiluk br. 25, a u potpunosti je “odnjelo” dućan br. 27. Jednako je bilo i sa dućanom sa oznakom Čemaluša br. 150, dok je susjedni dućan – br. 148 – bio presječen po dijagonali. Na ovom mjestu na Bašeovoj *Feldskizze 90* vlada haos katastarskih brojčanih oznaka, što je, s obzirom na karakter opisanih zbivanja, i razumljivo.²⁰⁹ Tako je ostacima dućana Halvadžiluk br. 25, iako je dućan licem “po novom” izašao na Novu testu, data katastarska oznaka br. XXIX/4, a koja je bila dijelom katastarskih oznaka u okviru Halvadžiluka. Sa desne strane ovog dućana nalazio se krevet brojčane oznake 34, a sa lijeve neoznačeni i, sada već duboko u Novoj testi, dućan katastarske oznake br. XXIX/3. Dalje prema Čemaluši bili su dućani sa brojevima XXXIII/74, 73 i 72, a koji se katastarski vežu za obližnju Protinu ulicu. Ovo ukazuje na to da su planovi načinjeni između 1901. i 1910. g. služili katastru nekretnina, što niti najmanje ne umanjuje njihovu historijsku vrijednost. Naprotiv! Impresionira njihova detaljnost i preciznost i uporediva je sa najboljim suvremenim katastarskim kartama.

Danas je potez između Halvadžiluka u Čemaluše osjetno kraći. Njegovo skraćenje posljedica je “razširenja” Čemaluše (sl. 155) ka jugu u vrijeme rušenja Hanića i Crkvenog hana²¹⁰ i gradnje hotela *Gazi*, danas *Stari grad*, i zgrade Srpsko-pravoslavne crkvene opštine. Zelena linija na sl. 156 predstavlja današnji položaj ruba objekata u

²⁰⁹ Odsječeni jugozapadni ugao Halvadžiluka je prilikom snimanja dijela Grada između Protine ulice, Čemaluše, Halvadžiluka, Bašćaršije i Sarača zahvaćen i u jednom svom kritičnom evolucionom momentu zadokumentiran “usput”. Kaos u katastarskim oznakama najvjerovatnije je i nastao usljed prosijecanja Nove teste u okviru tog mikrolokaliteta.

²¹⁰ Detaljnije o hanovima u Sarajevu vidi u:

Kreševljaković, Hamdija: *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knjiga VIII, 1957.

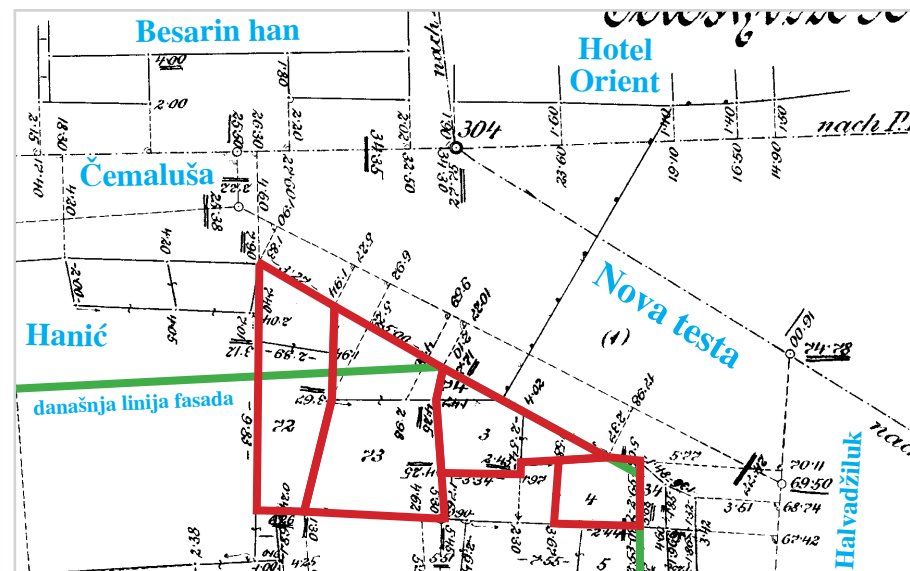
Čemaluši. U odnosu na crvenu pokazuje koji dućani su korekcijom ove ulice bili uklonjeni, a koji skraćeni. U prvu grupu spadaju dva dućana na istočnom kraju njene južne strane, a u drugu dućani katastarskih brojeva XXXIII/72 i XXXIII/73 na Novoj testi.

Analiza ovog dijela južnog fasadnog niza Nove teste započeta je od dućanā koji su se održali do danas. Oni su, nabrajajući od Halvadžiluka ka Čemaluši, označeni katastarskim oznakama br. XXIX/34, br. XXIX/4 i br. XXIX/3, te br. XXXIII/74, br. XXXIII/73 i br. XXXIII/72 (sl. 157). Prva dva precizno su prikazana na ulju Franza Lea Rubena (vidi ponovo sl. 52), a zajedno sa dućanom kat. br. XXIX/3 su, sa još više pojedinosti, dati na grafici Anne Lynker (vidi ponovo sl. 53). Njihov približan izgled dat je na sl. 158.

Dućan kat. br. XXXIX/34 nestao je nakon požara 1908. g. (vidi ponovo sl. 40 i sl. 41) i obnavljanja Halvadžiluka nakon njega. Podaci o tome u čijem vlasništvu je bio nisu sačuvani.

U dućanu kat. br. XXIX/4 danas je smještena trafika. Njegov prvi vlasnik bio je Nuraga Kromarović iz Sarajeva. Nakon njegove smrti, 1906. g. prešao je u vlasništvo nasljednika, supruge Raseme i sinova Muhameda, Avdage i rasipnika²¹¹ Osmana. Dućan je 1918. g. kupio Rafael Levi Pesach. Na osnovu zamolnice Ministarstva državne riznice u Zagrebu pravo vlasništva je, u smislu tačke 3. zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti, 1943. g. uknjiženo na Nezavisnu državu Hrvatsku. Ovo je nakon 1945. g. poništeno. Nekretnina je 1976. g. prevedena u državno vlasništvo. Zbog svoje historijske vrijednosti 1969. g. upisana je u registar spomenika kulture.

²¹¹ Interesantno je da su u tadašnja zvanična dokumenta unošene i kvalifikacije kakva je data Osmanu.

Sl. 157 - Uvećani dio Feldskizze 90, sa objektima između Halvadžiluka i Čemaluše

Sl. 158 - Približan izgled grupe dućana smještenih na južnoj strani Nove teste, na kratkom potezu između Halvadžiluka i Čemaluše

Dućan kat. br. XXIX/4 dužom je stranom, tj. licem bio okrenut Halvadžiluku. Iako se u njemu trebala obavljati djelatnost karakteristična za tu ulicu, tj. čaršiju,²¹² sve su prilike, s obzirom da Rubenovo ulje i grafika Anne Lynker prokazuju prodaju voća i povrća na stolu izbačenom ispred, da je on bio piljara. Novoj testi bio je okrenut kratkom bočnom stranom bez otvora.

Katastarske jedinice br. XXIX/3 i br. XXXIII/74 bile su objedinjene, a takvu konfiguraciju zadržale su i danas. Trenutno je u njima smještena zanatska radnja posljednjeg sarajevskog užara.²¹³

Prvi navedeni vlasnici katastarske čestice br. XXIX/3 bili su Fadilpašići, i to Mustaj-beg, u to vrijeme gradonačelnik Sarajeva, a sa njim i Omer-beg, Mehmed-beg, kao i Fatima-Mevlida Hafizović, rođena Fadilpašić, iz Carigrada. S obzirom da su svi Fadilpašići bili suvlasnici, vjerovatno je nekretnina bila dio nasljeđa iza oca im Fadil-paše Šerifovića. Ova nekretnina je 1962. g. prevedena u državno vlasništvo, a zbog svoje historijske vrijednosti je 1969. g. upisana u registar spomenika kulture.

Maleni dućan na katastarskoj čestici br. XXXIII/74 bio je uglavljen između mnogo većih dućana kat. br. XXXIII/73 i kat. br. XXIX/3. Njegov prvi vlasnik bio je Mehaga Hadžikapetanović iz Sarajeva. On ga je 1891. g. prodao Mustaj-begu Fadilpašiću i Fatimi-Mevlidi

²¹² Ulice u Sarajevskoj čaršiji dobijale su imena po zanatima, ali se u narodu nisu imenovale ulicama ili sokacima, nego čaršijama. Tako je Halvadžiluk nazivan i Halvadžijskom čaršijom.

²¹³ Vlasnik radnje, gospodin Džemal Kurahović, u kratkom intrevjuu kazao je da je užarsku radnju u ovom prostoru odmah po Drugom svjetskom ratu otvorio njegov djed, rahmetli Alija. Nakon njega vodio ju je otac rahmetli Mustafa. Džemalova djeca nemaju namjeru baviti se užarskim zanatom.

Hafizović. Sve su prilike da su baš oni fizički objedinili ovaj sa dućanom kat. br. XXIX/3 i pretvorili ga u jedan, kakav je i danas, što je, s obzirom na njegovu veličinu i položaj, bilo sasvim logično. Ipak, dućan kat. br. XXXIII/74 je, najvjerovatnije radi onemogućavanja ili otežavanja prodaje cijele nekretnine, 1924. g. prepisan na Muhjudin-bega Fadilpašića. Bez obzira na to, dućan je 1962. g. postao državno vlasništvo, a od 1981. g. dio prava korištenja dobili su nasljednici Fadilpašića. Ostaje nerazjašnjenim odnos predaka sadašnjeg vlasnika, Džemala Kurahovića, sa njima. Inače, i ova katastarska čestica je zbog svoje historijske vrijednosti 1969. g. upisana u registar spomenika kulture.

Dućan na kat. br. XXXIII/74 zanimljiv je iz još jednog razloga. U gruntovnim knjigama stoji da su zgrade – a zapravo dućan – na parceli porušeni 22. juna 1889. g. To je bilo nepunu godinu nakon požara koji je 28. jula 1888. g. pogorio Čaršiju, a koji nije zahvatio taj njen dio.²¹⁴ To također može značiti da je probijanje četvrtog dijela Nove teste, koja je svojom trasom “očešala” ovaj dućan, započelo možda već tada.

Za dućane na kat. br. XXXIII/73 i kat. br. XXXIII/72 nisu pronađeni podaci o vlasništvu i njegovim promjenama.

Ulje Franca Lea Rubena (vidi ponovo sl. 52) i grafika Anne Lynker (vidi ponovo sl. 53) svjedoče da je dućan kat. br. XXIX/3 – a kao njegov pridodati dio i kat. br. XXXIII/74 – bio izgrađen od drveta. Lice mu je bilo zatvoreno staklenim stijenkama izdijeljenim šprljcima, preko kojih su noću spuštani ćefenci. Oni su, za razliku od većine drugih dućana, danju bili poduprti kosnicima. Njihovi

²¹⁴ Taj dio Čaršije u požaru je izgorio 15. oktobra 1908. g. (vidi ponovno sl. 40 i 41)

najniži – donji – dijelovi upotrebljavani su, kako je to i vidljivo na slikama, za sjedenje. Prema pozama prikazanih ljudi, dućan je mogao služiti nekom zanatu koji se obavlja(o) sjedeći, kakav je npr. kazandžijski, terzijski ili kundurdžijski. Međutim, na minuciozno urađenoj grafici Anne Lynker može se uočiti da krajnji desni čovjek u lijevoj ruci drži fildžan i pije kahvu, da onaj do njega puši nargilu, a da lijevi upravo savija cigaru. Svi sjede na šiltetima. Dućan je, dakle, bio mehana. Takva njegova funkcija i upravo na tom mjestu, s obzirom na činjenicu da je prije probijanja Nove teste bio dijelom Halvadžiluka, kao i s obzirom na karakter tog sokaka, bila je potpuno logična.

Dućani kat. br. XXXIII/73 i kat. br. XXXIII/72 odmah po probijanju četvrtog dijela Nove teste imali su tlocrtne osnove kakve su crvenom linijom prikazane na sl. 157. Kasnije će rekonstrukcijom – “razširenjem” – Čemaluše one biti skraćene na mjeru koju određuje zelena linija. Prvi dućan, prezidan i sa dodatim spratom, postoji i danas, ali kao posljednji ka istoku u južnom fasadnom nizu Čemaluše. Drugi je progutala izgradnja hotela *Gazi*. O namjeni ova dva dućana, sa vremenske distance od preko jednog stoljeća, može se samo nagađati. Sa nekolicine ne tako dobrih fotografija da se naslutiti da su služili prodaju kućnih potrepština, odnosno, da su najvjerojatnije bili bakalnice (sl. 159, skroz desno). Bašeova *Feldskizze 90* pokazuje i da su oba imali magaze, što je, s obzirom na njihovu natprosječnu veličinu, funkciju i vrstu robe koju su prodavali, bilo za očekivati.

Zidovi svih pobrojanih dućana u ovom nizu bili su od drveta. Krovna konstrukcija bila im je izrazito jednostavna i sastojala se od vjenčanica, rožnjača i rogova. Bili su pokriveni ćeramidom.

Sl. 159 - Kratki potez južne strane Nove teste između samog istočnog kraja Čemaluše i Halvadžiluka (desna strana slike). Obratiti pažnju na uredno postavljeno ivično kamenje trotoara, koje svjedoči o netom završenim radovima na saobraćajnici. U pozadini se vidi Vijećnica, proviruje tek izgrađena Beledija, a ispred je han Mehage Kestendžića.

Sa fotografije se da uočiti da su na izbačenom stolu na samom uglu Nove teste i Halvadžiluka prodavane lubenice, pa je dućan, ispred kojeg se sto nalazio, bio piljara. Zatim slijedi mehana i čistina na trotoaru ispred nje. Potom se nižu dva dućana sa robom izloženom ispred radnji. Uporedi ovu sa sl. 157

Sl. 160 - Fotografija načinjena uzduž Nove teste ka zapadu. Pokazuje gradnje obje strane ulice, među kojima se ističe zidani objekat kat. br. XXVII/58 na njenoj sjevernoj strani (u prvom planu). Nasuprot njemu naziru se dućani južne strane, zaklonjeni masom ljudi, pristiglih na Čaršiju pazarnim danom. Obratiti pažnju na iznimno malu visinu streha ovih dućana, kao i na to da su, osim kod posljednjeg u nizu, izvedeni u jednoj liniji.

U drugom planu se u osovini Nove teste vide Besarin han i hotel *Orient*. Između njih je, na dnu Besarinog sokaka, mali jednospratni objekt. Sva tri su u gotovo neizmijenjenom stanju na lokalitetu prisutna i danas.

Ovo je jedna od rijetkih fotografija jugozapadnog ugla spoja Nove teste sa ulicom Baščaršija, ali i ona, kada je u pitanju južna strana Nove teste, urađena iz neodgovarajućeg ugla, bez potrebnih detalja i izrazito loše skenirana. Kompjuterskim programima uređena je koliko je to bilo moguće

Kada je o pokrovu riječ, mora se naglasiti jedna specifičnost. S obzirom na način nastanka prednjih fasada ovih dućana – dućane je Nova testa presjekla dijagonalno – one nisu bile postavljene pod pravim uglom u odnosu na unutarnje zidove. Kako se pokrivanje krova moralo odvijati od strehe ka sljemenu, koje je bilo koso, a linija polaganja pratiti prednju fasadu, tj. oluk, majstori koji su gradili objekte – dunderi – morali su biti vrlo vješti u slaganju ćeramide, ali, obzirom da je u ovom slučaju, kao i svim sličnim, bilo mnogo sječenja pokrovnog materijala, i njegovoj uštedi.

Dio južnog fasadnog niza između Baščaršije i Halvadžiluka

Dio južnog fasadnog niza Nove teste omeđen Halvadžilukom i ulicom Baščaršija pripada sjevernom rubu grupacije dućana koja se nalazila u samom srcu Čaršije, odmah do Sebilja (vidi ponovno sl. 49). Među velikim čaršijskim skupinama objekata porušena je prva, prije 1905. g., pa je Johann Baše uopće nije stigao izmjeriti i iskartirati. Ta činjenica, premda početkom XX st. možda i nije tako izgledalo, danas se može smatrati velikim naučnim gubitkom.

O dijelu južnog fasadnog niza Nove teste omeđenog Halvadžilukom i ulicom Baščaršija gotovo da nema bilo kakvih podataka. Ne postoji niti jedna fotografija koja bi ga zahvatila cijelom dužinom, a pogotovo ne takva koja je to učinila iz pogodnog ugla (sl. 160).

Osnovni izvor informacija tako ostaju reducirani i nereducirani plan Sarajevske čaršije iz 1882. g., koji su, u odnosu na Bašeove skice, manje precizni.

Plan Sarajevske čaršije iz 1882. g. pokazuje da je prosijecanje Nove teste na ovom mikrolokalitetu ostavilo četiri dijagonalno presječena dućana i jedan koji je uglom doticao novu saobraćajnicu

(vidi još jednom sl. 47, sl. 48 i s. 49). Kako su dva od ovih dućana bila takvog oblika i dimenzija da su bila praktično neupotrebljiva, nakon vjerovatnog preslagivanja što vlasničkih odnosa, što tlocrtnih osnova po osnovu njih, u ovom fasadnom nizu ostala su ukupno tri dućana. Njima je potrebno dodati i četvrti, kojim je gotovo izvjesno zatvoren ulaz u prostor – neku vrstu malog unutarnjeg dvorišta – između preostalih dućana, odnosno uličica koju je 1888./1889. g. otkupio Aliaga Prešljo (sl. 161).

U nedostatku egzaktnih podataka, u kreiranju južnog fasadnog niza Nove teste između Halvadžiluka i ulice Baščaršija djelomice može pomoći analiza moguće funkcije pripadajućih mu dućana.

Krajnji istočni dućan ovog dijela južnog fasadnog niza Nove teste, na karti Grada iz 1882. g. označen brojem 99, vidi se djelomično na ulju (sl. 162) austrijskog slikara češkog porijekla Adolfa Kaufmanna (*Adolf Kaufman*, 1848-1916).

Međutim, ovo Kaufmannovo djelo zanimljivo je ne samo zbog toga što iz jednog nepovoljnog ugla prikazuje jugozapadni ugao raskršća Nove teste i ulice Baščaršija, nego i zbog toga što baca svjetlo na mikrolokalitet u jednom izuzetno kritičnom momentu. Naslikano je neposredno po probijanju posljednjeg dijela Nove teste, pa na njemu proviruje bočni (kalkanski) zid objekta uz kojeg je, nakon rušenja njegovog kratkog južnog segmenta (vidi ponovno sl. 50), prizidan objekat kat. br. XXVII/58 (vidi ponovno sl. 51). Stoga je ovo Kaufmannovo djelo vjerovatno najstarije vizuelno svjedočanstvo o ovom dijelu Sarajevske čaršije. Nažalost, nije datirano. Slično umjetničkim slikama Anne Lynker i Franza Lea Rubena, i njega, uz blagu nepreciznost detalja imanentnu slikarskoj tehnici ulja, karakterizira gotovo fotorealistični prikaz globalnog.

Sl. 161 - Središnja grupa dućana Čaršije, porušena prije 1905. g. Novoj testi licem su bila okrenuta četiri

Sl. 162 - Crno-bijela reprodukcija ulja Adolfa Kaufmanna, na kojoj je prikazan jugozapadni ugao raskršća Nove teste i ulice Baščaršija

Sl. 163 - Na desnoj strani fotografije istočno lice dućana br. 99. U unutrašnjosti se naziru vreće otkupljene robe. Lijevo dućan br. 97

Sl. 164 - Naprijed dućan br. 95, iza br. 97, u pozadini, nasuprot zidanom objektu kat. br. XXVII/58, dućan br. 99

Kaufmannovo ulje pokazuje da su objekti, na kartama Grada iz 1882. g. označeni brojevima 111 i 113, posjedovali prizemlje i jedan sprat. Visinom su, posebno zbog činjenice da im je krov u vrijeme nastanka slike bio jednovodan, konkurirali Čekrekčijinoj džamiji. Pravilan niz prozora na spratu, kao i bondručna konstrukcija zidova popunjena ćerpičem, ukazuju na to da su možda bili u funkciji omanjeg hana. To se ubrzo, kako je već pojašnjeno, u potpunosti promijenilo.

Kaufmannova slika dućan br. 99 zahvata iz pravca ulice Bašçaršija, pokazujući njegovo sporedno lice. Njemu susjedni dućan u toj ulici je, sudeći prema izloženoj robi koju pokazuje slika, bio bakalnica. Ono što se pred tim, a izgleda i pred i u dućanu br. 99 dešavalo moguće je bolje vidjeti na sl. 163 i sl. 164. U oba, a izgleda i svim okolnim dućanima – što se vidi i uz desni rub Kaufmannove slike, tj. na suprotnoj strani ulice Bašçaršija – otkupljivana je i prodavana neka(kva) uvrećana roba. O kakvoj robi je moglo biti riječi? Teško je dati decidan odgovor, ali se, s obzirom da su vreće bile velike, a da su ih radi vaganja ipak mogla podići dva čovjeka, najvjerojatnije radilo o nekoj lakšoj a kabastoj robi. To je mogla biti vuna, mogao je biti različit sjemenski materijal (luk, krompir...), mogla je biti osušena šljiva, osušena jabuka ili drugo osušeno sezonsko voće ili su mogli biti osušeni šumski plodovi, npr. različite vrste osušenih gljiva, kesten i sl. Najvjerojatnije je bilo sve pobrojano, pa i ponešto drugo, ali u različitim periodima godine.

Dakle, dućan br. 99, kao i okolni u ulici Bašçaršija, bio je, bar u određenim periodima godine, neka vrsta otkupne stanice. Stoga je njegova organizaciona struktura bila izrazito jednostavna. U suštini, on je većim dijelom bio neka vrsta magaze, pa je imao klasične

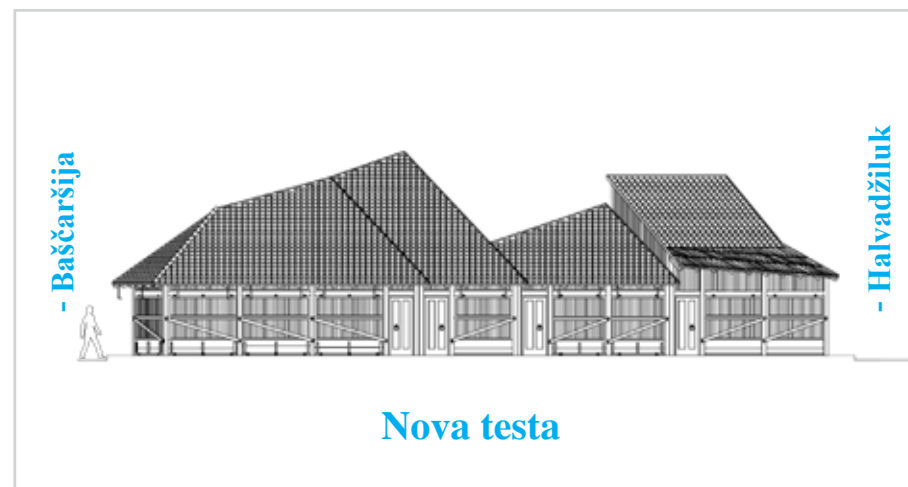
ćefenke, kao i vrata na kraju dužeg lica, a u svrhu neometanog pražnjenja. Vrata nisu bila potrebna na drugim mjestima, jer se početkom radnog vremena lice dućana, odnosno magaze otvaralo ka ulici cijelom širinom.

Tri dućana u nastavku ovog dijela fasadnog niza Nove teste ka zapadu bila su drugačija. Oni su bili klasične bakalnice, u kojima su se prodavale raznorazne kućne potrepštine, počev od začina preko posuđa do sitnijih komada namještaja. Potvrda ovome jeste ponovno slika Anne Lynker, na kojoj se vidi da su se u dućanu na samom jugoistočnom uglu spoja Halvadžiluka i Nove teste nudila sita različitih veličina, dok su u njihovoj pozadini bile posložene bale sa štofovima. Ulje Franza Lea Rubena svjedoči da se u istom dućanu prodavao i klofer za ćilime.

Svaki od ova tri dućana imao je vrata, smještena na kraju lica i to uz sami susjedni poslovni prostor. Ona su se otvarala prema vani i bila su, s obzirom da je roba bila izložena i vani po trotoaru, neka vrsta razdjelnice. Činjenica je da za središnja dva dućana nema dovoljno podataka o izgledu (vidi ponovo sl. 141), ali je sasvim sigurno da se nisu bitno razlikovali od susjednih. Iz ovoga proizlazi da je izgled dijela fasadnog niza od ulice Bašćaršija do Halvadžiluka izgledao približno kao na sl. 165.

Zbirni izgled južnog fasadnog niza Nove teste na dionici od ulice Bašćaršija do ulice Ćemaluša

Južni fasadni niz Nove teste na dionici od ulice Bašćaršija do ulice Ćemaluša također je činio, slično sjevernom fasadnom nizu, niz trošnih dućana. Iako su svojim osobinama međusobno bili sličniji od dućana suprotne strane ulice, ipak su se razlikovali

Sl. 165 - Približan izgled grupe dućana smještenih na južnoj strani Nove teste, na potezu između ulice Bašćaršija i Halvadžiluka

po materijalima od kojih su građeni, načinu zatvaranja i stepenu očuvanosti. Najveća sličnost među njima bila je po tome čemu su služili. Šturu fotografije svjedoče da su to uglavnom bile otkupne stanice i bakalnice.

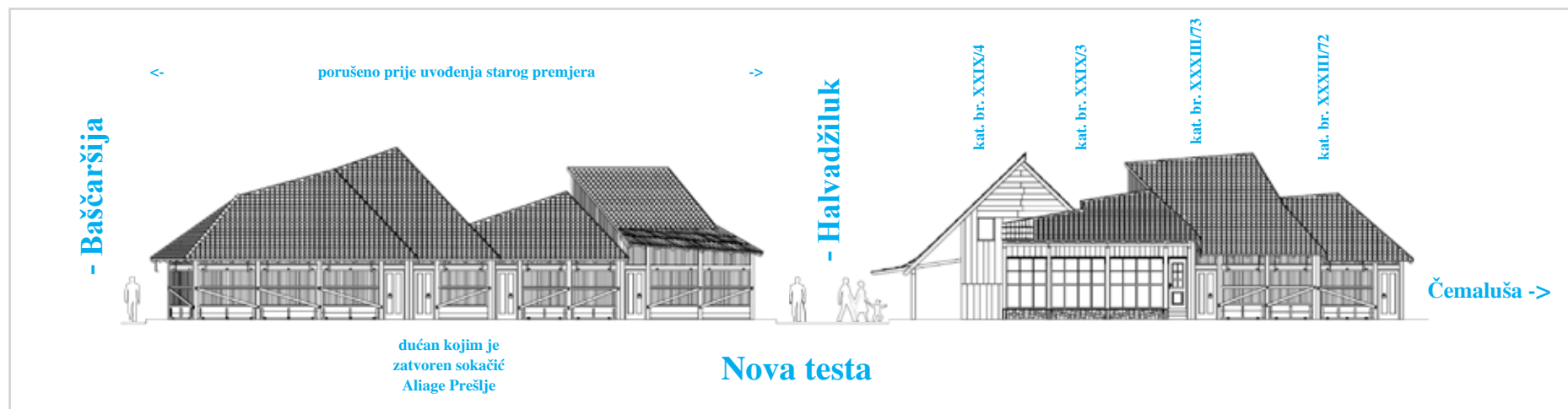
Približan izgled sjevernog fasadnog niza Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije i ulice Baščaršija do ulice Čemaluša krajem XIX st. dat je na sl. 166.

Na ovom mjestu potrebno je spomenuti još nešto.

Naime, kada se dodatno proanalizira funkcija dućana s obje strane četvrtog dijela Nove teste, kao i njenih dijelova uz Čekrekčijinu džamiju, pa dalje ka Kračulama i Šeherehajinoj ćupriji, tj. Nova testa cijelom njenom dužinom, jasno je da je dio Sarajevske čaršije orijentiran na ovu saobraćajnicu bio ulazna kapija robama koje su u grad stizale sa istoka i sjevera. Ovce su prodavane na

prostoru između zidanog objekta kat. br. XXVII/58 i dućana kat. br. XXVII/49, odmah uz Kasape gornje, gdje su u arđijama kasapnica klane i tranžirane²¹⁵, sijeno i ogrjevna drva nuđeni su na Nadkovačima, voće i povrće u brojnim piljarama, druge vrste robā u bakalnicama, otkup različitih proizvoda vršen je oko Čekrekčijine džamije itd. Ovaj dio Čaršije bio je neka vrsta tadašnjeg distributivnog centra, koji je prihatao i potom raspodjeljivao robu po mahalama, ne dozvoljavajući da specijalizirane zanatske ulice budu opterećene njihovim transportom i prodajom. To je bio razlog zbog kojeg su dućani u ovom dijelu Čaršije, uz nekoliko iznimaka, funkcijom bili slični, gotovo unificirani.

²¹⁵ Kasnije je veterinarsko pregledanje, klanje i tranžiranje stoke prebačeno u prvu gradsku klaonicu, izgrađenu 1881. g. na Grbavici. Vidi u: Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela IV*, Sarajevo, Veselin Maselša, 1991, str. 200 i 201.

Sl. 166 - Približan izgled južnog fasadnog niza Nove teste na dionici od Čekrekčijine džamije i ulice Baščaršija do ulice Čemaluša krajem XIX st.

14.- Zaključna razmatranja

14.1.- Ukupan izgled fasadnih nizova Nove teste, današnjih Telala, od Šeherćehajine ćuprije do ulice Čemaluša

Kao rezultat istraživanja prezentiranog u knjizi, na tablama 1 i 2 prikazani su fasadni nizovi Nove teste, današnjih Telala, cijelom njihovom dužinom, tj. od Šeherćehajine ćuprije do ulice Čemaluša. Kako se knjiga bavi jednim vremenski ne tako dugim, ali kritičnim razdobljem po opstanak i razvoj Sarajevske čaršije, u kojem su se promjene i to obimne dešavale svakodnevno, prikazan je izgled tih fasadnih nizova u dva momenta, vremenski razmaknuta oko desetljeće i po. Tako:

- Tabla 1 pokazuje približan (i to uporedni) izgled južnog fasadnog niza u momentu pred gradnju Vijećnice, tj. oko 1885. g., koji je dat gore, i njegov izgled nedugo nakon podizanja Vijećnice tj. oko 1900. g., koji je dat dolje;
- Tabla 2 pokazuje približan izgled sjevernog fasadnog niza također u dva momenta. Prvi, pred gradnju Vijećnice, tj. oko 1885. g., dat je gore, a drugi, nedugo nakon njenog podizanja, tj. oko 1900. g., prikazan je dolje.

Pažljivi čitaoci ove i drugih knjiga o historijatu Sarajeva i Sarajevske čaršije mogu na osnovu slikovnog materijala, ponuđenih nacрта i popratnog teksta prepoznati lokalitete i objekte o kojima je riječ u današnjem vremenu (2018). Obim i intenzitet promjena jedne će iznenaditi, a drugima će omogućiti da tvrde i da su neki reverzibilni zahvati u smislu očuvanja graditeljske baštine još uvijek mogući i provodivi. O tome će u nekom budućem vremenu konačnu riječ

dati nauka. To, međutim, ne sprečava autore knjige da o tome iznesu vlastit stav.

14.2.- Deficit podataka neophodnih za detaljno proučavanje Nove teste, današnjih Telala

Detaljnije proučavanje i sagledavanje historijata dobrog dijela objekata uzduž današnjih Telala i centralnog dijela Sarajevske čaršije, posebno onog kojim je prosječna četvrta dionica Nove teste i koji je nedugo zatim potpuno porušen, otežava simptomatičan nedostatak relevantnih podataka u gruntovnim knjigama iz perioda nakon 1878. g. Takvu situaciju moguće je objasniti dvojako.

Objekti koji su uklonjeni prije izrade katastarskih podloga snimanih od 1901. do 1910. g. kartiranjem nisu mogli biti obuhvaćeni pošto ih u kritično vrijeme više i nije ni bilo. Zato ti objekti nisu dobili katastarske brojeve, pa za njih nedostaju svi podaci koji se na katastarske brojeve nadovezuju ili oslanjaju. Ovo je posebno važno zbog toga što su navedene katastarske podloge bile osnova tzv. starog premjera, a još važnije zato što je stari premjer podloga novom, trenutačno važećem premjeru.

Činjenica je, s druge strane, da su neki objekti kartirani, da su dobili katastarske brojeve, a da za njih ipak nema podataka. To je teško objasniti drugačije osim time da su kritični podaci namjerno uklonjeni u svrhu izbjegavanja neprovodivih slučajeva restitucije, kakav bi bio npr. za objekat kat. br. XXVII/58.

Za nestale objekte centralnog dijela Čaršije podatke o vlasništvu i vlasničkim promjenama sasvim sigurno je moguće pronaći

u defterima. Međutim, istraživanje te vrste i takvog obima u značajnoj mjeri nadilazi kapacitete autorā ove knjige. Nije samo riječ o potrebnim značajnim finansijskim sredstvima, nego i o nepoznavanju arapskog pisma, turskog jezika, ali i o naučnoj neobrađenosti i nesistematiziranosti podataka iz deftera po pitanju ove problematike.

Sve u svemu, problematici Sarajevske čaršije i njenih pojedinih dijelova moralo bi se pristupiti sistematično i institucionalizirano i uz punu svijest svih nivoa nauke i vlasti da se radi o iznimnom spomeniku kulturnog, sociološkog, graditeljskog i svakog drugog nasljeđa.

14.3.- Druge posljedice prosijecanja Nove teste Čaršijom

Posljedice prosijecanja posljednjeg dijela današnjih Telala – Nove teste – Sarajevskom čaršijom bile su izrazite, višeslojne i veoma značajne. Stoga ih je dobro još jednom sumirati.

Najprije i najvažnije: prosijecanje je rezultiralo značajnim ubrzanjem rušenja cijelih grupacija čaršijskih dućana.

Naime, nekritičko rušenje brojnih grupacija čaršijskih dućana najprije se odrazilo na fizički izgled Čaršije: na njenu morfologiju, njen ukupni i parcijalni vizuelni indentitet, memoriju mjesta, način kasnijeg materijaliziranja, novo fizičko strukturiranje itd., a potom i na društvene, ekonomske, psiho-socijalne i druge odnose.

Na ubrzano fizičko degradiranje Čaršije, ali jednako tako i mahala, već početkom XX st. upozoravao je Josip Pospišil. Početkom druge polovine XX st. to su činili Juraj Neidhardt i Dušan Grabrijan. Iza njih su to bili brojni stručnjaci predvođeni Alijom Bejtićem,

Džemalom Čelićem i Husrefom Redžićem. Nažalost, početku XXI st. nedostaju borci za orijentalno graditeljsko nasljeđe Bosne i Hercegovine i Sarajeva takvog kalibra.

Ukupan rezultat opisanih zbivanja jeste taj da ono na šta je Pospišil skretao pažnju i upozoravao da će se desiti, Neidhardt i Grabrijan da se dešava, zapravo se već desilo.

Sarajevo je – misli se na njegov stari stambeni dio – izgubilo osobine vrtnog grada, grada u zelenilu. Postalo je betonskim konglomeratom, pri čemu neke mahale već liče latinoameričkim favelama. I ako je osnovni kvalitet – amfiteatralnost ambijenta – sačuvan, jer je neuništiv, pravo na vidik je nestalo. To je destruiralo ostale kvalitete življenja u orijentalnim dijelovima Grada, koje su se prije svega ogledale u kultu(ri) komšiluka.

Slične stvari desile su se i na Čaršiji.

Ako se zanemare romantizirane, a zapravo dogmatizirane legende popute one o spašavanju prijevornice radi određivanja širine dućana nakon požara, ili one o slanju mušterije komšiji koji do tad nije uopće imao pazara, ili pak one o Inat kući i Vijećnici, tada se može zaključiti da su ekonomski odnosi na Čaršiji bili surovi, obilježeni borbom za preživljavanje u jednom ne previše senzibilnom feudalnom društvu. Čaršija je bila nezaobilazan centar i društvenih i ekonomskih zbivanja, pa onaj koji nije uspio opstati tu, nije mogao računati s tim da u Bosni postoji otvorenija društvena zajednica ili neko veće mjesto gdje je lakše uspjeti. U takvom slučaju svi putevi su u većini slučajeva vodili u Carigrad (u ovoj knjizi spomenuti Hajdar-beg Čengiđ, Fatima-Mevlida Fadilpašić, udata Hafizović, Mustaj-paša Babić, ali i mnogi drugi).

Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu situaciju je radikalizirao. Podjela među stanovništvom više nije bila samo po osnovu vjere i bogatstva, nego i po pripadnosti određenom kulturološkom svjetonazoru. Preko noći se ispostavilo da su potrebna zanimanja kakve orijentalno bosansko društvo nije nudilo, poput izučenih – akademski obrazovanih – arhitekata, raznih vrsta inženjera, liječnika, slikara, pjesnika, glumaca, simfonijskih muzičara itd., odnosno da će neka druga, do tada tražena zanatska, brzo odumrijeti.

Fizička zbivanja uzduž Nove teste bila su paradigma onoga što će se sa malim vremenskim zaostatom desiti u društvenim, sociološkim, socijalnim, ekonomskim i drugim sličnim odnosima i na širem planu.

Najprije, po prosijecanju Topal Osman-pašine džade u dotadašnjim baščama, a u naravi livadama između istočnog kraja Kračula i Oprknja, izgrađen je niz objekata, što hanova, što dućana, što stambenih objekata. Jedan prodor zelenila, koji je dosezao do Čekrekčijine džamije, u samo nekoliko godina zamijenjen je gusto izgrađenim orijentalnim objektima, čiji vlasnici su bili viđeni(ji) i vrlo bogati ljudi. Tako su na tom prostoru uspostavljeni potpuno novi i urbanistički i arhitektonski i društveni odnosi.

Samo tridesetak godina kasnije Austro-Ugarska je na istom lokalitetu krenula sa zamjenom orijentalnih objektima zapadnog tipa. Time su automatski i dotadašnji urbanistički, arhitektonski i društveni odnosi zamijenjeni novim.

Tako su na jednoj strani ulice bili orijentalni objekti, a na drugoj zapadnoevropski, na jednoj strani ulice živjelo je stanovništvo

islamskog, a na drugoj strani – nasuprot – zapadnoevropskog svjetonazora.

Vjerovatno najizrazitija sociološka posljedica ovih zbivanja bilo je odumiranje kulta komšiluka, koji je polako počeo uzmicati pred lokalnim začecima evropske urbane alijenacije.

Slično Novoj testu, današnjim Telalima, razvijalo se i cijelo Sarajevo. Sa distance od kojih stoljeće i po to se može ocijeniti velikom komparativnom prednošću.

14.4.- Osvrt na “Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije” iz 1974. g.

Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije Sarajevske čaršije iz 1974. g. u ovom momentu (2018. g.) star je već 44 godine.

Mnogi ulazni podaci po osnovu kojih je Plan napravljen tokom četiri i po decenije su se promijenili, neki čak u značajnoj mjeri, a došlo se i do novih saznanja o Čaršiji.

Jedna od najvećih promjena svakako se odnosi na upravnu zgradu Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Ona je podignuta sa desne strane ulice Kovači (posmatrajući uzbrdo, tj. od Podkovača ka Nadkovačima), na mjestu na kojem je Planom bila predviđena izgradnja hotela. Za razliku od hotela, koji je trebao biti depadansnog karaktera, sastavljen od sitnijih jedinica prosutih padinom, objekat Islamske zajednice je masivna, monolitna gradnja, koja sa Ploče i Nadkovača zaklanja pogled na Čaršiju. Uz to su joj garaža i servisni sadržaji ukopani toliko duboko – o

temeljima da se i ne govori – da pod znak pitanja dolazi izgradnja tunela ispod nje, čime koncept ovog Plana praktično pada u vodu.

Dodatno, planirano je da prilaz eventualnom budućem tunelu bude izveden trasom istočnog dijela Kračula. Time bi nestao jedan od dva glavna pristupa Čaršiji iz pravca istoka, aktivan duže od četiri stoljeća i načičkan hanovima. Kolateralna šteta bila bi Beledija i austrougarski objekti uz nju, što se sa historijskog i stanovišta tradicije, kao i mijenjanja memorije mjesta, danas može smatrati diskutabilnim.

Sličnu sudbinu imalo bi mezarje uz Carevu džamiju, pa bi se desilo slično što i sa mezarjem Skenderije džamije, a i samom džamijom, Havadže Kemaludinovom džamijom i mezarjem, Atmejdanom i Bakar-babinom džamijom i mezarjem, Kalin hadži Alijinom džamijom i mezarjem, kao i mnogim drugim džamijama, mesdžidima i mezarjima u Sarajevu.

Indirektna, prije svega kontekstualna šteta bila bi nanesena konacima Mustaj-paše Babića, biseru bosanske arhitekture orijentalnog tipa, koji bi u vidu ostrva ostao okružen površinama za parkiranje putničkih automobila.

Posmatrajući sa vremenske distance od gotovo pola stoljeća postaje očiglednim da je *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije Sarajevske čaršije* pravljen u vrijeme u kojem filozofija zaštite graditeljske baštine i metode njene provedbe nisu bili upotpunjeni današnjim saznanjima, niti su posjedovali današnju teoretsku dubinu i širinu. Elementarne konceptualne postavke u pristupu problematici graditeljskog nasljeđa bile su siromašnije za neke od prilaza zaštiti graditeljske baštine koji su

danas među najvažnijim, a koji omogućavaju i drugačije pristupe Sarajevskoj čaršiji od Planom ponuđenog.

Prvi određeni odnos prema Sarajevskoj čaršiji pokazala je osmanska vlast, koja ju je obnavljala nakon svakog požara ili poplave. Te obnove nisu išle za tim da restauriraju stanja koja su prethodila nesrećama, nego da uspostave funkciju koju je Čaršija imala prije njih, a od koje je zavisio život grada, pa i cijelog ejaleta. S obzirom na dostupna teoretska i praktična saznanja o obnovi arhitektonskog nasljeđa – kojih zapravo i nije bilo – i raspoložive materijalne i finansijske resurse to nije rezultiralo identičnim, ali jeste vrlo sličnim objektima, što bi se moglo podvesti pod kontinuirane mijene jednog živog urbano-arhitektonskog organizma.

Austro-Ugarska, kao razvijena evropska država, zatekla je stanje kojim nije bila zadovoljna, pa ga je pokušala izmijeniti. U to vrijeme u svijetu su već su vođene doktrinarne rasprave o tome kako štititi graditeljsko nasljeđe. Na jednom njihovom polu bio je Viollet-le-Duc, koji je zastupao teoriju restauracije u stilu, a na drugom John Ruskin (*Džon Raskin*, 1819-1900), sa svojom teorijom konzervacije.²¹⁴ Međutim, te teorije se u vrijeme nastanka nisu doticale Bosne i Hercegovine, Sarajeva i Sarajevske čaršije. Orijentalna arhitektura smatrana je nečim manje vrijednim, što vremenom treba ustupiti mjesto zapadnom načinu gradnje. Takav

²¹⁴ Detaljnije o doktrinama i metodama zaštite graditeljskog nasljeđa vidi u:

Jokilehto, Jukka: *A History of Architectural Conservation*, Oxford etc., Butterworth-Heinemann, 2002.

kao i:

Fejzić, Irma: *Arhitektonske intervencije na objektima graditeljske baštine namijenjene osobama umanjениh tjelesnih mogućnosti*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2014.

odnos prema orijentalnom graditeljskom nasljeđu svojim radom i promišljanjem uspjeli su promijeniti tek Josip Pospišil i Josip Vancaš.

Kraljevina Jugoslavija o Sarajevskoj čaršiji nije brinula ni po kom osnovu.

Odmah nakon Drugog svjetskog rata nastavilo se sa predratnim zanemarujućim odnosom prema Čaršiji. Ipak, uskoro su se javili stručnjaci koji su pokušali ukazati na njene vrijednosti, a među njima svojim tekstovima istakao se Dušan Grabrijan. Zajedno sa Jurajem Neidhardtom je u knjizi *Arhitektura Bosne i put u savremeno* dao prijedlog zaštite ovog bisera graditeljskog nasljeđa. S obzirom na izneseno očigledno je da je u formiranju ideje odlučujući uticaj imao Neidhardt. Njegovo razmišljanje bilo je na tragu Le Corbusierovog o Parizu, koji je htio porušiti veliki dio historijske jezgre grada u svrhu izgradnje novih struktura. Neidhardt je smatrao da bi sa Čaršije trebalo ukloniti dućane, a u svrhu formiranja muzeja pod otvorenim nebom bi kao eksponati ostali kapitalni objekti: Vijećnica, džamije, bezistani, hamami, hanovi i sl. Ta ideja nije realizirana, jer je u momentu njenog iznošenja već uveliko bila sazrela svijest o vrijednosti kontekstualnog okruženja velikih i spomenički vrijednih gradnji, što je rezultiralo Venecijanskom poveljom UNESCO-a iz 1964. g.²¹⁵

Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije Sarajevske čaršije iz 1974. g. na tragu je Neidhardtovog prijedloga. Slično Neidhardtovoj ideji, i Plan je predvidio zadržavanje kapitalnih gradnji, ali i određenog broja dućana u užoj zoni Čaršije, čime bi

²¹⁵ *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, Paris, ICOMOS, I, 1966.

ona, uz izgradnju novih objekata u okruženju i probijanje masivnih saobraćajnica, također postala muzej pod otvorenim nebom, ali većeg obima i drugačijeg karaktera, primjerenog vremenu.

Sarajevska čaršija velikim dijelom je obnovljena 1983. g. i to u stilu.

Danas se akutni problem ogleda u “puzajućim”, svakodnevnim, u prvi mah neprimjetnim, ali neadekvatnim promjenama. One su kako građevinskog, tako i funkcionalno-sadržajnog karaktera. Polagano destruiraju suštinu Čaršije i neosjetno mijenjaju već načetu memoriju mjesta.

Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije iz 1974. g. vremenom je postao anahron i, ako ne sa finansijskog, a ono sa stanovišta uništavanja graditeljske baštine neprihvatljivo skup. Stoga je, posebno u svjetlu suvremenih teorija o njenoj zaštiti, neadekvatan i trebalo bi ga napustiti u korist nekog novog, prilagođenijeg okolnostima. Jer, ako navedeni Plan donekle i rješava pitanje saobraćajnog obilaženja Čaršije, uopće ne utiče na poboljšanje pristupa vozilima kritičnim sarajevskim mahalama poput Medreseta, Budakovića, Sedrenika, Ploče, Vratnika itd. Problem bi nakon realiziranja plana, posmatran u tom svjetlu, ostao jednakim kakav je bio i prije toga. Konačni efekti ogomnih građevinskih radova u funkcionalno-saobraćajnom smislu bili bi zanemarivi, a Sarajevska čaršija to bi platila daljnjim degradiranjem.

14.5.- Kako sanirati, konzervirati, restaurirati i revitalizirati Sarajevsku čaršiju?

Problematika sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije Sarajevske čaršije daleko je složenija negoli se u prvi mah čini.

Nemoguće ju je riješiti bilo kakvim izoliranim posmatranjem i tretiranjem Čaršije odvojeno od mahala koje je okružuju. Čaršija i mahale oko nje povezane su simbiotski i čine jedinstven i ni na koji način djeljiv urbani organizam.

Također je malo šta moguće učiniti bez multidisciplinarnog pristupa problemu. U njega moraju biti uključene psihologija, sociologija, demografija, arhitektura, građevinarstvo, aktivni i mirujući saobraćaj, dnevne migracije stanovništva, privređivanje kroz sagledavanje zanatstva, ugostiteljstva, turizma i davanja drugih vrsta usluga itd.

Kada je o arhitekturi riječ, problem revitaliziranja Sarajevske čaršije morao bi pratiti najsuvremenije svjetske trendove. Tu se prije svega misli na aktivnu zaštitu graditeljskog nasljeđa, u okviru koje bi, u ovisnosti o predmetu šticeđenja, bile primijenjene sve poznate metode revitalizacije. Svoje mjesto pronašle bi i konzervacija zatečenog i faksimilska restauracija i sanacija i obnova u stilu i implementiranje novih autentičnosti, a sve u smislu zadržavanja svih nataloženih slojeva i ukupnog revitaliziranja kompleksa. Kao primjer za prethodno navedeno mogla bi poslužiti eventualna buduća zaštita upravo ulice Telali.

Na kraju, moguće je dati i konkretan prijedlog za jedno od mogućih rješenja saniranja, konzerviranja, restauriranja i revitaliziranja Sarajevske čaršije. Predstavlja samo jedno od mogućih viđenja rješenja problema, ali i jednu od podloga za daljnje promišljanje “na zadatu temu”.

Najprije se mora naglasiti da je jedan od pozitivnih elemenata Regulacionog plana sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije

Sarajevske čaršije iz 1974. g. bio taj što je dobro postavio liniju doticaja Čaršije i mahala oko nje: od Vijećnice na istoku do hotela Evropa na zapadu, odnosno od Miljacke na jugu do Nadkovača, kompleksa Bakijske džamije i Čemerline²¹⁶ ulice na sjeveru. Ovu liniju doticaja nije potrebno mijenjati.

Potom je, ako se izvrši referiranje na urbanistički, ali i sociološki i psihološki nivo problema, potrebno naglasiti da pristup putničkih automobila zoni Čaršije nije moguće kvalitetno razriješiti bilo kakvim probijanjem novih masivnih saobraćajnica ukoliko se prije toga kao krucijalno ne riješi pitanje kontinuiranog povećanja gustine naseljenosti mahala, koje postepeno prerastaju u favele latino-američkog tipa. Potpuno je deplasirano zahvatima na Čaršiji i njenom kontaktnom okruženju pokušavati riješiti problem koji se ogleda u masovnoj gradnji kuća u nekadašnjim baščama ili u podizanju peto- i šestospratnih objekata u mahalama.²¹⁷

Mahale u Starom gradu potrebno je planski prorjeđivati, u užoj zoni Čaršije potpuno eliminirati stanovanje i zamijeniti ga različitim vrstama poslovanja, zatim na sjevernoj strani sarajevske kotline napraviti zaobilaznicu sličnu onoj na njenoj južnoj strani i spojiti ih u prsten, destimulirati korištenje privatnih automobila²¹⁸, regulirati saobraćaj u mirovanju, pri čemu u zoni Čaršije samo

²¹⁶ Čemerlija ulica je prije 1992. g. nosila ime Svetozara Markovića. U vrijeme austro-ugarske uprave Bosnom i Hercegovinom i prije zvala se jednako kao i danas.

²¹⁷ Običi i pogledati Toku, Džeku, Komatin...

²¹⁸ U svijetu su metode destimuliranja korištenja putničkih automobila u užim gradskim jezgrama već dobro poznate. Obuhvataju naplatu svakog ulaska privatnim vozilom u centar grada, ali i prateće mjere kakve su vrlo skupo parkiranje, oštre represivne mjere za nepoštivanje saobraćajnih odredbi, jeftin ili čak besplatan gradski prijevoz u užem centru itd.

za turiste, riješiti snabdijevanje trgovina iz centralnog čaršijskog distributivnog centra elektrokarima (sa prikolicama), slično sadašnjem rješenju odvoza smeća...

Svi pobrojani zahvati morali bi se provoditi kontinuirano i dosljedno, bez nekog posebno određenog roka. Njihovim realiziranjem postepeno bi se stekli uvjeti da se i na samoj Čaršiji naprave kvalitetni pomaci.

Koje vrste zahvata bi mogle biti urađene na Čaršiji?

Demoliciju, u skladu sa doktrinom zaštite graditeljskog nasljeđa koja na nekom objektu ili nekom lokalitetu zagovara očuvanje svih nataloženih graditeljskih slojeva, trebalo bi svesti na najmanju mjeru. Ipak, u svrhu oslobađanja Čaršije od nepotrebnih "kulisa" trebalo bi ukloniti dvospratni objekat podno Kovača, Rizvanbegovića kuću i zgradu Vakuf Jakub-Paše na Obali Kulina bana, kao i jedan nivo dvospratnog objekta u Kračulama na br. 1. Riječ je o gradnjama koje ne posjeduju arhitektonsku ili historijsku vrijednost, a priječe pogled iz mahala na Čaršiju i, posebno, iz Čaršije na mahale, vizuelno presijecajući njihovu međusobnu organsku povezanost.

Dučane i trgovke u obuhvatu Čaršije trebalo bi obnoviti identičnim načinom kao 1983. g. Tadašnje revitaliziranje bilo je primjer teoretski i praktično dobro obavljenog posla, koji je urađen u potpunosti primjereno tadašnjim, a u svemu odgovara i sadašnjim okolnostima. Ono o čemu bi ponovo trebalo razmisliti jesu funkcije kojima bi dućani i trgovke bili oplemenjeni. Pritom ostaje otvoreno pitanje da li bi to trebalo uraditi u vidu zanatskih ulica – čaršijā – ili disperznog rasporeda različitih sadržaja. Svakako da kao jedna od mogućnosti ostaju različita kombiniranja.

Problem za sebe predstavljaju Telali i Kračule i objekti u i oko njih. U ovoj knjizi već je apostrofirani značaj ovih saobraćajnica, kao i Vijećnice, Beledije i austrougarskih objekata koji se pružaju ka Čaršiji. Regulacionim planom sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije Sarajevske čaršije iz 1974. g. bilo je predviđeno rušenje svih ovih objekata osim Vijećnice, konaka Mustaj-paše Babića i hanova Topal Osman-paše i Halačevića. Od Kračula bi ostala samo zapadna polovina.

Plan nije realiziran, a dodatno je u međuvremenu, zbog novih tendencija u zaštiti graditeljskog nasljeđa, dobrim dijelom zastario. Uz izmjene na terenu, koje su se dogodile od njegovog donošenja do danas, praktično je i neizvodiv.

U tom smislu, a zbog zamjene hotela na Kovačima objektom Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, bilo bi dobro nedostajuće hotelske kapacitete nadomjestiti obnovom hanova i njihovim vraćanjem prvobitnoj funkciji ali na suvremen način. U Telalima i Kračulama sačuvano je desetak objekata te vrste (danas u funkciji stambenih), pa bi broj ležaja u njima bio značajan.

Jedan od njih, najinteresantniji, a to je han Topal Osman-paše, bilo bi dobro faksimilski restaurirati i pretvoriti u muzej. Turisti bi osim klasičnog razgledanja muzejskih postavki, u jednom njegovom dijelu mogli prenoćiti na način kako se to činilo prije stoljeće i po, tj. na slamarici i bez grijanja, a mogli bi popiti i kahvu u njegovoj kafanici, u kojoj se to činilo prije dolaska Austro-Ugarske u Bosnu.

Kreativnim pretvaranjem Beledije i tri susjedna austrougarska objekta također u hotele različitih kategorija, smještajni turistički

kapaciteti u okviru Sarajevske čaršije dostigli bi zadovoljavajući nivo. Time bi prestala potreba za “plombiranjem” svake slobodne lokacije u njenoj blizini sličnim sadržajima.

Funkcije prizemnih nivoa spomenuta četiri austrougarska objekta mogle bi biti veoma divergentne. U njima su već sada smještene *Galerija Brodac*, poslastičarna (oboje Beledija), kafana, prodavnice, uredski prostori itd. Svakako bi tu svoje mjesto mogle naći i turističke agencije, restorani, kafei, knjižare, antikvarnice, suvenirnice, ispostave banaka...

Beledija bi, osim luksuznih hotelskih kapaciteta, dodatno mogla imati opciju noćenja u austrougarskim zatvorskim ćelijama.²¹⁹

Obnova Sarajevske čaršije trebala bi ići za tim da posjetitelji ne dolaze samo razgledati je. Trebalo bi im omogućiti da tokom boravka, u mjeri u kojoj žele, žive životom Čaršije kakav je bio prije stoljeće i po ili dva (spavaju u hanu, piju kahvu u njegovoj kafani, jedu u aščinici, dan ili dva “idu na zanat” kod nekog zanatlije, odijevaju se kao nekad, briju kod berbera, itd.).

Sve u svemu, pristup revitaliziranju Sarajevske čaršije trebao bi biti temeljit, multidisciplinaran, kreativan i proaktivan.

Međutim, sve aktivnosti, bez obzira na vrstu i nivo maštovitosti ideja, moraju biti vođene od strane odgovarajućih stručnih i naučnih institucija i njihovih stručnjaka. Uz to, sve aktivnosti moraju biti u skladu sa suvremenom doktrinom zaštite graditeljskog nasljeđa, odnosno moraju se naslanjati na aktuelnu dokumentaciju koja

²¹⁹ Jedan od “hitova” u Sjedinjenim Američkim Državama je posjeta, ali i mogućnost noćenja u ćelijama čuvenog zatvora Alcatraz (*Alkatraz*, zatvoren 1963. g.).

regulira tu oblast²²⁰, poput međunarodnih deklaracija, povelja, konvencija, preporuka itd²²¹. Tek tada će rezultat biti zadovoljavajući i udovoljavat će najvišim standardima zaštite graditeljskog nasljeđa.

Svoj inicijalni doprinos tome, posebno problemu sagledavanja, razumijevanja i očuvanja memorije mjesta Sarajevske čaršije, s naglaskom na jedan njen mali segment, na ulicu Telali, pokušali su dati i autori ove knjige tekстом koji Vam je u rukama.

²²⁰ Detaljnije o suvremenoj teoriji zaštite graditeljskog nasljeđa i međunarodnim poveljama, deklaracijama, konvencijama i preporukama koje je prate vidi u:

Božić, Jelena: *Vrijeme u prostoru - Teorija i istorija zaštite graditeljskog nasljeđa*, Banja Luka, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004, str. 135 do 186.

²²¹ Tekstove pojedinih međunarodnih dokumenata o zaštiti graditeljskog nasljeđa moguće je pronaći pod sljedećim naslovima:

- za Hašku konvenciju iz 1954. g. u:

Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, Haque, 1954.

- za Venecijansku povelju iz 1964. g. u:

International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, Paris, ICOMOS, 1966.

- za Konvenciju o svjetskoj kulturnoj i prirodnoj baštini iz 1972. g. u:

Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Paris, UNESCO, 1972.

- za Amsterdamsku deklaraciju iz 1975. g. u:

The Declaration of Amsterdam, <http://www.icomos.org/docs/amsterdam.html>

- za Konvenciju o zaštiti evropskog arhitektonskog blaga iz Granade iz 1985. g. u:

Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, Council of Europe, 1985.

- za Povelju o zaštiti historijskih gradova i urbanih područja iz Vašingtona iz 1986. g. u:

Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987), Washington D.C., ICOMOS, 1987.

- za Dokument o autentičnosti iz Nare iz 1994. g. u:

The Nara Document on Authenticity (1994), ICOMOS, 1994.

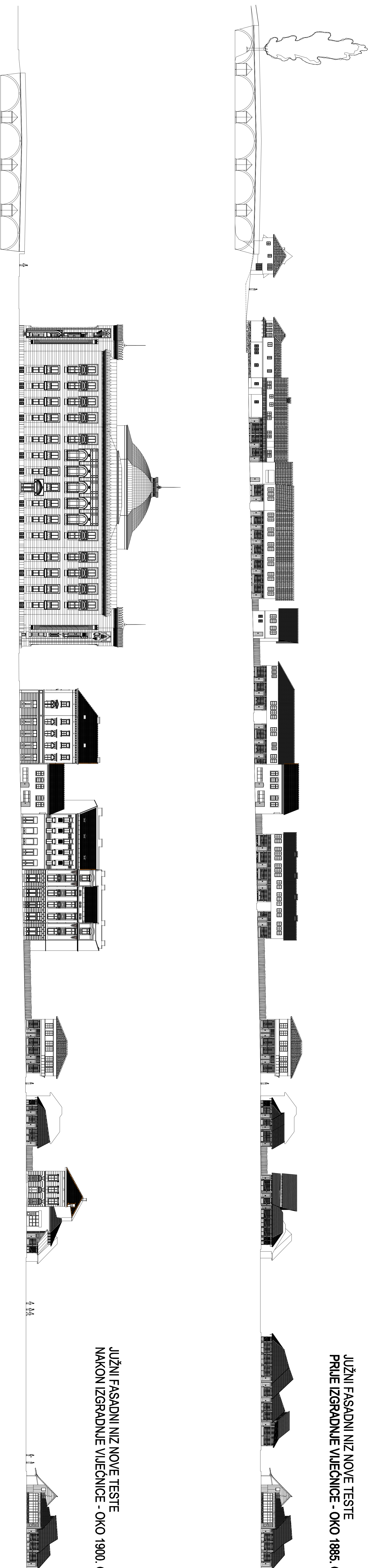
- za Novu Atinsku povelju iz 1998. g. u:

New Charter of Athens 1998, Athens, ECTP-CEU, 1998.

- za Povelju iz Krakova iz 2000. g. u:

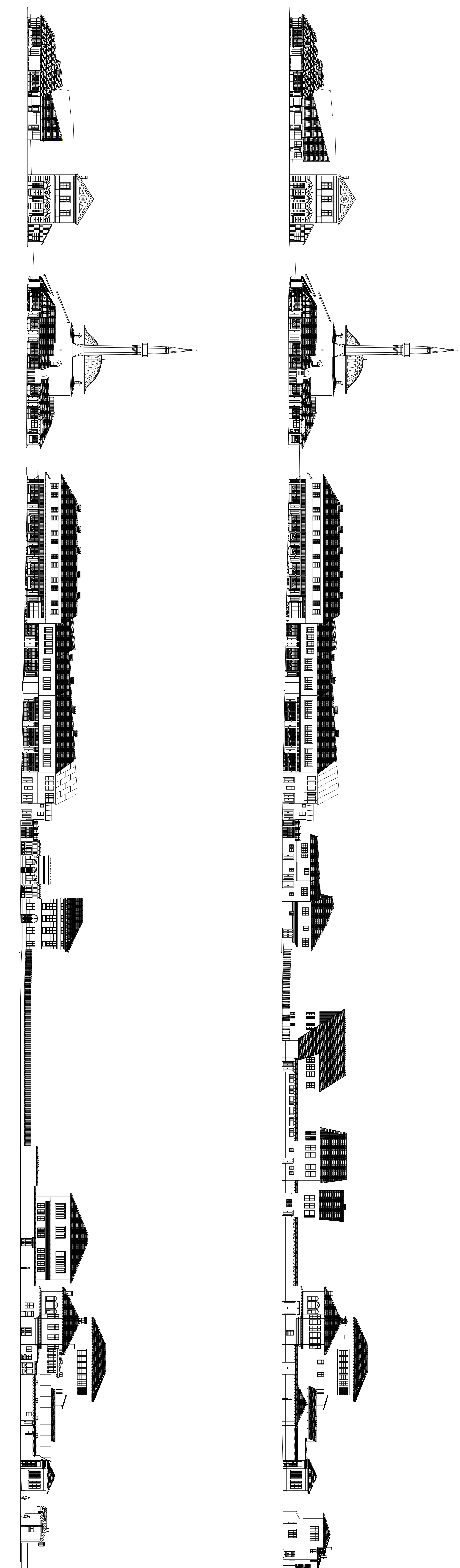
The Charter of Krakow 2000, Krakow, 2000.

JUŽNI FASADNI NIZ NOVE TESTE
PRIJE IZGRADNJE VIJEĆNICE - OKO 1885. G.

JUŽNI FASADNI NIZ NOVE TESTE
NAKON IZGRADNJE VIJEĆNICE - OKO 1900. G.

SJEVERNI FASADNI NIZ NOVE TESTE
PRIJE IZGRADNJE VIJEĆNICE - OKO 1885. G.

SJEVERNI FASADNI NIZ NOVE TESTE
NAKON IZGRADNJE VIJEĆNICE - OKO 1900. G.

Tabla 2

Bibliografija

Knjige

1. Ademović, Fadil: *Bašćaršija i njena zaštita - Hronika aktivnosti Fonda na revitalizaciji starog gradskog jezgra od 1983. do 1990. godine*, Sarajevo, Fond za zaštitu Bašćaršije - Izvršni odbor, 1991.
2. Alibašić, Ahmet: *Vakuf porodice Halačević*, Sarajevo, radni materijal, korišten uz usmenu dozvolu autora.
3. Bejtić, Alija: *Stara sarajevska čaršija jučer danas i sutra - osnove i smjernice za regeneraciju*, Sarajevo, Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajevo, 1969.
4. Bejtić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1973.
5. Benac, Alojz i dr.: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1984
6. Benac, Alojz i Ljubica Mladenović: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, Izdanje muzeja grada Sarajeva, 1954.
7. Bernik, Stane: *Arhitekt/Architect Zlatko Ugljen*, Tuzla, Međunarodna galerija portreta, 2002.
8. Bišćević, Vedad: *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo, Connectum, 2006.
9. Božić, Jela: *Arhitekt Josip Vancaš - značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske okupacije*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2001 (doktorska disertacija).
10. Božić, Jelena: *Svjedoci istorije*, Banja Luka, Urbanistički zavod Republike Srpske, 2001.
11. Božić, Jelena: *Vrijeme u prostoru - Teorija i istorija zaštite graditeljskog nasljeđa*, Banja Luka, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
12. Cico, Jasenka: *Djelo arhitekta Rudolfa Tönniesa u Bosni i Hercegovini 1897 - 1918*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2004 (magistarski rad).
13. Čelić, Džemal: *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva - Grabrijan i Sarajevo*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1970.

14. Čelić, Džemal i Mehmed Mujezinović: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 1998.
15. Dimitrijević, Branka: *Arhitekt Karl Paržik*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Zagrebu, 1989 (doktorska disertacija).
16. Eterović, Ivo: *Sarajevo s ljubavlju*, Beograd, IRO Prosveta/NIRO Književne novine, 1983,
17. Fejzić, Irma: *Arhitektonske intervencije na objektima graditeljske baštine namijenjene osobama umanjениh tjelesnih mogućnosti*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2014, (doktorska disertacija).
18. Frankić, Krešimir i dr.: *Društveni aspekti geodezije*, u; Osvrti, br. ?.
19. Grabrijan, Dušan i Juraj Neidhardt: *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1957.
20. Grupa autora: *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije, knjige I - IV*, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, oktobra 1974.
21. Grupa autora: *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije*, Sarajevo, Skupština grada Sarajeva, 1975.
22. Heuberger, Valeria i Heinz Ilming: *Bosnien - Herzegovina 1878 - 1918 - Alte Ansichten vom gelungenen Zusammenleben*, Wien, Verlag Christian Brandstatter, 1994.
23. Hrasnica, Mehmed: *Arhitekt Josip Pospišil - život i djelo*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2003.
24. Huseinović, Ismet i Džamaludin Babić: *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Buybook, 2004.
25. Jahić, Mustafa: *Medžmua Bajrama i Mehmeda iz Sarajeva*, u: *ANALI GHB knjiga XXIX-XXX*, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2009.
26. Janković, Živorad: *Muhamed Kadić - Život i djelo*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjачki institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2007.
27. Jokilehto, Jukka: *A History of Architectural Conservation*, Oxford etc., Butterworth-Heinemann, 2002.
28. Karlić-Kapetanović, Jelica: *Juraj Neidhardt - život i djelo*, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1990.

29. Kemura, Sejfudin: *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Sarajevo, -, 1913.
30. Karabeg, Dado: *Stanje radova premjera i uspostavljanje katastra nekretnina na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine*, stručni rad, UDK 528.44.
31. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika: *Grupa objekata Gazi Husrev-begovog vakufa - Nekadašnji "Veliki han"*, Sarajevo, Odluka br. 02-2-40/2009-29 od 13. maja 2009. g.
32. Kovačević, Zdravko i Alija Bejtić: *Stara sarajevska čaršija - program za urbanističko uređenje*, Sarajevo, Narodni odbor sreza Sarajevo, 1962.
33. Kreševljaković, Hamdija *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961.
34. Kreševljaković Hamdija: *Hanovi i karavanasaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
35. Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela IV*, Sarajevo, Veselin Maselša, 1991.
36. Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969.
37. Kreševljaković, Hamdija: *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo, Islamska dionička štamparija, 1939.
38. Kruševac, Todor: *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1960.
39. Krzović, Ibrahim: *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 - 1918*, Sarajevo, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1987.
40. Krzović, Ibrahim: *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 2004.
41. Kudela, Jiri etc.: *Arhitekt Karel Parik 1857-1942, Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo*, Sarajevo, Ambasada Češke republike u Bosni i Hercegovini, 2007.
42. Kurto, Nedžad: *Arhitektura Bosne i hercegovine, razvoj bosanskoga stila*, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 1998.
43. Kurto, Nedžad: *Sarajevo MCDLXII-MCMXCII*, SARAJEVO, OKO grafičko izdavačka kuća d.d., 1997.
44. Lavić, Osman: *Mustafa-paša Babić i njegova rukopisna ostavština*, / , ANALI GHB, 2013.

45. Milošević, Predrag.: *Mate Bajlon, arhitekta (1903-1995)*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 2008.
46. Mulahusić, Admir: *Kartografija Sarajeva*, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet, 2007.
47. Pašić, Adnan: *Ivan Štraus arhitekt*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu/Sarajevo Green Design, 2011.
48. Prstojević, Miroslav: *Zaboravljeno Sarajevo*, Sarajevo, PP Ideja, 1992.
49. Sanković-Simčić, Vjekoslava: *Revitalizacija graditeljske baštine*, Sarajevo, Naša riječ, 2000,
50. Skarić, Vladislav: *Izabrana djela I*, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1985.
51. Skarić, Vladislav: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, Izdanje opštine grada Sarajeva, 1937 / reprint SOUR Veselin Masleša, 1985.
52. Spasojević, Borislav: *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Svjetlost, 1988.
53. Škoro, Magbul: *Pozdrav iz Sarajeva*, Sarajevo, Graphic Car, 2002.
54. Vatrenjak, Mustafa: *Gazi Husrev-begov vakuf*, Sarajevo, Gazi Husrev-begov vakuf, /.
55. Vidaković, Siniša: *Doprinos Čeških arhitekata formiranju novije arhitektonske slike Bosne i Hercegovine*, Banja Luka, Arhitektonsko-građevinski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, 2012.
56. Zaimović, Haris: *Zapisnici sarajevskog Gradskog zastupstva (1878-1881)*, Sarajevo, JU Historijski arhiv Sarajevo, 2018.
57. Žujo, Valerijan, Ferhad Mulabegović i Smajo Mulaomerović: *Vijećnica*, Sarajevo, Studio Urbing, 2014.
58. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und bild, Band 22 - Bosnien und Herzegovina*, Wien, Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1901.
59. *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, Institut za jezik Sarajevo, 2007.

Deklaracije, povelje, konvencije i preporuke o zaštiti graditeljskog nasljeđa i druge

1. *The Athens Charter of the Restoration of Historic Monuments - 1931*, Paris, ICOMOS, 1931.
2. Le Corbusier: *Charte D'Athènes -1933*, razne izdavači, razne godine izdanja.
3. *International Charter for the Conservation and Restauration of Mojnuments and Sites*, Paris, ICOMOS, I, 1966.

4. *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention*, Haque, 1954.
5. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, Paris, ICOMOS, 1966.
6. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Paris, UNESCO, 1972.
7. *The Declaration of Amsterdam*, <http://www.icomos.org/docs/amsterdam.html>
8. *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, Granada, Council of Europe, 1985.
9. *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987)*, Washington D.C., ICOMOS, 1987.
10. *The Nara Document on Authenticity (1994)*, ICOMOS, 1994.
11. *New Charter of Athens 1998*, Athens, ECTP-CEU, 1998.
12. *The Charter of Krakow 2000*, Krakow, 2000.

Dnevna i druga štampa

1. *Nada*, Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, br. 5, 1. marta 1896, tekst: *Uz naše slike*.
2. *Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine.
3. *Glasnik Zemaljskog muzeja*.
4. *Sarajevski list*, Sarajevo, Izdanje i štampa zemaljske štamparije, 29. jula 1888, br. 88, god. XI.

Planovi, karte, geodetske podloge, ZK izvadci

1. Kremser, Johann u.a.: *Feldskizze 1 bis 98*, Sarajevo, ?, 1901 do 1910., u pisanju knjige korištene:
- *Feldskizze 16*, Ladislaus Walichnowski, 1901,

- *Feldskizze 90*, Johann Baše, 1905,
 - *Feldskizze 91*, Johann Baše, 1905,
 - *Feldskizze 92*, Johann Baše, 1905,
 - *Feldskizze 96*, Johann Baše, 1905.
2. Katastarska općina Sarajevo, mahala I, XXV i XXVI, list kat. plana: Polig. 3³.
3. *Katastarski snimak Sarajeva*, nereducirani dopunjeni, 1882., table 2, 3, 4, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 16a, 23-24, 23-25, 24, 25, 26, 28, 29, 29 (isčišćena), 35, 36, 37, 38, 39 i 40, u pisanju knjige korištene:
- 23-25
 - 25.
4. *Plan von Sarajevo, Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882*, Wien, Photolithographie und Schnellpressdruck des k. k. Militar-geographischen Instituts zu Wien, 1882.
5. *Situacioni plan Čaršije*, 1939.
6. *ZK izvadci (stari premjer)*
- XCVIII/2
 - XCVIII/7
 - XCVIII/8
 - XCVIII/9
 - XCVIII/31
 - XCVIII/58
 - XCVIII/97
 - XCVIII/102
 - XCVIII/117
 - XCVIII/118
 - XCVIII/119
 - XCVIII/120
 - XCVIII/123
 - XCVIII/148

- XCVIII/158
- XCVIII/166
- XCVIII/173
- XXIV/30
- XXIX/3
- XXIX/4
- XXIX/5
- XXV/3
- XXV/4
- XXV/5
- XXV/6
- XXV/8
- XXV/9
- XXV/10
- XXV/11
- XXV/18
- XXV/20
- XXV/49
- XXV/57
- XXV/58
- XXV/59
- XXV/60
- XXV/63
- XXV/82
- XXV/84
- XXV/86
- XXV/91
- XXVI/11
- XXVII/10
- XXVII/12

- XXVII/13
- XXVII/14
- XXXIII/74.
- ZK izvadak od 08.02.2018: SP-SARAJEVO-MAHALA XXVII, ZK uložak broj: 14, broj parcele 12, Teretni list C/2.

Zapisnici sjednica i druga dokumentacija

1. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika: *Grupa objekata Gazi Husrev-begovog vakufa - Nekadašnji "Veliki han"*, Sarajevo, Odluka br. 02-2-40/2009-29 od 13. maja 2009. g.
2. *Zapisnici javnih redovnih sjednica općinskog zastupstva*, Sarajevo, Zastupstvo grada Sarajeva, u pisanju knjige korišteni zapisnici od:
 - 15. marta 1886,
 - 3. maja 1886,
 - 8. novembra 1886,
 - 22. novembra 1886,
 - 3. januara 1887,
 - 14. maja 1888,
 - 6. augusta 1888,
 - 17. septembra 1888,
 - 29. oktobra 1888,
 - 30. septembra 1890,
 - 21. oktobra 1890.

Interviewi

1. Babić Jasmin (u međuvremenu preselio), 14. maj 2016
2. Kurahović Džemal, 22. juni 2017
3. Grabonić Saliha, 08. februar 2018
4. Hadži Nasir Jabučar, 08. maj 2018
5. Šefika Tvico, 10. septembar 2018
6. Emina Zejnilagić, 18. oktobar 2018.

Index imena

A

- Abadžiluk 26, 68
- Abdesthana džamija (šejha Feraha džamija) 28
- Abraham Jakob Altarac 125
- Abraham Majer 92
- Ademović, Fadil 14, 29, 130
- Ahmedaga Henda 51, 54, 124, 126
- Aladža džamija u Foči 11
- Alcatraz 158
- Aliaga Prešljo (gradski zastupnik) 50, 51, 52, 54, 73, 147
- Alibašić, Ahmet 108
- Alifakovac 26, 71, 111
- Alije Đerzeleza kuća 10
- Andrea Bruno 82
- Aneks 8 Dejtonskog mirovnog sporazuma 11
- Anto Galešić (gradski zastupnik) 44
- Appel Quai (Appelova obala, Obala) 48, 60, 66, 80
- Arapovići 112, 113
- Arhitektonski fakultet u Sarajevu 12, 24, 30
- Aron Isak Musafija 103
- Asim eff. Uzunić (gradski zastupnik) 44
- Asim Jabučar 82
- Atifa Škalić 101, 106, 107, 108
- Atifa Zečević 125
- Atinska povelja CIAM-a (*IV kongres CIAM-a, 1933. g.*) 30
- Atinska povelja za restauraciju historijskih monumenata (*The Athens Charter of the Restoration of Historic Monuments, 1931. g.*) 30

- At-mejdan 154
- Austro-Ugarska 3, 4, 5, 13, 15, 16, 17, 23, 24, 26, 32, 35, 38, 44, 63, 67, 70, 77, 83, 87, 109, 153, 154, 157
- Austro-Ugarska carevina/monarhija 3, 13, 17, 25

B

- Babića bašča 71
- Babića kula 80
- Babić, Džemaludin 16
- Babići 56, 71, 75, 80, 85, 120
 - Ahmed Tahir-beg (sin Mustaj-paše) 75, 76
 - Almasa-hanuma (kći Mustaj-paše) 76, 81, 82, 83
 - Ašida-hanuma (kći Mustaj-paše) 76
 - Derviša-hanuma (kći Mustaj-paše) 76
 - Esma-hanuma (kći Mustaj-paše) 76
 - Fatima Kaita-hanuma (supruga Mustaj-paše) 76, 80, 81
 - Ibrahim Edhem-beg (sin Mustaj-paše) 76
 - Merjem(a)-hanuma (kći Mustaj-paše) 76
 - Nur(ij)a Hanuma (kći Mustaj-paše) 75, 76, 81, 82
 - Šadija-hanuma (kći Mustaj-paše) 76
 - Šemsa-hanuma (kći Mustaj-paše) 76, 81, 82
- Bajraktarević 125
- Bakar Babina džamija 154
- Bakijska džamija 28, 56, 131, 139, 156
- Balkan 5, 6, 11, 29
- Baščaršija (ulica) 8, 25, 26, 27, 29, 33, 34, 39, 40, 41, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 111, 122, 123, 127, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 150

- Baše, Johann 20, 21, 22, 27, 35, 58, 60, 66, 86, 93, 95, 96, 97, 101, 103, 106, 111, 112, 113, 115, 116, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 136, 137, 141, 142, 145, 146
- Bazerdžani 7, 28, 29, 30
- Baylon, Mate 9, 12
- Beč 16
- Begova džamija 61
- Behar 13
- Bejtić, Alija 10, 14, 26, 30, 33, 35, 39, 45, 68, 130, 132, 133, 134, 152
- Beledija 30, 68, 76, 83, 85, 101, 104, 106, 107, 109, 121, 145, 154, 157, 158
- Bembaša 34, 40, 46, 52, 55
- Benac, Alojz 7, 14
- Benderija 79
- Bernik, Stane 12
- Besarin han 49, 65, 142, 146
- Besarin sokak 58, 59, 146
- Bistrik 40, 73, 111
- Bišćević, Vedad 38, 85, 86
- Bjelave 40
- Bosanska vila 13
- Bosanskohercegovački signal 13
- Bosna 3, 15, 16, 17, 23, 24, 26, 33, 35, 38, 42, 43, 70, 76, 81, 86, 117, 120, 152, 153, 157
- Bosna i Hercegovina 3, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 28, 30, 32, 34, 38, 43, 49, 52, 67, 77, 109, 152, 154, 156
- Bosnische post 13

- Bošnjak 13
- Božić, Jelena/Jela 4, 5, 6, 158
- Branilaca grada 45
- Bravadžiluk 41, 42, 61, 85
- Brodac (dio grada) 26, 37, 39, 40
- Brodac (ulica) 37, 74, 77
- Brusa bezistan 7, 29, 30, 47
- Budakovići 40, 111, 155
- Burek (prezime) 81
- Bug (potok) 17, 28
- Bursa 76, 92

C

- Carcassonne 24
- Careva ćuprija 7
- Careva džamija 7, 8, 30, 154
- Carigrad 76, 144, 152
- Carigradski drum 40, 43, 71
- Centar za Kur'an i sunnet 92
- Cicin han 73, 120
- Cico, Jasenka 4
- Crkveni han 49, 142

Č

- Čaršija 8, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 63, 66, 68, 69, 70, 74, 85, 102, 104, 110, 111, 115, 117, 120, 121, 125, 127, 128, 130, 133, 134, 138, 140, 141, 144, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158
- Čaršijska džamija 26, 28, 29, 48, 61, 62, 63

- Čekrekčijina džamija 26, 27, 28, 31, 34, 38, 40, 41, 42, 43
50, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 65
66, 67, 68, 69, 70, 71, 87, 97, 111
112, 113, 114, 115, 116, 117, 118
119, 120, 121, 122, 124, 126, 127
139, 140, 148, 150, 153
- Čekrekči Muslihudin mahala 33, 43, 58, 85, 86
- Čelić, Džemal 10, 14, 24, 71, 152
- Čemaluša 25, 26, 27, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 46,
47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
66, 69, 70, 85, 104, 127, 128, 131, 139, 140, 141,
142, 143, 145, 149, 150, 151
- Čemerlina 156
- Činovnički list 13
- Čifte han 120
- Čobanija ćuprija 52

D

- David Eskinazi (gradski zastupnik) 44
- Dimitrije M. Jeftanović (gradski zastupnik) 44
- Dimitrijević, Branka 4
- Donje trgovke 29, 30
- Donji dolac 42
- Drugi svjetski rat 10, 12, 22, 28, 29, 30, 35, 43, 61, 66, 68, 81,
88, 91, 97, 113, 124, 127, 128, 139, 144, 155
- Društvo arhitekata Bosne i Hercegovine 82
- Drvenija ćuprija 71
- duhanska Fabrika 52

Đ

- Đorđe Rajković (gradski zastupnik) 51
- Đuka Tomić 103
- Đulagina 17

Dž

- Džeka 156
- Džemal Kurahović 144
- Alija (djed Džemalov) 144
- Mustafa (otac Džemalov) 144
- Džemo Begović 89

E

- Eiffelov toranj 83
- Elias. E. Kajon 92, 103, 104
- Essad eff. Kulović (gradski zastupnik) 51
- Ešref effendija 45
- Eterović, Ivo 95, 102
- Eugen Savojski 68
- Eugen vitez Pagliaruci 47
- Evropa 6, 15, 16, 69, 117
- Evropa (hotel) 156

F

- Fadil-paša Šerifović (otac Mustaj-bega Fadilpašića) 144
- Fadilpašići 144
- Fakultet islamskih nauka 87, 92
- Fatima Alajbegović 113
- Fehma Hidić 83
- Fejzić, Irma 30, 154
- Ferhadija 52
- Foča 12
- fra Grgo Martić (gradski zastupnik) 44
- Frano Baković (gradski zastupnik) 44
- Francuska 24
- František Topič 49

- Franjevački glasnik 13
- Frankić, Krešimir 17

G

- Gajret 13
- Galerija Brodac 158
- Gazi (hotel, danas hotel *Stari grad*) 49, 145
- Gazi Husrev-beg 85
- Gazi Husrev-begova biblioteka 76
- Gazi Husrev-begov han 49
- Gazi Husrev-begov vakuf 86
- Generalni regulacioni plan grada Sarajeva 5, 7, 51, 52, 54, 57, 58
- Giovannoni, Gustavo 30
- Glasinac 71, 85, 115
- Glasnik sv. Ante 13
- Glasnik zemaljskog muzeja 13
- Glas slobode 13
- Giovannoni, Gustavo 6
- Gornje trgovke 29, 30
- Grabrijan, Dušan 10, 14, 22, 25, 65, 152, 155
- Gradska štedionica 10
- Gradska uprava Sarajevo 76
- Gradsko (Općinsko) zastupstvo 4, 13, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 126
- Građevinski red za Zemaljski glavni grad Sarajevo iz 1880. g. 5
- Građevinski red za Zemaljski glavni grad Sarajevo iz 1893. g. 5
- Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade 8
- Grauner, Julius 21, 22

H

- Hadžijska džamija 26
- Hajdar-beg Čengić 76, 79, 152
- Halačev(ića) han 68, 87, 88, 91, 92, 93, 97, 108, 109, 120, 157
- Halačevića (stambeni) objekat 68, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 108
- Halačevići 68, 87, 91, 92, 93, 95, 107, 109
 - Avdija (?) 92
 - Hamdija (sin Avdije) 92
 - Junuz-effendija (sin hadži Derviša Halača) 91, 92, 93, 103
 - Dževdet (sin Junuz-effendije) 92
 - Esma (kći Junuz-effendije) 92
 - Fatima (udovica Junuz-effendije) 92
 - Mahmud (sin Junuz-effendije) 92
 - Mehmed (sin Junuz-effendije) 92
 - Muhamed(aga) 103
 - Razija (kći Junuz-effendije) 92
 - Zehra (kći Junuz-effendije) 92
 - Nafija (pra, pra unuka Halačevića) 92
 - Nusret (unuk, fotograf) 92, 94
 - Saliha (udata Grabonić, pra, pra unuka Halačevića) 91, 92, 93
 - Salih-effendija (sin hadži Derviša Halača) 87, 91, 92, 93
- Halač (hadži Derviš) 43, 68, 91, 92, 93, 103, 108, 109
- Halači 26, 29, 47, 48
- Halilbašićev sokak 52
- Halvadžijska čaršija 144
- Halvadžiluk 5, 8, 22, 25, 27, 29, 45, 47, 48, 49, 53, 56, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149
- hanovi...
 - Besarin han (han Jove Besare) 49, 65, 142, 146

- Cicin han 73, 120
 - Crkveni han 49, 142
 - Čifte han 120
 - Gazihusrevbegova biblioteka 76
 - Gazihusrevbegov han 49
 - Hanić (han Sarača Hajdara) 142
 - han(ovi) Hadži Derviša Halača (Halačevića) 68, 87, 88, 91, 92, 93, 97, 108, 109, 120, 157
 - han Junuz effendije Halačevića 93, 103
 - han Mehage Kestendžića 87, 101, 102, 111, 114, 121, 122, 124, 145
 - han Mustajpašinice 75
 - han Salih effendije Halačevića 87, 93, 102, 103, 111
 - han Topal Osman-paše 43, 65, 68, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 100, 108, 109, 119, 120, 122, 157
 - Jabučarev han 82, 85, 120
 - Jerusalemski han 49
 - Murtića han 73, 120
 - Musafijin han 87, 91, 102
 - Prešljin han 120
 - Stanišića han 129
 - Havadže Kemaludinova džamija 154
 - Heuberger, Valeria 14
 - Hiseta 60
 - Historijski arhiv grada 17, 21
 - Hrasnica, Mehmed 4, 6, 7
 - Hrid 40, 111
 - Hrvatin 111
 - Hrvatska 9
 - Hrvatska narodna zajednica 13
 - Hrvatski dnevnik 13
 - Husein Islamović (vjerovatno brat Mehmedov, hafiz) 117
 - Husrev-begov vakuf (Gazi Husrev-begov vakuf) 43
 - Huseinović, Ismet 16
 - Husrev-begov vakuf 43
- I**
- Ibrahim Džamdžić 99, 123
 - Ibrahim Muzaferija 117
 - Ilija Petrović 103
 - Ilming, Heinz 14
 - Inat kuća 76, 78, 79, 80, 152
 - Isak Jacob Levi Haim (sin Robinov) 97
 - Isak Jacob Levi Robin 97
 - Islamski teološki fakultet 92
 - Ismetaga Nikšić 82
 - Istambul 43, 61
 - Istočna Bosna 85
 - Istočnik 13
 - Istočno-pravoslavna crkva iz Jerusalema 105
 - Išerić, Salih 21
- J**
- Jabučar 82
 - Jabučar (hadži Nasir, sin Asimov) 82
 - Jabučar (hadži Asim) 82
 - Jabučarev han 82, 85, 120

- Jahić, Mustafa 80
- Jahjaefendić, Mujaga 44
- Jajce kasarna 73
- Janković, Živorad 12
- Javer eff. Baruh (gradski zastupnik) 44, 97, 99, 123
 - Daniel (sin Javera) 99, 123
 - Elias (sin Javera) 99, 123
 - Izrael (sin Javera) 99, 123
 - Manuela (kći Javera) 99, 123
 - Rahela (supruga Javera) 97, 99, 123
 - Rifka (kći Javera) 99, 123
 - Sida Finci (rođ. Baruh, praunuka Javera) 97
 - Silvija (praunuka Javera) 97
- Jerusalem 105
- Jerusalemski han 49
- Jokilehto, Jukka 154
- Jovan Jeftić 136
 - Mara (udata Jovanović, kći ili sestra Jovanova) 137
- Jovanović, Jovo 26
- Jovo R. Savić (gradski zastupnik) 44
- Julio Makanec (gradski zastupnik) 51
- Junuz eff. Halačevića han 93, 103

K

- Kadići (braća, arhitekti) 28
- Kadić, Muhamed 12
- Kalin hadži Alijina džamija 154
- Kamarić 125
- Kapetanović, Ferhad 22, 38, 58, 60, 86, 115, 127
- Karabeg, Dado 38
- Karišik, Husein 17

- Karlić-Kapetanović Jelica 10
- Kasapi gornji 25, 26, 27, 28, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 56, 57, 58, 61, 67, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 150
- Kasima-effendije Dobrače 19
- Kaufmann, Adolf (slikar) 114, 147, 148
- Katastarski snimak Sarajeva 17
- Kazandžiluk 5, 25, 48, 49, 52, 53
- Kazazi 28
- Kemura, Sejfudin 71
- Kestendžić Muhamedaga 47
- K. k. Militär-geografischen Instituts zu Wien 16
- Knopfmacher, Bartolomeo 79
- Kolobara han 7, 28, 29, 30
- Komatin 40, 156
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 11, 88, 95
- Komisije za zaštitu graditeljskog nasljeđa Bosne i Hercegovine 82, 83, 101, 104, 105, 106, 114, 116, 117, 123, 124, 125, 137
- konaci Mustaj-paše Babića 58, 76, 78, 80, 81, 82, 85, 154, 157
- Kosta Čuković (gradski zastupnik) 44
- Koševo 40
- Kovačević, Antun 16
- Kovačević, Zdravko 30
- Kovači (mahala) 111
- Kovači (ulica) 19, 25, 26, 27, 28, 30, 41, 42, 43, 44, 50, 58, 65, 68, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 137, 138, 139, 140, 153, 157
- Kozija ćuprija 40

- Kračule 26, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 56, 65, 71, 73, 75, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 99, 100, 101, 110, 111, 119, 120, 150, 153, 154, 157
 - Kraljevina Jugoslavija 9, 155
 - Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 9
 - Kremser, Johann 21, 22
 - Kreševljaković, Hamdija (hroničar i naučnik) 14, 16, 17, 35, 49, 75, 82, 85, 86, 91, 97, 108, 109, 120, 142, 150
 - Krizman, Tomislav 65, 66, 117
 - Kruševac, Todor 14
 - Krzović, Ibrahim 14, 107, 109
 - Kudela, Jiri 4
 - Kurban Bajram (Bajram) 129, 135
 - Kurto, Nedžad 4, 77, 109
 - Kutijaz Jahja-pašina mahala 47
- L**
- Latinska ćuprija 7, 71
 - Lavić, Osman 33, 71, 76, 80, 81
 - Le Corbusier (*L'Korbizje - Šarl Eduar Žanere*) 10, 30, 155
 - LiDAR 70
 - Luka Damjanović 95
 - Mara (supruga Luke) 95
 - Risto (sin Luke) 95
 - Lynker, Anna (slikarka) 53, 54, 55, 62, 63, 64, 114, 143, 144, 145, 147, 149
- M**
- Makso Nikolić (gradski zastupnik) 44
 - Mala čaršija 41, 42, 85
 - Matasić, Josip 16, 19
 - Medrese 28, 111, 139, 144, 155
 - Mehaga Hadžikapetanović 54, 144
 - Mehaga Kestendžić 110
 - Husnija (supruga Mehagina) 101
 - Mehage Kestendžića han 101, 102, 111, 114, 121, 122, 124, 145
 - Mehaga Osmanović 92
 - Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (gradski zastupnik i gradonačelnik) 47, 81
 - Muhamed (Mehmed)-effendija Homarija (ili Mehmed Seid Hajrić ili Muhammed Said Hayri-zade) 80
 - Mehmed (Muhammed) Said Hayri-zade 80
 - Mehmed Huršid-paša 38
 - Mehmed Islamović (vjerojatno brat Huseinov, hafiz) 117
 - Uzeir (sin Mehmedov) 117
 - Zibija (udovica Mehmedova) 117
 - Mehmed Kamil-paša 38
 - Mehmed Seid Hajrić 80
 - Memović 82
 - Miljacka 7, 15, 17, 26, 34, 40, 43, 46, 48, 69, 71, 72, 73, 75, 78, 79, 80, 111, 156
 - Mićo Petrović 103
 - Miloša Obilića 28, 139
 - Milošević, Predrag 9
 - Mis Irbina 45
 - Mjedenica 7
 - Mladenović, Ljubica 14
 - Mokro 115
 - Moric Altarac 91
 - Mostar 12

- Moša Hajn Danon 97
- Moštanica (Moščanica) 48
- Mufti Sulejmanova mahala 71
- Muhamedaga Kestendić 47
- Muhamed-effendija Homarija 80
- Muhamed Kreševljaković (vlasnik kat. br. XXV/8) 125
 - Salih (brat Muhamedov) 125
 - Ibrahim (brat Muhamedov) 125
- Mujaga Mulo Mašić 99, 123
- Mujaga Jahjaefendić 44
- Mujaga Svrzo 135
- Mujezinović, Mehmed 71
- Mulabegović, Ferhad 75
- Mulahusić, Admir 19, 21
- Mula Mustafe Bašeskije 58
- Mulaomerović, Smajo 75
- Murtića han 120
- Musafija M. 91, 103
- Musafijin han 87, 91, 102
- Musakadić Mulaga 47
- Musala 45
- Muslihudin Čekrekčijina mahala 71
- Muslimanska sloga 13
- Musluk česma 56
- Mustafa Kovačević 125
 - Asim (srodnik Mustafin) 125
- Mustaj (Mustafa)-beg Fadilpašić (gradski zastupnik i gradonačelnik) 44, 51, 144
 - Fatima-Mevlida Hafizović (sestra Mustaj-begova) 144, 152
 - Mehmed-beg (brat Mustaj-begov) 144

- Muhjudin-beg (u srodstvu sa Mustaj-begom) 144
- Omer-beg (brat Mustaj-begov) 144
- Mustaj-beg Babić 71, 80
- Mustaj-beg Sulejmanpašić 75
- Mustaj-paša Babić 33, 34, 40, 41, 43, 71, 75, 76, 81, 108, 152
- Mustaj-pašina cesta 34, 78, 80
- Mustaj-pašunica 75
- Mustaj-pašina cesta 34, 78, 80
- Mustaj-pašiji konaci 58, 76, 78, 80, 81, 82, 85, 154, 157
- Mustaj-pašin mejdan 26, 31, 33, 34, 36, 39, 40, 46, 56, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 99

N

- Nada 13
- Nadkovači 28, 41, 52, 65, 150, 153, 156
- Nadmlini 34, 40
- Naganowski, Felix 17, 19
- Naredba o očuvanju istorijskih spomenika iz 1892. g. 6
- Nedeljko Popović 103
- Neidhardt, Juraj 10, 14, 22, 25, 65, 152, 155
- New York 97
- Nezavisna država Hrvatska 143
- nivelacija Grada 5, 7
- Nova cesta 28
- Nova testa 8, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 78, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 110,

- 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121
 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134,
 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144,
 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153
- novi premjer 38, 151
 - Nuraga Kromarović 143
 - Avdaga (sin Nurage) 143
 - Muhamed (sin Nurage) 143
 - Osman (sin Nurage) 143
 - Rasema (udova Nurage) 143

O

- Obala Kulina bana (ili samo Obala) 30, 37, 60, 68, 157
- Odjeljenje za unutrašnju upravu Zemaljske vlade 4
- odžak Mehmed-effendije Homarije 80, 81
- Omer-beg Babić (otac Mustaj-pašin) 41, 80
- Omer-paša Latas 43
- Općina grada Sarajeva 83
- Općina Stari Grad Sarajevo 21, 33
- Oprkanj 25, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 56, 65, 66,
 85, 86, 87, 89, 90, 100, 101, 102, 109, 110, 111, 114,
 115, 116, 118, 119, 120, 122, 153
- Orient (hotel) 26, 43, 45, 65, 127, 131, 134, 146
- Osman-pašina džada (Topal Osman-pašina džada) 43
- Osman-šehdijeva biblioteka 8
- Otomanska imperija 3, 13, 16
- Ozren 115

P

- Pagliaruci, vitez Eugen 5, 7, 47
- Panek, Carlo 4
- Pařik, Karel 4, 8, 107

- Pariz 83, 155
- Pašić, Adnan 12
- Pašo Maunoga 99, 123
 - Ana (vjerovatno kći Paše) 99, 123
 - Joka (kći Paše) 99, 123
 - Jelena (kći Paše) 99, 123
 - Trifko (sin Paše) 99, 123
- Patke 68
- Petra Kočića 28, 35, 37, 43, 68, 106, 116
- Petro T. Petrović (gradski zastupnik) 44
- Pirić 82
- Piruša 19, 28
- Plan grada Sarajeva (plan von Sarajevo) 16, 19, 25
- plan regulacije Bašćaršije 50
- Plan Sarajevske čaršije 17, 18, 25
- Ploča (ulica i mahala) 19, 153, 155
- Podkovači 41, 65, 120, 153
- Polizei-Blatt 13
- Poljašević, Stanko 21, 22
- Pospišil, Josip 4, 6, 7, 9, 10, 65, 152, 155
- Potok (ulica) 17, 19, 25, 27, 28, 41, 42, 56, 115, 129, 139
- Predimare (Pred Imaretom) 17
- Prešljin han 120
- Prosvjeta 13
- Protina (ulica) 73, 142
- Prstojević, Miroslav 15, 16
- Prvi svjetski rat 6, 34, 35, 38, 67, 116

R

- Rafael Levi Pesach 143
- Rafo M. Atijas 99, 123

- Ragib eff. Čurčić (gradski zastupnik) 44
- Ramića banja 17, 41, 139
- Reduction der Catastral-Aufnahme
aus dem Jahre 1882 16
- Redžić, Husref 10, 24, 152
- Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije
i revitalizacije sarajevske čaršije (1974/5. g.) 32, 107, 153,
154, 156
- Rezolucija o očuvanju istorijskih spomenika iz 1911. g. 6
- Riefs, Gustav 17, 19
- Risto Cvijanović 101, 105, 108, 110
- Risto Đ. Besarović (gradski zastupnik) 44
- Risto Krleta 95
- Risto Vitković 103
- Riza-beg Kapetanović 82, 83
 - Džemil-beg (sin Riza-begov) 82
 - Mehmed-beg (sin Riza-begov) 82
- Rizvanbegovića kuća 30, 68, 157
- Romanija 85, 115
- Ruben, Franz Leo (slikar) 55, 61, 62, 63, 64, 114, 143,
144, 147, 149
- Ruskin, John 6, 154

S

- Saburina kuća 10
- Safvet-bega Bašagića 19, 28, 37, 56, 68, 135, 139
- Sagrdžije 19, 25, 27, 28, 31, 37, 56, 135
- Sahtjanuša 45
- Saborna crkva u Mostar 11
- Salihaga Arapović 112
 - Mefisa (supruga Salihage) 112

- Salihaga Krečo 91
- Saliha Grabonić (pra, pra unuka Halačevića) 91, 93, 120
- Salih Devlić 97
- Salih eff. Halačevića han 87, 93, 102, 103, 111
- Salomon I. Salom (gradski zastupnik) 44, 51
- Samardžije 26
- Sandžak 85
- Sanstefanski mir 3
- Sarači 28, 29, 47, 48, 142
- Saraj (slastičarna) 59, 123
- Sarajevo 3, 4, 6, 7, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
22, 23, 29, 32, 35, 38, 39, 40, 45, 47, 49, 50, 53, 54,
57, 58, 60, 61, 64, 69, 71, 75, 76, 77, 82, 83, 85, 95,
97, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 115, 117, 123,
124, 136, 138, 142, 151, 152, 153, 154
- Sarajevoer Tagblatt 13
- Sarajevska čaršija 7, 10, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 44, 47, 51, 52, 55,
56, 57, 59, 68, 69, 71, 100, 111, 114, 119, 128,
144, 146, 147, 150, 151, 152, 154, 155, 156,
158
- Sarajevski list 13, 48
- Sarajevsko polje 42
- Sebilj 25, 47, 63, 146
- Sedam šuma 28
- Sedrenik (mahala) 28, 41, 111, 155
- Sedrenik (preduzeće) 68, 101, 139
- Sehija Kovačević 125
 - Asim (sin Sehijin) 125
 - Nihad (sin Sehijin) 125
- SFR Jugoslavija 10

- Sjedinjene Američke Države 158
- Skarić, Vladislav 14, 18, 22, 34, 42, 43
- Skenderija 52
- Skenderija džamija 154
- slastičarna "Saraj" 59
- Spasojević, Borislav 5, 14
- Srbija 9
- Srce Isusovo 13
- Srpska riječ 13
- Srpska škola 13
- Srpsko-pravoslavna crkvena opština 7, 30, 49, 105, 134, 142
- Stanišića han 129
- Stanković-Simčić, Vjekoslava 68
- Stara pravoslavna crkva 49
- Stari grad (hotel, nekad hotel *Gazi*) 142, 145
- Stari grad (općina u Sarajevu) 33, 156
- Stari most u Konjicu 11
- Stari most u Mostaru 11
- stari premjer 22, 38, 58, 151
- Sulejman Bajrić 117
- Sunullah eff. Sokolović (gradski zastupnik) 44
- Sunul eff. Defterdarija (gradski zastupnik) 44
- Svetozara Markovića 156
- Svzina kuća 10

Š

- Šefika Tvico 120
- Šeherehajina ćuprija 7, 26, 31, 33, 34, 36, 37, 39, 41, 52, 55, 56, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 84, 109, 111, 150, 151

- šejha Feraha džamija (Abdesthana džamija) 28
- Šerijatska škola 19
- Školski vjesnik 13
- Škoro, Magbul 16
- Štraus, Ivan 12

T

- Tabaci 30
- Tabaci gornji 73, 75
- Tabačka čaršija 71
- Tabački mesdžid 30
- Tahtar 38
- Tašlihan 18
- Tautcscher, Ludwig 17, 19
- Tehnička srednja škola u Sarajevu 5
- Tehnički fakultet u Sarajevu 10
- Tehnički klub za Bosnu i Hercegovinu 4
- Telali (pijaca) 101, 105
- Telali (ulica) 23, 24, 25, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 55, 56, 57, 59, 66, 68, 71, 84, 85, 86, 97, 98, 101, 105, 106, 116, 123, 124, 125, 151, 152, 153, 156, 157, 158
- Težak 13
- Toka 156
- Tönnies, Rudolf 4
- Topal Osman-paša 18, 26, 33, 40, 42, 43, 56, 85, 86, 90, 107, 108, 109, 115, 120
- Topal Osman-pašina džada 33, 34, 36, 39, 42, 43, 68, 85, 108, 109, 119, 120, 153

- Topal Osman-pašin han 43, 65, 68, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 100, 108, 109, 119, 120, 122, 157
- Toplik 55
- Trgovke (ulice) 28, 29, 47, 48
- Turska 16, 61, 85
- Tvrtko I. M. Salom 103

U

- Učiteljska zora 13
- Ugljen, Zlatko 12
- Ulema-medžlis 8
- Umihana Hevešlija 113
 - Nefisa (sestra Umihane) 113
- upravna zgrada Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 153, 157
- Urbanistička služba Općine Stari grad Sarajevo 17
- USA 97
- Uzunići 82
 - Ešref-effendija 82
 - Halim-effendija 82
 - Reuf-effendija 82
 - Vasfija-hanuma (udova Salem effendije) 82

Ü

- Üsküdar 61

V

- Vakuf Ahmedage Hende 124
- Vakuf Jahja-paše (vakuf) 50, 54
- Vakuf Jakub-paša (na Obali, zgrada) 30, 68, 157
- Vancaš, pl. Josip 4, 7, 155

- Vareš 112
- Vatan 13
- Vatrenjak, Mustafa 86
- Vejsil eff. Svrzo (gradski zastupnik) 44
- Vejsil Mujkić 117
- Veliki han (Topal Osman-pašin han) 86
- Venecijanska povelja UNESCO-a iz 1964. g. 155
- Vidaković, Siniša 14
- Vijećnica 7, 11, 30, 33, 37, 38, 61, 64, 66, 68, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 110, 114, 115, 121, 122, 145, 151, 152, 155, 156, 157
- Vijećnička ulica 74, 76, 77, 101, 104, 106, 109, 110
- Villa Orient (novi hotel) 101
- Viollet-le-Duc 6, 24, 154
- Visoka zemaljska vlada 76
- Visoko 125
- Višegradska kapija 41
- Vojno-geografski institut iz Beča 16, 25
- Vratnička kapija 41
- Vratnik 9, 111, 155
- Vrhbosna 13
- Vučija luka 41

W

- Walichnowski, Ladislaus 21, 22
- Witek, Aleksander 4

Z

- Zadik Jude Danon 97
- Zakon o građenju i drumovima iz 1863. g. 5

- Zaimović, Haris 4, 44
 - Zavod za planiranje Kantona Sarajevo 73
 - Zejnila Murtića han 73, 120
 - Zeky Rafajlović (gradski zastupnik) 44
 - Zemaljska vlada 4, 5, 6, 45, 46
 - Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine 6, 49
 - ZK izvadci kat. br.:
 - XXV/3 114, 115, 116
 - XXV/4 114, 115, 116
 - XXV/5 114, 115, 116, 117
 - XXV/6 114, 115, 116, 117, 119, 120
 - XXV/7 115, 116
 - XXV/8 125
 - XXV/9 125
 - XXV/10 125
 - XXV/11 126
 - XXV/18 66, 97, 122, 124, 125, 126
 - XXV/20 86
 - XXV/34 88
 - XXV/41 88, 92
 - XXV/49 91, 92, 93, 94, 95, 109
 - XXV/53 91, 92, 93, 94, 95, 109
 - XXV/57 95, 96, 97, 100
 - XXV/58 95, 96, 97, 98, 100
 - XXV/59 95, 96, 97, 98
 - XXV/60 97, 98, 99, 100
 - XXV/62 122, 123
 - XXV/63 97, 98, 99, 100, 122, 123
 - XXV/82 111, 112, 113, 114, 115
 - XXV/84 113, 114, 115, 116
 - XXV/86 113, 114, 115, 116
 - XXV/90 112, 115
 - XXV/122 92
 - XXVII/10 135, 136, 137
 - XXVII/11 136, 137
 - XXVII/12 (33) 132, 133, 134, 135
 - XXVII/13 132, 134
 - XXVII/14 132, 134
 - XXVII/33 132
 - XXVII/49 129, 130, 131, 132, 134, 136, 150
 - XXVII/58 60, 61, 65, 67, 97, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 138, 139, 146, 147, 148, 150, 151
 - XXIX/3 141, 142, 143, 144
 - XXIX/4 141, 142, 143, 144
 - XXIX/34 143
 - XXXI/15 135
 - XXXI/16 135
 - XXXIII/72 142, 143, 144, 145
 - XXXIII/73 142, 143, 144, 145
 - XXXIII/74 141, 142, 143, 144
 - XCVIII/2 80, 82
 - XCVIII/7 80, 81, 82
 - XCVIII/8 82
 - XCVIII/9 82, 83
 - XCVIII/23 78
 - XCVIII/26 73, 74
 - XCVIII/31 78
 - XCVIII/80 101
 - XCVIII/97 76
 - XCVIII/117 101
 - XCVIII/119 101, 104, 105, 107
 - XCVIII/120 101, 106, 107
 - XCVIII/148 101, 103, 104
 - XCVIII/158 101, 103, 104
 - XCVIII/166 101, 102
- Ž**
- Žujo, Valerijan 75
- X**
- XIV zimske olimpijske igre 24, 30, 32

Izvodi iz erencenzija

Emeritus dr. sc. Ibrahim Krzović, redovni profesor

Naučno-istraživački rad autorā: prof. dr. Emira Fejzića i dr. Irme Fejzić ima obim od 168 strana horizontalnog A4 formata strukturiranog teksta uređenog prema majvišim zahtjevima savremene metodologije i istraživanja, i sistematiziranja građe, obrade i valorizacije tretiranih urbano-arhitektonskih sadržaja, te njihovih formuliranja kriterijima struke i jezikom kulture objašnjavanja i razumijevanja.

Pored saznanja o nastanku i razvoju Nove teste, jedne od ulica u samom središtu starog Sarajeva, Baščaršije, saznanja o prisustvu u njoj o ne tako davnim i poznatim stanovnicima sarajevskim kao što su Homarije, Babići, Fadilpašići, Sulejmanpašići, Svrze, Halačevići, Jabučari, Uzunići, Kajoni, Mayeri, Damjanovići, Danoni, Baruchi, Kestendžići, Cvijanovići, Arapovići, Islamovići, Kreševljakovići, Altarci, krajnji rezultat ovog urbano-arhitektonskog istraživanja su grafički izgledi fasadnih nizova Nove teste i to po dva izgleda i sjeverne i južne strane ulice, svake strane izgled prije i poslije izgradnje Vijećnice. Ove likovno grafičke predstave su autorsko djelo arhitekta, istraživača, sazdane od mnoštva arhivskih, grafičko-geodetskih, fotografskih, podataka i ispisa vlasništva, te usporedbi s naslijeđenim i savremenim stanjem i izgledom ulice.

Ne može se naći u stručnoj literaturi sličan primjer ovakve opsesivno-egzaktne anatomije jedne ulice. Prezentirani rezultati ove naučno-istraživačke studije i nesvakidašnja posvećenost autorā jednoj ulici, obojeni su i osjećajem čovjeka rođenog u njenoj blizini, u Kračulama, provedenom mladošću u njoj. To su slike bliskosti čovjeka i okruženja, a one su ovim radom postale i slike stučnjaka, struke, nauke i kulture.

Dr. sc. Jela Božić, redovni profesor

Knjiga se temelji na prikazu i kritičkoj analizi niza kvalitativnih podataka, te na propitivanju uzroka i prikladnosti različitih prostornih intervencija i teorijskih pristupa. Za istraživanje i tumačenje mobilizirani su pouzdani izvori za svaki pojedinačni objekat i parcelu, što je u završnoj sintezi rezultiralo izvedenim karakteristikama posmatrane ulice u cjelini.

Na temelju iscrpnih originalnih rezultata istraživanja, sa do sada nepoznatim istorijskim činjenicama i zaključcima o graditeljskoj genezi dijela sarajevske Čaršije od Mustaj-pašinog mejdana to Telala, ova knjiga je izuzetno vrijedan doprinos našoj istoriografiji, stvarajući potrebnu dokumentacionu i valorizacionu osnovu kao jedini pravi način i put ka donošenju svake odgovorne odluke u smislu zaštite i revitalizacije ove vrijedne ambijentalne cjeline. U opštem, a posebno u ovom najužem smislu, predstavljena brojna nova saznanja o istoriji sarajevske Čaršije imaju izuzetan značaj. Zbog toga će ova knjiga biti dragocjena mnogim strukama, a posebno arhitektima koji se bave istoriografijom, zaštitom i revitalizacijom graditeljskog nasljeđa. Takođe i onima koji na temelju pouzdanih dokumenata i izvora žele saznati više o nastanku i transformacijama Čaršije, najznačajnije prostorne cjeline grada Sarajeva, koja je njegova primarna mentalna i vizuelna identifikacija.

S mnoštvom konkretnih materijalnih činjenica, eksplicitno i do kraja argumentovano formulisanih zaključaka, sudova i preporuka, ova knjiga će biti nezaobilazna i trajno aktuelna literatura za buduće istorijske rekonstrukcije, bitno smanjujući prostor pretpostavkama i spekulacijama.

